

ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСНА РАДА
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ УПРАВЛІННЯ ТА ПРАВА
ІМЕНІ ЛЕОНІДА ЮЗЬКОВА

Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису

ПОГРЕБНЯК Марія Володимирівна

УДК 347:347.44(477)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ПРИПИНЕННЯ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ З ДОГОВОРУ
ДОВІЧНОГО УТРИМАННЯ (ДОГЛЯДУ)**

Спеціальність 081 Право
Галузь знань 08 Право

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ **М. В. Погребняк**

Науковий керівник:

Чорна Ж. Л.

кандидатка юридичних наук, доцентка

Хмельницький – 2022

АНОТАЦІЯ

Погребняк М.В. Припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 Право. – Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова Хмельницької обласної ради, Хмельницький, 2022.

Дисертацію присвячено визначенню загальних закономірностей та видових особливостей припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду), а також розробленню науково-теоретичних пропозицій для вирішення проблемних питань у сфері правового регулювання цивільних договірних відносин.

Встановлено, що зобов'язанням із договору довічного утримання (догляду) характерні загальні ознаки цивільно-правових зобов'язань, а також спеціальні ознаки, що обумовлені правовою природою договору довічного утримання (догляду), а саме: 1) метою укладення договору є відчуження права власності на майно та надання матеріального утримання (догляду); 2) відплатний; 3) реальний; 4) двосторонній; 5) строковий (як правило довгостроковий), за яким дострокове припинення зобов'язання не допускається 6) фідучіарний (довірчий); 7) ризиковий.

Суб'єктами зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) є відчужувач, набувач, а також третя особа, якщо укладено договір на її користь. Зроблено висновок про доцільність запровадження додаткової вимоги для набувача – фінансова платоспроможність у формі фінансової звітності (для юридичної особи) та довідки про доходи (для фізичної особи). У зобов'язаннях з договору довічного утримання (догляду) може мати місце заміна набувача за умови згоди відчужувача. Однак заміна відчужувача не допускається. У зв'язку з таким висновком, умова цього договору про заміну

відчужувача та договір про уступку вимоги прав відчужувача будуть нікчемними.

Об'єктом зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) є дія (активна поведінка), яку повинна виконати зобов'язана особа. Зміст зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) становлять права та обов'язки сторін, закріплені на двох рівнях: імперативному – у законодавстві, тому є обов'язковими незалежно від умов договору (забезпечити відчужувача або третю особу утриманням та (або) доглядом, поховати відчужувача у разі його смерті); диспозитивному – як умови договору за згодою сторін.

Виконання зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) може бути забезпечено встановленням за згодою сторін у договорі довічного утримання (догляду) обов'язку набувача застрахувати ризик невиконання ним своїх обов'язків за цим договором.

Припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) – це зникнення правового зв'язку між відчужувачем і набувачем щодо об'єкта зобов'язання на підставах, передбачених законом або договором, внаслідок чого вони не мають прав і обов'язки один до одного, а у випадках, передбачених договором, перед третьою особою, що становили зміст договірної зобов'язання.

Зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) можуть припинятися повністю або частково на підставах, передбачених законом або договором. Зокрема часткове припинення зобов'язання має місце у разі смерті одного з відчужувачів, згоди сторін зобов'язання про звільнення набувача від обов'язку забезпечення відчужувача житлом або доглядом.

Підстави припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду), що залежать від волі сторін: 1) виконання зобов'язання; 2) передання боржником кредиторів відступного; 3) домовленість сторін (крім новації); 4) прощення боргу.

Обґрунтовано, що підставою припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) не може бути новація, оскільки: а) новація означає заміну первісного зобов'язання новим зобов'язанням між тими ж сторонами, однак з моменту укладення цього договору відчужувач вже виконав свій обов'язок перед набувачем щодо передання йому у власність майна, тому заміна одного зобов'язання на інше неможлива; б) заміна майна, яке було передано набувачем за цим договором, означає часткову заміну об'єкта зобов'язання, а його зміст залишається незмінним.

Виконання є підставою припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) лише у двох випадках: 1) виконання зобов'язання набувачем щодо поховання відчужувача; 2) неналежне виконання обов'язків набувачем спричиняє виникнення у відчужувача права вимоги про припинення зобов'язання.

Прощення боргу як підстава припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) застосовується за таких умов: 1) якщо договір укладено відчужувачем на користь третьої особи, то для вчинення такого правочину відчужувачем слід одержати згоду третьої особи; 2) якщо за договором довічного утримання (догляду) не виникає зобов'язання на користь третьої особи, то зобов'язання припиняються на підставі вчиненого відчужувачем правочину.

Підстави припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду), що не залежать від волі сторін: 1) поєднання боржника і кредитора в одній особі; 2) неможливість виконання зобов'язання у зв'язку з обставиною, за яку жодна зі сторін не відповідає; 3) обставини, пов'язані зі смертю відчужувача та набувача; 4) обставини, пов'язані з ліквідацією юридичної особи як набувача.

Поєднання боржника і кредитора в одній особі є підставою припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) за участю як фізичної особи, так і юридичної особи на стороні набувача. До випадків

припинення цього зобов'язання за участю як фізичної особи віднесено: 1) у порядку спадкування, – як до спадкоємця; 2) якщо у набувача немає спадкоємців або вони відмовилися від прийняття майна, переданого відчужувачем. Поєднання боржника і кредитора в одній особі за участю юридичної особи на стороні набувача має місце у разі ліквідації юридичної особи-набувача, якщо: 1) відбувається перехід до відчужувача, як до її засновника (учасника); 2) ліквідації юридичної особи-набувача, якщо немає у юридичної особи-набувача правонаступників.

Неможливість виконання зобов'язання у зв'язку з обставиною, за яку жодна із сторін не відповідає, є підставою припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) у таких випадках: 1) визнання фізичної особи-набувача недієздатним є фактом, що свідчить про неможливість виконання зобов'язання, що є підставою для припинення цього зобов'язання; 2) військова агресія російської федерації проти України може бути фактом, що спричиняє припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) лише у разі неможливості його виконання щодо забезпечення відчужувача або третьої особи житлом у будинку (квартирі), який йому переданий за цим договором, якщо цей обов'язок був передбачений у договорі, у зв'язку з його знищенням або пошкодженням внаслідок чого він непридатний для проживання.

Виділено такі обставини, за які жодна із сторін не відповідає, однак їх не можна віднести до підстав припинення з договору довічного утримання (догляду): 1) військова агресія російської федерації проти України загалом не є підставою припинення зобов'язання, оскільки з настанням перемоги України у набувача з'явиться фізична можливість виконання зобов'язання за договором довічного утримання (догляду); 2) призов набувача як суб'єкта зобов'язання на військову службу у порядку загальної мобілізації, оскільки набувач має право передати свої обов'язки за згодою відчужувача члену сім'ї набувача або іншій особі за їхньою згодою.

Смерть фізичної особи розкривається як юридичний факт, що спричиняє припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) у таких випадках: 1) смерть одного із відчужувачів, якщо на стороні відчужувача було декілька фізичних осіб, яким належить на праві спільної сумісної власності майно, що було передано набувачеві за цим договором; 2) смерть набувача, якщо у нього немає спадкоємців за заповітом і за законом або вони відмовилися від прийняття майна, переданого відчужувачем.

Зроблено висновок про те, що підставою припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) може бути смерть відчужувача, що стала наслідком вчинення набувачем умисного вбивства. Засобом припинення зобов'язання є розірвання договору на вимогу спадкоємців відчужувача. Правовим наслідком розірвання договору за таких обставин має бути передання права власності на майно, передане набувачеві, та повернення майна відчужувачу. На набувача, як завдавача шкоди, покладаються витрати на поховання та спорудження надгробного пам'ятника відчужувачу згідно глави 82 ЦК України.

Зроблено висновок про те, що зміст п. 7 ч. 1 ст. 59 Кодексу України з процедур банкрутства, де вказано про скасування обмеження щодо розпорядження майном боржника, яке до нього перейшло за договором довічного утримання (догляду), порушує загальні засади цивільного законодавства – «справедливість, добросовісність та розумність». Це пояснюється тим, що ліквідація юридичної особи шляхом банкрутства спричиняє припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) та повернення відчужувачеві права власності на майно, передане ним набувачеві за цим договором. Однак, якщо це майно включається до складу ліквідаційної маси набувача як банкрута, то відчужувач втрачає можливість повернути саме майно та права на нього.

Розірвання договору довічного утримання (догляду) за згодою сторони здійснюють шляхом укладення договору про розірвання договору довічного утримання (догляду) у разі передання боржником кредиторіві відступного та прощення боргу.

Вимога однієї із сторін про розірвання договору є загальною підставою припинення дії договору довічного утримання (догляду) у таких випадках: 1) істотне порушення договору другою стороною, що не залежить від факту завдання шкоди та її значущості; 2) відсутність згоди сторін щодо приведення договору у відповідність з обставинами, які істотно змінились; 3) відсутність згоди другої сторони щодо розірвання договору; 4) якщо згідно норм моралі та втрати взаємної довіри договірні правовідносини між сторонами не можуть надалі існувати, оскільки договір має фідучіарний характер.

Запропоновано надати право відчужувачу та набувачу вимагати розірвання договору у разі, якщо згідно норм моралі та втрати взаємної довіри договірні правовідносини між сторонами зобов'язання не можуть надалі існувати.

Сторони можуть встановити у договорі довічного утримання (догляду) обов'язок забезпечення житлом відчужувача або третю особу у будинку (квартирі), який йому переданий за договором, так і в будь-якому іншому будинку (квартирі). У цьому разі тягар утримання житлом покладається на набувача як вид матеріального забезпечення.

Смерть відчужувача не є підставою припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду), оскільки набувач зобов'язаний поховати відчужувача. Обов'язок перевіряти належне виконання обов'язку набувача про поховання відчужувача, а також усіх передбачених договором довічного утримання (догляду) видів ритуальних послуг, запропоновано покласти на нотаріуса.

Якщо набувач звернувся до суду з вимогою про розірвання договору довічного утримання (догляду) у зв'язку з відмовою відчужувача у наданні згоди на передання обов'язків набувача за договором довічного утримання (догляду) іншій особі, то суд має право застосувати правові наслідки розірвання договору, передбачені для звернення до суду у разі неможливості подальшого виконання набувачем обов'язків за договором довічного утримання (догляду) з підстав, що мають істотне значення.

Ключові слова: зобов'язання, договір довічного утримання (догляду), правовідносини, відчужувач, набувач, третя особа, нотаріус, заміна набувача, матеріальне забезпечення, догляд, виконання, страхування, житло, поховання, припинення зобов'язання, воля сторін, виконання зобов'язання, передання боржником кредиторів відступного, домовленість сторін, новація, прощення боргу, поєднання боржника і кредитора в одній особі, неможливість виконання зобов'язання, розірвання договору, смерть, ліквідація юридичної особи, банкрутство, військова агресія.

SUMMARY

Pohrebniak M.V. Termination of the obligation under the contract of perpetual maintenance (care). – Qualifying scientific paper, manuscript copyright.

Dissertation for the Doctor of Philosophy degree in specialty 081 Law. – Leonid Yuzkov Khmelnytskyi University of Management and Law of the Khmelnytskyi Oblast Council, Khmelnytskyi, 2022.

The dissertation is devoted to the definition of general regularities and specific features of obligations termination under the contract of perpetual maintenance (care), as well as the development of scientific and theoretical

proposals for solving problematic issues in the field of legal regulation of civil contractual relations.

It has been established that obligations under a contract of perpetual maintenance (care) are characterized by general features of civil law obligations, as well as special features due to the legal nature of the contract of perpetual maintenance (care), namely 1) the purpose of the contract is the alienation of freehold interest in the property and the provision of material support (care); 2) compensated; 3) real; 4) bilateral; 5) fixed-term (usually long-term), under which early termination of the obligation is not allowed 6) fiducial (trust-based); 7) risky.

The subjects of the obligation under the contract of perpetual maintenance (care) are the alienator, the acquirer, and also a third party, if the contract is concluded in its favor. The conclusion has been made that it is advisable to introduce an additional requirement for the acquirer i. e. financial solvency in the form of financial statements (for a legal entity) and income statement (for an individual person). In the obligations under the contract of perpetual maintenance (care), the acquirer may be replaced subject to the consent of the alienator. However, replacement of the alienator is not allowed. In connection with this conclusion, the condition of this contract on the replacement of the alienator and the contract on the assignment of the alienator's rights will be void.

The object of the obligation under the contract of perpetual maintenance (care) is an action (active behavior) to be performed by the obligated person. The content of the obligation under the contract of perpetual maintenance (care) is the rights and obligations of the parties, enshrined at two levels: imperative i. e. in the legislation, therefore they are mandatory regardless of the terms of the contract (to provide the alienator or a third party with maintenance and (or) care, to bury the alienator in case of his or her death); dispositive i. e. as the terms of the contract by agreement of the parties.

Fulfillment of the obligation under the contract of perpetual maintenance (care) may be ensured by establishing, according to the agreement of the parties, the obligation of the enquirer to insure the risk of non-fulfillment of his or her obligations under this contract.

Termination of the obligation under the contract of perpetual maintenance (care) is the disappearance of the legal relationship between the alienator and the acquirer regarding the object of the obligation on the grounds provided for by the law or the contract, as a result of which they have no rights and obligations to each other, and in cases stipulated by the contract, to a third party, which were the content of the contractual obligation.

Obligations under the contract of perpetual maintenance (care) may be terminated in whole or in part on the grounds provided by the law or the contract. In particular, partial termination of the obligation occurs in the event of the death of one of the alienators, the consent of the parties to the obligation to release the acquirer from the obligation to provide the alienator with housing or care.

Grounds for termination of the obligation under the contract of perpetual maintenance (care), depending on the will of the parties include: 1) fulfillment of the obligation; 2) transfer of the compensation to the creditor by the debtor; 3) agreement of the parties (except for novation); 4) forgiveness of the debt.

It has been substantiated that novation cannot be the basis for termination of the obligation under the contract of perpetual maintenance (care), since a) novation means replacement of the original obligation by a new obligation between the same parties, however, since the conclusion of this contract the alienator has already fulfilled his or her obligation to the acquirer in terms of the property transfer to the latter's ownership, and therefore replacement of one obligation by another is impossible; b) replacement of the property transferred by the acquirer under this contract means partial replacement of the object of obligation, and its content remains unchanged.

Fulfillment is the basis for termination of the obligation under the contract of perpetual maintenance (care) only in two cases: 1) fulfillment of the obligation by the acquirer to bury the alienator; 2) improper fulfillment of obligations by the acquirer causes the alienator to have the right to claim termination of the obligation.

Debt forgiveness as a ground for termination of the obligation under the contract of perpetual maintenance (care) is applied under the following conditions: 1) if the contract is concluded by the alienator in favor of a third party, the alienator must obtain the consent of the third party to conclude such a transaction; 2) if no obligation arises under the contract of perpetual maintenance (care) in favor of a third party, the obligations are terminated on the basis of the transaction made by the alienator.

Grounds for termination of obligations under the contract of perpetual maintenance (care) that do not depend on the will of the parties include: 1) the combination of the debtor and the creditor in one person; 2) the impossibility of fulfilling the obligation due to a circumstance for which neither of the parties is responsible; 3) circumstances related to the death of the alienator and the acquirer; 4) circumstances related to the liquidation of the legal entity as the acquirer.

The combination of the debtor and the creditor in one person is the basis for the termination of the obligation under the contract of perpetual maintenance (care) with the participation of both an individual person and a legal entity on the part of the acquirer. The cases of termination of this obligation with the participation of an individual person include: 1) by way of inheritance – as an heir; 2) if the acquirer has no heirs or they refused to accept the property transferred by the alienator. The combination of a debtor and a creditor in one person with the participation of a legal entity on the side of the acquirer takes place in the event of liquidation of the acquiring legal entity, if: 1) there is a transition to the alienator as its founder (participant); 2) liquidation of the acquiring legal entity, if the acquiring legal entity has no legal successors.

The impossibility of fulfilling the obligation due to a circumstance for which neither party is responsible is the basis for termination of the obligation under the contract of perpetual maintenance (care) in the following cases: 1) recognition of the individual acquiring person as incapacitated is a fact indicating the impossibility of fulfilling the obligation, which is the basis for termination of this obligation; 2) the military aggression of the Russian Federation against Ukraine may be a fact that leads to the termination of the obligation under the contract of perpetual maintenance (care) only in case of impossibility of its fulfillment to provide the alienator or a third party with housing in the house (apartment) transferred to him or her under this contract, if this obligation was provided for in the contract, due to its destruction or damage, as a result of which it is unfit for living.

The following circumstances have been highlighted for which neither party is responsible, but they cannot be attributed to the grounds for termination of the contract of perpetual maintenance (care): 1) the military aggression of the Russian Federation against Ukraine is generally not a ground for termination of the obligation, since with the onset of Ukraine's victory the acquirer will have the physical ability to fulfill the obligation under the contract of perpetual maintenance (care); 2) the call of the acquirer as the subject of the obligation to military service in the order of general mobilization, since the acquirer has the right to transfer his or her obligations with the consent of the alienator to a member of the acquirer's family or another person with their consent.

The death of an individual person is disclosed as a legal fact that causes the termination of the obligation under the contract of perpetual maintenance (care) in the following cases: 1) the death of one of the alienators if there were several individual persons on the alienator's side who owned the property transferred to the acquirer under this contract on the right of joint ownership; 2) the death of the acquirer if he or she has no heirs by will and by law or they refused to accept the property transferred by the alienator.

It has been concluded that the grounds for termination of the obligation under the contract of perpetual maintenance (care) may be the death of the alienator, which was the result of intentional murder by the acquirer. The means of termination of the obligation is dissolution of the contract at the request of the alienator's heirs. The legal consequence of dissolution of the contract in such circumstances should be the transfer of ownership of the property transferred to the acquirer and the return of the property to the alienator. The acquirer, as the inflictor of damage, shall bear the costs of burial and construction of a tombstone to the alienator under Chapter 82 of the Civil Code of Ukraine.

It has been concluded that the content of paragraph 7 of Part 1 of Article 59 of the Code of Ukraine on Bankruptcy Procedures, which indicates the abolition of restrictions on the disposal of the debtor's property, which was transferred to him or her under the contract of perpetual maintenance (care), violates the general principles of civil law i. e. "justice, good faith and reasonableness". This is due to the fact that the liquidation of a legal entity through bankruptcy entails the termination of the obligation under the contract of perpetual maintenance (care) and the return of the ownership of the property to the alienator which had been transferred by him or her to the acquirer under this contract. However, if this property is included in the liquidation estate of the acquirer as a bankrupt, the alienator loses the opportunity to return the property and the rights to it.

Dissolution of the contract of perpetual maintenance (care) by agreement of the parties is carried out by concluding an agreement on dissolution of the contract of perpetual maintenance (care) in case the debtor transfers the compensation to the creditor and forgives the debt.

The request of one of the parties to dissolve the contract is a general ground for termination of the contract of perpetual maintenance (care) in the following cases: 1) a material breach of the contract by the other party, which does not depend on the fact of damage and its significance; 2) lack of consent of the parties to bring the contract in line with the circumstances that have changed significantly;

3) lack of consent of the other party to dissolve the contract; 4) if, according to the norms of morality and loss of mutual trust, the contractual relationship between the parties cannot continue to exist, since the contract is of a fiduciary nature.

It has been proposed to grant the right to the alienator and the acquirer to demand termination of the contract if, according to the norms of morality and loss of mutual trust, the contractual legal relations between the parties cannot continue to exist.

The parties may establish in the contract of perpetual maintenance (care) the obligation to provide housing for the alienator or a third party in the house (apartment) transferred to him or her under the contract, as well as in any other house (apartment). In this case, the burden of housing maintenance is imposed on the acquirer as a form of material support.

The death of the alienator is not a ground for termination of the obligation under the contract of perpetual maintenance (care), since the acquirer is obliged to bury the alienator. The obligation to check the proper fulfillment of the acquirer's obligation to bury the alienator, as well as all types of funeral services provided for by the contract of perpetual maintenance (care), is proposed to be assigned to the notary.

If the acquirer applies to court with a request to dissolve the contract of perpetual maintenance (care) due to the alienator's refusal to consent to the transfer of the acquirer's obligations under the contract of perpetual maintenance (care) to another person, the court has the right to apply the legal consequences of termination of the contract provided for the application to the court in case of impossibility of further performance of obligations under the contract of perpetual maintenance (care) by the acquirer on grounds of significant importance.

Key words: *obligation, contract of perpetual maintenance (care), legal relations, alienator, acquirer, third party, notary, replacement of the acquirer, financial support, care, fulfillment, insurance, housing, burial, termination of obligation, will of the parties, fulfillment of obligation, transfer of compensation by*

the debtor to the creditor, agreement of the parties, novation, debt forgiveness, combination of the debtor and the creditor in one person, impossibility of fulfillment of the obligation, dissolution of the contract, death, liquidation of a legal entity, bankruptcy, military aggression.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Погребняк М.В. Місце договору довічного утримання (догляду) у зобов'язальному праві. *Наукові записки. Серія : Право*. 2022. № 12. С. 275–280. URL: <https://pravo.cuspu.edu.ua/index.php/pravo/article/view/155> DOI: <https://doi.org/10.36550/2522-9230-2022-12-275-280>
2. Погребняк М.В. Свобода договору довічного утримання (догляду) щодо його розірвання. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2022. № 4. С. 116–120. URL: <http://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2022/11/23-1.pdf> DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.04.21>
3. Погребняк М.В. Окремі аспекти розірвання договору довічного утримання (догляду) на вимогу відчужувача або третьої особи. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція. 2022. № 57. С. 80–84. URL: <http://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc57/17.pdf> DOI <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2022.57.17>
4. Погребняк М.В. Правова природа договору довічного утримання (догляду). *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 9. С. 180–183. URL: <http://lsej.org.ua/index.php/arkhiv-nomeriv?id=154> DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-9/43>
5. Погребняк М.В. Обов'язок набувача щодо забезпечення відчужувача або третьої особи житлом. *Актуальні проблеми юридичної науки : збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції «Двадцять перші осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 6 жовтня 2022 року)*. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2022. С. 155–157. URL: <https://www.univer.km.ua/sites/default/files/news/Збірник%20тез%20Міжнародної%20науково->

практичної%20конференції%20Двадцять%20перші%20осінні%20юридичні%20читання%20(06.10.2022).pdf

6. Погребняк М. В. До питання про віднесення договору довічного утримання (догляду) до консенсуальних чи реальних договорів у цивільному праві. *Гуманітарний і інноваційний ракурс професійної майстерності: пошуки молодих вчених : матеріали VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих учених*, 18 листопада 2022 р., м. Одеса. Львів – Торунь : Liha-Pres, 2022. С. 90–93. URL: <http://catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog/view/162/2118/5048-1>
DOI: <https://doi.org/10.36059/978-966-397-266-4/23>

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	19
ВСТУП.....	20
РОЗДІЛ 1. ПРАВОВА ПРИРОДА ПРИПИНЕННЯ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ З ДОГОВОРУ ДОВІЧНОГО УТРИМАННЯ (ДОГЛЯДУ).....	31
1. 1. Поняття та ознаки зобов'язання з договору довічного утримання (догляду).....	31
1. 2. Елементи зобов'язання з договору довічного утримання (догляду).....	61
1. 3. Поняття припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду).....	89
Висновки до розділу 1.....	105
РОЗДІЛ 2. ЗАГАЛЬНІ ПІДСТАВИ ПРИПИНЕННЯ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ З ДОГОВОРУ ДОВІЧНОГО УТРИМАННЯ (ДОГЛЯДУ).....	108
2. 1. Підстави припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду), що залежать від волі сторін.....	108
2.2. Підстави припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду), що не залежать від волі сторін.....	118
Висновки до розділу 2.....	142
РОЗДІЛ 3. РОЗІРВАННЯ ДОГОВОРУ ДОВІЧНОГО УТРИМАННЯ (ДОГЛЯДУ) ЯК СПЕЦІАЛЬНА ПІДСТАВА ПРИПИНЕННЯ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ	146
3. 1. Поняття розірвання договору довічного утримання (догляду) як підстави припинення зобов'язання.....	146
3. 2. Розірвання договору довічного утримання (догляду) з ініціативи відчужувача майна та правові наслідки припинення зобов'язання.....	165
3. 3. Розірвання договору довічного утримання (догляду) з ініціативи набувача майна та правові наслідки припинення зобов'язання.....	187
Висновки до розділу 3.....	197
ВИСНОВКИ.....	200
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	210
ДОДАТКИ.....	229

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВС – Верховний Суд

ВС України – Верховний Суд України

КК України – Кримінальний кодекс України

СК України – Сімейний кодекс України

ст. – стаття, статті

ЦК України – Цивільний кодекс України 2003 р.

ЦК УРСР 1922 р. – Цивільний кодекс УРСР 1922 р.

ЦК УРСР 1963 р. – Цивільний кодекс УРСР 1963 р.

ЦК Грузії – Цивільний кодекс Грузії

ЦЗ Латвії – Цивільний закон Латвійської республіки

ЦК Казахстан – Цивільний кодекс Республіки Казахстан

ЦК Узбекистан – Цивільний кодекс Республіки Узбекистан

ЦК Таджикистан – Цивільний кодекс Республіки Таджикистан

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Страшні реалії нашого сьогоденішнього життя спричинені збройною агресією російської федерації проти України, «однією з цілей політичного режиму якої є геноцид Українського народу, фізичне знищення, масові вбивства громадян України, вчинення міжнародних злочинів проти цивільного населення, використання заборонених методів війни, руйнування цивільних об'єктів та об'єктів критичної інфраструктури, штучне створення гуманітарної катастрофи в Україні або окремих її регіонах» (ч. 1 ст. 2 Закону України «Про заборону пропаганди російського нацистського тоталітарного режиму, збройної агресії Російської Федерації як держави-терориста проти України, символіки воєнного вторгнення російського нацистського тоталітарного режиму в Україну») [117]. Внаслідок повномасштабної збройної агресії російської федерації проти України чимало наших громадян втратили своїх рідних, працездатність, житло, роботу, бізнес, тому вони шукають будь-які шляхи одержання матеріального забезпечення, догляду, житла та інших матеріальних благ і послуг. Держава Україна взяла на себе обов'язок надати матеріальний захист потерпілим особам у порядку соціального забезпечення. Однак, застосування заходів соціального захисту не дозволяє особам, потерпілим від завданої шкоди, одержати її відшкодування у повному обсязі. Відповідно кожна людина шукає інші альтернативні засоби для задоволення своїх матеріальних потреб. Одним із таких засобів є укладення договору довічного утримання (догляду), що спричиняє виникнення цивільно-правових зобов'язань.

Зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) мають особливе правове значення у житті людей. Вони дозволяють вирішити сторонам матеріальні та соціальні проблеми. Очевидно, що для відчужувача важливою є тривалість дії договору довічного утримання (догляду), оскільки

він одержує матеріальне забезпечення та (або) догляд. Для набувача, навпаки, має значення припинення зобов'язань із цього договору, оскільки воно становить бажаний очікуваний наслідок – набуває повне право власності на майно, передане йому відчужувачем за цим договором. З іншої сторони, припинення зобов'язання, навпаки, може спричинити негативний правовий наслідок для однієї чи обох сторін – дострокове припинення виконання зобов'язання.

Фидуціарність договору довічного утримання (догляду) спричиняє низку ризикових обставин, що істотно впливають на динаміку зобов'язання та можуть бути підставою для їх припинення. Зокрема, не вирішеними у законодавстві та правовій доктрині є питання про вплив на чинність договору зміни цивільної правосуб'єктності набувача, можливість заміни відчужувача, як сторін зобов'язання. Окрім вищезазначеного, відносини між сторонами з часом можуть зіпсуватися, що відповідно буде впливати на належне виконання набувачем обов'язків щодо забезпечення відчужувача утриманням та (або) доглядом і прийняття такого виконання відчужувачем. Закріплені у ст. 754 ЦК України види забезпечення виконання договору довічного утримання (догляду) не повністю захищають інтереси відчужувача, оскільки він може мати доброзичливі стосунки з набувачем і бажання їх зберегти у майбутньому, однак набувач може не мати матеріальної можливості належно виконувати свої обов'язки щодо відчужувача.

Не вирішеним на сьогодні є питання щодо підстав припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду), зокрема щодо віднесення до них новації, прощення боргу, обставин непереборної сили, смерті фізичної особи, ліквідації юридичної особи та інших.

Наукові розвідки до розв'язання проблем зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) здійснили у дисертаційних дослідженнях О.М. Великорода «Договір довічного утримання» (2006 р.) та М.В. Ткаченко «Договір довічного утримання (догляду) в цивільному праві України»

(2018 р.). Однак, вченими було розкрито особливості правового регулювання припинення договору довічного утримання (догляду) загалом, а не зобов'язання з цього договору зокрема, та не повністю розв'язано основні проблеми, пов'язані з таким правовим наслідком динаміки цих зобов'язань.

Найбільша кількість праць присвячена загальним проблемам припинення договірних зобов'язань у цивільному праві, зокрема: Н.М. Процьків «Правове регулювання розірвання цивільно-правових договорів за цивільним законодавством України» (2003 р.), А.М. Блащук «Припинення договірних зобов'язань у цивільному праві України» (2006 р.), О.І. Міхно «Припинення договору за цивільним законодавством України» (2007 р.), І.С. Продаєвич «Зміна та розірвання договору як цивільне правовідношення» (2009 р.), Н.О. Весна «Зміна та розірвання договору як цивільне правовідношення» (2018 р.) та інші. Окремі підстави та способи припинення вивчали у своїх дисертаційних дослідженнях такі вчені: Ю.Л. Сенін «Новація як спосіб припинення зобов'язань за цивільним законодавством України» (2013 р.), Ф.А. Шимко «Прощення боргу як спосіб припинення зобов'язань» (2016 р.), Л.К. Жданкіна «Припинення цивільних зобов'язань шляхом зарахування зустрічних однорідних вимог» (2018 р.), О.О. Бобошко «Зміна або розірвання договору у зв'язку з істотною зміною обставин» (2019 р.) та інші. При цьому, вчені у своїх працях лише згадують, як приклад, підстави припинення договору довічного утримання (догляду), передбачені у цивільному законодавстві.

Вищезазначене свідчить про необхідність самостійного дослідження припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) та розроблення пропозицій та рекомендацій з питань удосконалення правового регулювання цивільних договірних відносин.

Теоретичну основу дослідження припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) складають праці вчених, зокрема: Т. В. Блащук, Т. В. Боднар, С. Ю. Бурлакова, В. А. Васильєвої,

І. В. Венедіктової, Н. О. Весни, Н. Ю. Голубевої, А. Б. Гриняка, С. Д. Гринько, Р. В. Гринька, О. В. Дзери, О. С. Іоффе, І. Р. Калаура, І. С. Канзафарової, В. М. Коссака, А. В. Коструби, В. О. Кожевнікової, О. О. Красавчікова, Н. С. Кузнецової, Р. А. Майданика, Н. В. Міловської, В. В. Луця, М. Д. Пленюк, І. Й. Пучковської, З. В. Ромовської, В. М. Сломи, І. В. Спасибо-Фатєєвої, Р. О. Стефанчука, В. О. Тархова, Н. В. Федорченко, Є. О. Харитонова, О. І. Харитонової, О. С. Яворська, О. Ю. Черняк, Ж. Л. Чорної, Н. Л. Цопіної та ін.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до планів науково-дослідної роботи кафедри цивільного права та процесу на 2017–2023 роки «Актуальні питання правового регулювання особистих немайнових та майнових відносин у контексті приведення законодавства України до європейських стандартів» (державний реєстраційний номер 0117U000105), що є складовою наукової теми Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова «Управлінські та правові засади забезпечення сталого розвитку України як європейської держави» на 2017–2026 роки (державний реєстраційний номер 0117U000103).

Тему дисертації затверджено у вченій раді Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова (протокол № 2 від 23 жовтня 2019 року).

Мета і завдання дослідження. *Метою* дисертаційного дослідження є визначення загальних закономірностей та видових особливостей припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду), а також розроблення науково-теоретичних пропозицій для вирішення проблемних питань у сфері правового регулювання цивільних договірних відносин.

Для досягнення зазначеної мети передбачено розв'язати такі завдання:

– визначити поняття та ознаки зобов'язання з договору довічного утримання (догляду);

- розкрити елементи зобов'язання з договору довічного утримання (догляду);
- визначити поняття припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду);
- охарактеризувати підстави припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду), що залежать від волі сторін;
- розкрити особливості підстав припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду), що не залежать від волі сторін;
- визначити поняття розірвання договору довічного утримання (догляду) як підстави припинення зобов'язання;
- з'ясувати особливості розірвання договору довічного утримання (догляду) з ініціативи відчужувача майна та правові наслідки припинення зобов'язання;
- охарактеризувати розірвання договору довічного утримання (догляду) з ініціативи набувача майна та правові наслідки припинення зобов'язання;
- розробити науково-теоретичні пропозиції для вирішення проблемних питань у сфері правового регулювання цивільних договірних відносин.

Об'єктом дисертаційного дослідження є правовідносини, пов'язані з припиненням договірних зобов'язань у цивільному праві.

Предметом дослідження є припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду).

Методи дослідження. Під час дисертаційного дослідження використано такі методи: формально-логічний, аналізу, синтезу, дедукції, індукції, історичний, порівняльного аналізу, системно-структурний, аксіоматичний, які дозволили визначити особливості припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду).

За допомогою *формально-логічного методу* розкрито основні положення про джерела права та їх види, а також дію джерел цивільного

договірному праву (*підрозділи 1.1, 1.2, 1.3*). *Методи аналізу, синтезу, дедукції та індукції* дозволили охарактеризувати ознаки зобов'язання з договору довічного утримання (догляду), види підстав припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду), а також запропонувати визначення понять відповідних правових категорій (*розділи 1, 2, 3*). *Історичний метод* допоміг з'ясувати походження основних концепцій щодо місця договору довічного утримання (догляду) поміж договорів у цивільному праві (*підрозділ 1.1*). *Метод порівняльного аналізу* застосовано для характеристики підстав припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду), що залежать від волі сторін та не залежать від волі сторін (*розділ 2*). *Системно-структурний методи* дозволив розкрити структуру зобов'язання з договору довічного утримання (догляду), а також систему підстав припинення цих зобов'язань (*підрозділ 1.2 та розділи 2, 3*). Застосування *аксіоматичного методу* дозволили проаналізувати судову практику та зробити висновки з основних проблемних питань припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) (*розділи 2, 3*).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертаційна робота є першим в Україні комплексним дослідженням припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду). За результатами дослідження сформульовано та обґрунтовано низку наукових положень, винесених на захист, зокрема:

уперше:

1) визначено поняття припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) як зникнення правового зв'язку між відчужувачем і набувачем щодо об'єкта зобов'язання на підставах, передбачених законом або договором, внаслідок чого вони не мають прав і обов'язків один до одного, а у випадках, передбачених договором, перед третьою особою, що становили зміст договірному зобов'язання;

2) запропоновано віднести до видів забезпечення виконання зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) страхування ризику невиконання набувачем своїх обов'язків за цим договором, що може передбачатися у договорі довічного утримання (догляду) за згодою сторін;

3) встановлено, що підставою припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) не може бути новація, оскільки: а) новація означає заміну первісного зобов'язання новим зобов'язанням між тими ж сторонами, однак з моменту укладення цього договору відчужувач вже виконав свій обов'язок перед набувачем щодо передання йому у власність майна, тому заміна одного зобов'язання на інше неможлива; б) заміна майна, яке було передано набувачем за цим договором, означає часткову заміну об'єкта зобов'язання, а його зміст залишається незмінним;

4) зроблено висновки про значення військової агресії російської федерації проти України як обставини непереборної сили (форс-мажорні обставини) для зобов'язання з договору довічного утримання (догляду): а) обставина не є підставою припинення зобов'язання, оскільки з настанням перемоги України у набувача з'явиться фізична можливість виконання зобов'язання за договором довічного утримання (догляду); б) може бути фактом, що спричиняє припинення цього зобов'язання лише у разі неможливості його виконання щодо забезпечення відчужувача або третьої особи житлом у будинку (квартирі), який йому переданий за цим договором, якщо цей обов'язок був передбачений у договорі, у зв'язку з його знищенням або пошкодженням внаслідок чого він став непридатним для проживання; в) призов набувача як суб'єкта зобов'язання на військову службу у порядку загальної мобілізації не є підставою припинення цього зобов'язання, оскільки набувач має право передати свої обов'язки за згодою відчужувача члену своєї сім'ї або іншій особі за їхньою згодою;

5) запропоновано надати право на розірвання договору довічного утримання (догляду) відчужувачу або третій особі, на користь якої він був укладений, у разі визнання фізичної особи-набувача недієздатним;

б) визначено правові наслідків розірвання договору довічного утримання (догляду) у разі визнання фізичної особи-набувача недієздатним:

- 1) набуття відчужувачем права власності на майно, яке було ним передано набувачеві за договором довічного утримання (догляду), та повернення йому цього майна;
- 2) залишити за набувачем право власності на частину майна, з урахуванням тривалості часу, протягом якого він належно виконував свої обов'язки за договором;
- 3) витрати, зроблені набувачем на утримання та (або) догляд відчужувача, не підлягають поверненню;

вдосконалено:

7) концепцію про смерть фізичної особи як підставу припинення зобов'язання у цивільному праві. Запропоновано віднести до підстав припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) смерть відчужувача, що стала наслідком вчинення набувачем умисного вбивства; правовим наслідком розірвання договору за таких обставин визнати передання права власності на майно, передане набувачеві, та повернення майна відчужувачу; на набувача, як завдавача шкоди, покладаються витрати на поховання та спорудження надгробного пам'ятника відчужувачу відповідно до глави 82 ЦК України;

8) положення про ліквідацію юридичної особи – набувача як підставу припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду). Зроблено висновок про те, що включення майна, одержаного набувачем за договором довічного утримання (догляду), до складу ліквідаційної маси набувача як банкрута (п. 7 ч. 1 ст. 59 Кодексу України з процедур банкрутства), позбавляє відчужувача права повернути це майно та права на нього, що суперечить п. 1 ч. 2 ст. 758 ЦК України та загальним засадам

цивільного законодавства – «справедливості, добросовісності та розумності» (п. 6 ч. 1 ст. 3 ЦК України);

набули подальшого розвитку:

9) характеристика суб'єктів зобов'язання з договору довічного утримання (догляду). Зроблено такі висновки: а) заміна відчужувача як кредитора неможлива, що зумовлено правовою природою цих зобов'язань; б) умова договору про заміну відчужувача та договір про уступку вимоги прав відчужувача є нікчемними;

10) концепція підстав розірвання договору довічного утримання (догляду) на вимогу однієї із сторін. Запропоновано надати право відчужувачу та набувачу вимагати розірвання договору у разі, якщо згідно норм моралі та втрати взаємної довіри договірні правовідносини між сторонами зобов'язання не можуть надалі існувати;

11) характеристика обов'язку набувача щодо забезпечення відчужувача або третьої особи житлом. Обґрунтовано два висновки: а) набувач може бути зобов'язаний забезпечити відчужувача або третю особу житлом в іншому будинку (квартирі). У цьому разі тягар утримання житлом покладається на набувача; б) набувач несе тягар утримання житлом у будинку (квартирі), який йому переданий за договором довічного утримання (догляду), якщо інше не передбачено цим договором;

12) умови належного виконання набувачем обов'язку про поховання відчужувача. Зроблено висновок про доцільність покласти на нотаріуса обов'язок перевіряти належне виконання обов'язку набувача про поховання відчужувача, а також усіх передбачених договором довічного утримання (догляду) видів ритуальних послуг.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що їх можна використати:

– у науково-дослідній сфері як підґрунтя для подальших загальнотеоретичних наукових досліджень проблем договірних зобов'язань

та зобов'язань з договору довічного утримання (догляду);

– в освітньому процесі під час викладання навчальних дисциплін «Цивільне право», «Порівняльне цивільне право», «Правочини з нерухомістю»;

– у нормотворчому процесі для вдосконалення законодавства у сфері правового регулювання цивільних договірних відносин;

– у правозастосовній діяльності судових органів для вирішення спорів у разі порушення цивільно-правового договору та застосування способів захисту цивільних прав та інтересів.

Наукові концепції, висновки та пропозиції дисертаційної роботи використано для підготовки лекцій та навчально-методичних матеріалів у Хмельницькому університеті управління та права імені Леоніда Юзькова (*Акт про реалізацію результатів наукових досліджень від 16 листопада 2022 року*) (Додаток Б).

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження виконано самостійно, сформульовані в ньому положення та висновки обґрунтовано на основі особистих досліджень авторки. Наукову новизну одержаних результатів дослідження авторка отримала особисто.

Апробація результатів дисертації. Основні теоретичні положення та результати дисертаційного дослідження висвітлено та обговорено на міжнародних науково-практичних конференціях: «*Двадцять перші осінні юридичні читання*» (м. Хмельницький, 6 жовтня 2022 року), *VIII Всеукраїнській науково-практичній конференції студентів, аспірантів та молодих учених «Гуманітарний і інноваційний ракурс професійної майстерності: пошуки молодих вчених»* (м. Одеса, 18 листопада 2022 року).

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження викладено у восьми наукових працях, зокрема чотирьох наукових статтях у виданнях України, визначених фаховими з юридичних наук, двох тезах доповідей на міжнародних науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг дисертації зумовлені метою та завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Повний обсяг дисертації становить 234 сторінки. Список використаних джерел, що містить 184 найменування

РОЗДІЛ 1

ПРАВОВА ПРИРОДА ПРИПИНЕННЯ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ З ДОГОВОРУ ДОВІЧНОГО УТРИМАННЯ (ДОГЛЯДУ)

1.1. Поняття та ознаки зобов'язання з договору довічного утримання (догляду)

Цивілістика завдячує римським юристам появою поняття «зобов'язання», які застосовували термін «*obligatio*» для позначення правовідношення між кредитором і боржником. Досліджуючи джерела римського приватного права С.Д. Гринько зробила висновок про те, що «зустрічаються два визначення поняття «зобов'язання», «*obligatio*». В Інституціях імператор Юстиніан визначав зобов'язання як «*est juris vinculum, quo necessitate adstringimur alicujus solvendae rei secundum nostrae civitatis jura*» (І. 3. 13), тобто правовий зв'язок, в силу якого ми з необхідністю повинні виконати відому дію відповідно до законів нашої держави [32, с. 111–112; 155, с. 35]. У Дигестах Юстиніана наводився вислів Павла про те, що «*Obligationum substantia non in eo consistit, ut aliquod corpus nostrum aut servitutem nostram faciat, sed ut alium nobis obstringat ad dandum aliquid vel faciendum vel praestandum*» (Д. 44. 7. 3). Сутність зобов'язань не в тому, щоб зробити будь-яке тіло своїм чи будь-який сервітут своїм, а в тому, щоб пов'язати іншого перед нами, для того, щоб він дав що-небудь, або зробив, або надав» [32, с. 111–112]. Із зазначеного змісту римських сентенцій вченою було виділено «ознаки зобов'язань за римським приватним правом: 1) особисте правовідношення; 2) предметом є відповідна дія; 3) зміст становить обов'язок боржника що-небудь «дати», «зробити», «надати», і тому у праві кредитора вимагати виконання покладеного на боржника обов'язку; 4) породжує майновий інтерес для кредитора» [32, с. 111–112].

У сучасному цивільному законодавстві та правовій доктрині зберігся характерний для римського приватного права підхід до розуміння правової сутності зобов'язання.

Відповідно до ст. 509 ЦК України «зобов'язанням є правовідношення, в якому одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь другої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від вчинення певної дії (негативне зобов'язання), а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку» [162]. Таке законодавче положення відображає усталену в законодавчій практиці та юридичній доктрині позицію щодо сутності зобов'язання (ст. 106 ЦК УРСР 1922 р., ст. 151 ЦК УРСР 1963 р.) [76; 163–164]. Як наголошував М.М. Агарков, у такому визначенні в якості ознаки, що характеризує зобов'язання, взято право вимоги кредитора та обов'язок боржника [1, с. 177].

Водночас окремі науковці висловлюють міркування щодо неможливості законодавчого закріплення поняття зобов'язання, як і будь-яких інших понятійних категорій. На думку радянського юриста О.Г. Гойхбарга, кредитор має право не лише вимагати від боржника виконання зобов'язання та відшкодування збитків у випадку невиконання, а й відібрання речі в натурі, тобто фактичне отримання того, що мало б місце за виконання боржником зобов'язання. Ґрунтуючись на таких міркуваннях, вчений пропонував визначити зобов'язання як правовідношення, в якому кредитор має право на отримання від боржника певного цінного для обігу блага, як результату дії боржника (чи виконуючого замість нього органу), або утримання боржника від дій [22, с. 146]. Апелюючи на такі наукові твердження М.М. Агарков правильно зазначав, що жодне законодавство не може обійтися без визначення основних юридичних категорій. Разом з тим, на думку М.М. Агаркова, у визначенні поняття зобов'язання О.Г. Гойхбарг

порушує питання про зміст зобов'язання, що є зайвим у загальному його понятті [1, с. 178–179].

Із зазначеного у радянському законодавстві визначення поняття зобов'язання М.М. Агарков виділив такі його елементи: 1) зобов'язанням є відносини між двома сторонами, в яких на одній стороні є право вимоги, на іншій – відповідний обов'язок; кожна сторона може складатися з однієї чи декількох осіб; 2) право вимоги однієї сторони і кореспондуючий їй обов'язок іншої сторони спрямовані на те, щоб боржник (або боржники) здійснив дію чи утримався від будь-якої дії; 3) зобов'язальні відносини між сторонами є цивільними правовідносинами, тобто це відносини, санкціоновані цивільним законом [1, с. 179].

Отже, у викладених позиціях щодо основних ознак зобов'язань у цивільному праві вбачаються ідеї римських юристів, що було взято за підґрунтя побудови всієї конструкції зобов'язань країн романо-германської правової сім'ї.

Майже одностайну підтримку в юридичній літературі одержали міркування О.С. Іоффе щодо особливостей зобов'язань, як специфічного виду цивільних правовідносин [47, с. 53–54]. Так, Н.С. Кузнєцова певну автономію зобов'язальних правовідносин у цивільних правовідносинах пояснює наявністю особливостей зобов'язань: по-перше, зобов'язання є майновими цивільними правовідносинами, оскільки опосередковують процес переміщення майна або інших матеріальних результатів; по-друге, мають відносний характер, оскільки правовідносини встановлюються між конкретно визначеними, а не будь-якими третіми особами; по-третє, боржники покликані до відповідних активних (позитивних) дій; дуже рідко на учасника зобов'язання покладається виконання пасивної функції; по-четверте, для юридичного змісту зобов'язання вирішальне значення набуває надана управомоченому суб'єктові можливість вимагати певної поведінки від зобов'язаної особи [157, с. 610]. Подібним чином обґрунтовують

специфіку зобов'язання як цивільного правовідношення Є.О. Харитонов [149, с. 357–358], Н.Ю. Голубєва [158, с. 6] та ін. Зокрема Є.О. Харитонов вказує на те, що зобов'язання опосередковують динаміку цивільного обігу [149, с. 358]. На думку Т.В. Боднар, динаміка договірної зобов'язання – це «процес виникнення, розвитку та зміни правовідношення, що відбувається під впливом різноманітних зовнішніх і внутрішніх чинників від моменту виникнення зобов'язального правовідношення до моменту остаточного його припинення» [10, с. 13]. Вчена зробила висновок, що для динаміки зобов'язання характерні такі стадії: «а) стадія виникнення зобов'язального правовідношення; б) стадія існування договірної зобов'язання, на якій зобов'язальне правовідношення може зазнавати змін; в) стадія виконання (здійснення, реалізації) договірної зобов'язання, у процесі якого правовідношення також може зазнавати певних змін; г) стадія припинення договірної зобов'язання (зобов'язального правовідношення), в тому числі внаслідок його виконання (погашення)» [10, с. 16].

Таким чином, учені одностайно розглядають зобов'язання як різновид майнових цивільних правовідносин. Саме майновий характер зобов'язань дозволяє їх відмежувати від цивільних правовідносин немайнового характеру, для яких невласлива зобов'язальна форма втілення. Разом з тим, зобов'язання можуть виникати також для задоволення немайнового інтересу управомоченої особи. Однак, предметом зобов'язання залишається дія або утримання від вчинення дій майнового характеру, хоча й пов'язана з немайновим інтересом кредитора. Отже, за будь-яких обставин зобов'язанням властивий майновий характер незалежно від наявності або відсутності немайнового інтересу його сторін. Наприклад, зобов'язання щодо надання культурних, медичних, освітянських, туристичних послуг. У свій час окрему вчені в юридичній літературі висловлювали категоричну позицію про недопущення існування зобов'язань із немайновим інтересом. Зокрема Г.В. Шершеневич стверджував, що таке допущення буде суперечити природі

зобов'язальних відносин, в яких може застосовуватися майнова санкція, що підтверджує їх юридичну природу [174, с. 350].

Більш детально обґрунтовував цивільно-правову природу зобов'язання О.О. Красавчіков, який наголошував на тому, що за своєю юридичною природою цивільно-правове зобов'язання є різновидом цивільних правовідносин, що володіє низкою ознак і моментів, які дозволяють розглядати всю сукупність зобов'язань як єдине ціле, з однієї сторони, та відрізнити цивільно-правові зобов'язання від інших цивільних правовідносин – з іншої [134, с. 413–415]. До ознак і специфічних моментів зобов'язань вченим віднесено такі: 1) визначеність суб'єктного складу зобов'язання; за цією ознакою вони є відносними правовідносинами: не має кредитора без боржника, як і наявність боржника означає існування кредитора; 2) динамічність зобов'язання, оскільки зобов'язання існують у часі; 3) наказовість змісту зобов'язання, де суб'єктивне право надає кредитору як «простір» для власних дій, так і можливість вимагати (наказувати) відповідну поведінку від зобов'язаної особи, боржника; 4) цілеспрямованість зобов'язання – це правовий засіб забезпечення задоволення інтересів кредитора; 5) конкретизованість змісту зобов'язання, оскільки боржник у кожному зобов'язанні зобов'язаний здійснювати суворо визначені дії або утримуватися від них; 6) санкціонованість зобов'язання, тобто кожне зобов'язання містить санкцію, що спонукає боржника до належного виконання обов'язку; юридична сила відповідної санкції міститься у законі незалежно від того, встановлено чи ні іншу санкцію у нормативних актах або домовленості сторін – договорі [134, с. 413–415]. Вважаємо, що така характеристика містить основні ознаки зобов'язання та найбільш ґрунтовно відображає специфіку зобов'язання як цивільного правовідношення, тому заслуговує на підтримку.

У ч. 2 ст. 509 ЦК України зазначено, що зобов'язання виникають із підстав, передбачених статтею 11 цього Кодексу [162]. «Особливе місце

серед цих підстав – зазначає А.Л. Ткачук – безумовно, належить договору, оскільки саме з цивільно-правових договорів виникає переважна більшість зобов'язань» [165, с. 373]. Міркування вченого заслуговують на підтримку. Ще римські юристи (Гай, Юстиніан) у своїх сентенціях вказували на договір як обов'язковий елемент системи зобов'язань: «*Omnis enim obligatio vel ex contractu nascitur vel ex delicto*» (зобов'язання виникають або з контракту, або з делікту) (І. 3. 88); «*aut obligationes ex contractu sunt aut quasi ex contractu aut ex maleficio aut quasi ex maleficio*» (зобов'язання виникають або із договору, або із квазі-договору, або із делікту, або із квазі-делікту) (І. 3. 13. 2) [155, с. 35].

У юридичній літературі відмежовували договірні зобов'язання від недоговірних за такими ознаками:

1) договірні зобов'язання виникають у разі укладення цивільно-правового договору (зокрема, договірна відповідальність настає за невиконання або неналежне виконання умов договору), а недоговірні в тому випадку, коли суб'єкти не знаходилися в цивільних правовідносинах (однак правила про деліктну відповідальність поширюються й на завдання шкоди особою, з якою у потерпілого укладено договір, наприклад, відшкодування шкоди, завданої внаслідок недоліків товарів, робіт (послуг) (ст.1209–1211 ЦК України);

2) договірні зобов'язання – це завжди існуючі між сторонами зобов'язання, а недоговірні – це завжди новий юридичний обов'язок, а в деліктних зобов'язаннях він покладається на правопорушника замість невиконаного;

3) договірні зобов'язання є відносними, а недоговірні виникають з порушення абсолютних прав;

4) договірні зобов'язання регулюється як імперативними, так і диспозитивними нормами, а недоговірні – виключно імперативними;

5) у разі невиконання або неналежного виконання договірної зобов'язання можлива відповідальність як у формі відшкодування збитків, так і у формі сплати неустойки, штрафу, а недоговірні зобов'язання виступають тільки у формі відшкодування шкоди;

б) у договірних зобов'язаннях на розмір відповідальності впливає вина кредитора, а для зобов'язань із відшкодування шкоди має значення тільки умисел і груба необережність потерпілого та матеріальний стан заподіювача шкоди – фізичної особи [161, с. 415–416].

Отже, цивільно-правовий договір виконує функцію безпосередньої правостворюючої підстави виникнення зобов'язання; права і обов'язки сторін, які становлять зміст зобов'язання, виникають із самого договору і не потребують інших фактів [157, с. 613]. Договір є важливим правовим явищем у цивільному праві, оскільки має значення джерела права, що встановлює права та обов'язки для його учасників. Зокрема, саме на підставі договору довічного утримання (догляду) виникають правовідносини між відчужувачем та набувачем, встановлюється індивідуальна правова модель поведінки сторін.

Заслуговують на увагу міркування М.Д. Пленюк, що «договір являється тим джерелом індивідуальних правил поведінки для сторін, так би мовити, вектором дій суб'єктів правовідношення, яке є волевиявленням осіб, здатне породжувати цивільні права та обов'язки, які в майбутньому приводять до досягнення мети. Тому при дослідженні договору як правовідношення звертають увагу на договірні зобов'язання, які перебувають у тісному зв'язку з юридичним фактом як підставою виникнення зобов'язань. Саме тому «договір-правовідношення» слід розуміти як умовний термін, оскільки договір та зобов'язання є окремими правовими явищами, які слід співвідносити як причину та наслідок, підставу і факт, який зумовлює цю підставу» [87, с. 106].

Ґрунтуючись на загальних положеннях зобов'язання в цивільному праві, можна визначити ознаки зобов'язань із договору довічного утримання (догляду) та з'ясувати їх специфіку поміж інших договірних зобов'язань. Однак, насамперед, слід з'ясувати місце договору довічного утримання (догляду) у зобов'язальному праві, що зумовлено необхідністю надати вичерпну його характеристику як юридичного факту, визначити його місце в системі юридичних фактів і виділити спеціальні юридичні ознаки за якими слід відмежовувати цей договір від інших.

У юридичній літературі історично виникли три позиції щодо місця договору довічного утримання (догляду) в зобов'язальному праві: 1) договір довічного утримання не має права на існування; 2) договір довічного утримання є різновидом інших цивільно-правових договорів; 3) договір довічного утримання є самостійним цивільно-правовим договором [90].

Прихильниками першої позиції були окремі представники радянського права. Так, на думку І.Л. Брауде, договір довічного утримання суперечить нормам зобов'язального права. Вчений зазначав, що у цьому договорі є ціна, однак вона настільки невизначена, що ніяким чином не може бути врахована, оскільки породжує стихійні ринкові відносини [12, с. 162]. У зв'язку з цією обставиною, на переконання вченого, цей договір не можна віднести до жодного зі схожих видів цивільно-правових договорів, зокрема договору страхування, оскільки страхування одним громадянином іншого громадянина суперечить закону, договору дарування, оскільки у цьому договорі порушується принцип від платності [12, с. 162]. Разом з тим, вважав вчений, відсутні конкретні умови залежно від яких встановлюється ціна, тому такий правочин набуває спекулятивного характеру: кожен із учасників шукає вигоду для себе, покупець сподівається на те, що йому недовго доведеться безоплатно утримувати продавця, а останній сподівається на довге забезпечене життя на утриманні покупця [12, с. 162].

Подібну позицію займав і С. М. Ландкоф, який відносив договір довічного утримання до «кабальних правочинів», оскільки покупець (набувач майна) використовував тяжке матеріальне становища продавця (відчужувача майна) та його непрацездатність за віком чи станом здоров'я [62, с. 242]. Викладена позиція вчених пояснюється пануючою за радянських часів вимогою до правил поведінки радянських людей, які мали поважати принципи соціалістичного суспільства (ставлення до праці як моральний принцип, соціалістичний гуманізм, принцип колективізму, соціалістичний патріотизм та інтернаціоналізм, комуністичну ідейність як головний принцип комуністичної моралі), що виражали суть комуністичної моралі [25]. У зв'язку з цим за радянських часів договір довічного утримання вважався таким, що повністю суперечив правилам соціалістичного співжиття.

Позиція вчених про те, щоб вважати договір довічного утримання різновидом інших цивільно-правових договорів була зумовлена тим, що цей договір вперше одержав правове регулювання в ЦК УРСР 1963 р. у межах договору купівлі-продажу [163]. Така законодавча позиція одержала підтримку окремих вчених (В.Ф. Маслова, В.О. Тархова та ін.), які визнавали договір довічного утримання двостороннім і відплатним – різновидом договору купівлі-продажу [139, с. 12].

Водночас у юридичній літературі висловлювалися міркування щодо віднесення його до договору безоплатного дарування (М.І. Бару). Для підтвердження своєї позиції вчений наводив відмінності між договорами купівлі-продажу та довічного утримання, що полягали у двох моментах: 1) мета укладення: для договору купівлі-продажу метою є одержання у власність майна; для договору довічного утримання – матеріальна допомога іншій стороні – відчужувача; 2) момент укладення договору: договір купівлі-продажу завершується переходом права власності; договір довічного утримання починається з моменту переходу права власності [136, с. 337–347]. Не погоджуючись із таким твердженням В.Ф. Маслов слушно зазначав,

що обов'язок довічного утримання є своєрідною матеріальною винагородою за уступку права власності, тому його не можна кваліфікувати як безоплатний [68, с. 113].

Поряд із викладеними двома позиціями щодо місця договору довічного утримання (догляду) в зобов'язальному праві поступово формувалася протилежна – договір довічного утримання є самостійним цивільно-правовим договором. Найкращі представники радянської цивілістичної доктрини висловлювали позицію щодо самостійного характеру договору довічного утримання на підставі характерних йому особливих ознак.

Одним із прихильників цієї позиції був В.О. Рясенцев, який пропонував визнавати договір довічного утримання самостійним видом цивільно-правових договорів [126, с. 25]. Для договору довічного утримання вчений вважав за доцільне застосувати презумпцію цивільного права, згідно з якою будь-який договір дійсний, якщо він не суперечить закону та суспільним інтересам. На думку вченого, договір повністю відповідає інтересам сторін, насамперед, пристарілих і непрацездатних власників майна, тому слід відреагувати на виклики життя та визнати юридичну силу за цим договором [126, с. 25].

Позиція В.О. Рясенцева була підтримана колегами при написанні підручника «Советское гражданское право» (1987 р.), де О.Ю. Кабалкін визначив поняття та значення договору відчуження майна на умовах довічного утримання як різновиду договору купівлі-продажу (зміст підручника побудовано за структурою ЦК РСФСР) [137, с. 29, 30]. Разом з цим О.Ю. Кабалкін зробив висновок про те, що в системі радянського права довічне утримання є договором особливого типу. Вчений писав про те, що «важливою ознакою, за якою цей договір зближається з договором купівлі-продажу, є перехід майна у власність, однак відмінностей між ними набагато більше» [137, с. 29, 30].

Подібну позицію займав також О.С. Іоффе, який відносив договір довічного утримання до договорів із відплатної реалізації майна поряд із купівлею-продажем, поставкою, державною закупівлею (контрактацією) [47, с. 244]. Вчений пояснював свою позицію таким чином: «Поняттям довічного утримання охоплюється надання матеріального забезпечення у вигляді житла, харчування, догляду та іншої необхідної допомоги. Однак названі конкретні моменти мають значення для аналізу прав і обов'язків учасників договору. У самому ж визначенні поняття договору достатньо вказати на обов'язок довічного утримання відчужувача, який приймає на себе набувач будинку» [47, с. 310]. На його думку, договір довічного утримання в системі зобов'язань із відплатної реалізації майна не може бути розташовано раніше інших договорів, які відносяться до цієї групи [47, с. 312].

На думку Р.О. Халфіної, договір довічного утримання має право на існування незалежно від його правового закріплення у законодавстві, оскільки «для визнання дійсним договору немає необхідності у тому, щоб договір було віднесено до певного, встановленого законом типу» [147, с. 197].

Найбільш детально обґрунтовував самотійність договору довічного утримання В.Ф. Яковлев. На думку вченого, договір довічного утримання є самотійним інститутом договірного права, а не різновидом договору купівлі-продажу чи дарування з таких причин. По-перше, договір укладається лише між особливими суб'єктами цивільного права. По-друге, якщо за договором купівлі-продажу у покупця може виникати як право власності, так і право оперативного управління, то за договором довічного утримання – лише право власності. Разом з тим, за таким договором встановлено певні обмеження у здійсненні набувачем права власності. По-третє, найбільш істотною особливістю цього договору є те, що договір є відплатним, однак до його змісту не включено умову про ціну, а за договором купівлі-продажу ціна становить засади еквівалентності благ.

Матеріальний розмір зустрічного задоволення за договором довічного утримання наперед не відомий, тому його не може бути визначено вже при укладенні договору (утримання для відчужувача будинку може становити як мізерну частину від вартості будинку, так й істотно перевищувати її). Разом з тим, набувач зобов'язується на користь іншої сторони здійснити дії немайнового характеру, що також не характерно для договору купівлі-продажу. По-четверте, зобов'язання з договору довічного утримання є тривалими, можуть продовжуватися довгі роки, тому основний їх зміст становлять не права та обов'язки щодо передання будинку за певну плату, а саме права та обов'язки, пов'язані з наданням утримання. По-п'яте, закон встановлює спеціальні підстави зміни та припинення зобов'язань із договору довічного утримання, застосування яких для договору купівлі-продажу не можливе [135, с. 20–21].

На той час прихильники третьої позиції мали рацію, оскільки інтерес до договору довічного утримання істотно зріс після Великої Вітчизняної війни, яка породила матеріальну скруту більшості населення та появу одиноких людей, інвалідів, які потребували постійного утримання і догляду.

Слід зазначити, що договір довічного утримання одержав правове регулювання як самостійний цивільно-правовий договір у багатьох країнах світу, наприклад, у ЦК Франції 1804 р. як договір довічної ренти [184], у Німецькому цивільному уложення 1900 р. – довічна рента [183].

З прийняттям 16 січня 2003 року ЦК України питання про місце договору довічного утримання (догляду) у зобов'язальному праві остаточно було вирішено шляхом виокремлення у підрозділі 1 «Договірні зобов'язання» окремої глави 57 «Довічне утримання (догляду)» [162]. Таке розміщення норм щодо правового регулювання зобов'язань із договору довічного утримання (догляду) у структурі кодифікованого акту констатує той факт, що цей договір визнано самостійним цивільно-правовим договором.

Відповідно до ст. 744 ЦК України «за договором довічного утримання (догляду) одна сторона (відчужувач) передає другій стороні (набувачеві) у власність житловий будинок, квартиру або їх частину, інше нерухоме майно або рухоме майно, яке має значну цінність, взамін чого набувач зобов'язується забезпечувати відчужувача утриманням та (або) доглядом довічно» [162]. Із законодавчої дефініції можна зробити висновок, що метою укладення цього договору є відчуження права власності на майно та надання матеріального утримання (догляду). Цим самим визначається зміст договору довічного утримання (догляду) та підстави його припинення. Тобто договір довічного утримання (догляду) відноситься до групи цивільно-правових договорів про передання майна у власність. Крім того для визначення правової природи договору довічного утримання має значення з'ясування його юридичних ознак, що викликає поміж вчених низку суперечностей.

До цивільного права України було рецепійовано з права Стародавнього Риму поділ договорів на відплатні та безоплатні, де договори відплатні тоді, коли майнову вигоду мають обидві сторони (наприклад при купівлі-продажу), і безоплатні, коли вигоду має тільки одна сторона (наприклад, безпроцентна позика, позичка) [85, с. 369]. При цьому більшість цивільно-правових договорів в Україні є відплатними, тому законодавець закріпив презумпцію відплатності: «Договір є відплатним, якщо інше не встановлено договором, законом або не впливає із суті договору» (ч. 5 ст. 626 ЦК України) [162]. Як слушно зазначає Р. В. Ромовська, «для суспільства, в якому панують товарно-грошові відносини, відплатність є явищем усталеним, нормальним. Тому виготовлення речі чи надання послуги за дар є винятком із загального правила» [125, с. 32].

Специфіка договору довічного утримання (догляду) полягає у тому, що його укладення спрямоване на відплатну передачу відчужувачем майна у власність, оскільки його набувач зобов'язується забезпечувати відчужувача утриманням та (або) доглядом взамін на набуття на праві власності майна. Як

зазначав Г.Ф. Шершеневич, договір є відплатним, якщо кожна сторона за свою дію на користь іншої одержує право вимагати відповідної дії іншої. Разом з тим, наголошував вчений, не має значення, щоб обидві дії були з економічної сторони еквівалентні, а необхідно, щоб обидві вони мали економічну цінність [175, с. 403]. Таким чином, кожна зі сторін зобов'язального правовідношення одержує певне майнове задоволення від укладення договору. За твердженням О.С. Іоффе, не викликає жодного сумніву відплатний характер договору довічного утримання, оскільки кожна зі сторін одержує зустрічне задоволення [47, с. 310]. Подібні міркування висловлював і В.О. Рясенцев, на думку вченого, відсутність у договорі довічного утримання ціни у тому вигляді, в якому вона є у договорі купівлі-продажу, не є причиною для невизнання відплатного характеру договору, як і його недійсності [126, с. 23].

Подібні міркування у сучасній юридичній літературі висловлює М.Д. Пленюк, що «будучи оплатним договором, договір довічного утримання (догляду) фактично не включає в себе ціну в своєму традиційному розумінні, як істотну умову договору, адже матеріальне та нематеріальне забезпечення для відчужувача надаватиметься протягом усього його життя. До того ж, вартість переданого відчужувачем майна не має бути еквівалентною вартості надання послуг. Уся справа в тому, що за погодженням відчужувача та набувача у вартості майна та наданих послуг можуть бути розбіжності, які залежатимуть від тривалості життя відчужувача» [86, с. 37]. У своєму твердженні вчена підтримує висловлювання Р.А. Майданика та М.В. Скаржинського, що «внаслідок цього на момент укладення договору справжній загальний обсяг (вартість) довічного утримання, яке має бути надано набувачем, за цим правочином встановити неможливо» [2, с. 339]. На думку М.Д. Пленюк, «оплатність для набувача полягає в необхідності здійснювати майнове утримання замість отриманого житла, а для відчужувача – в тому, що, після передачі у власність

речі, він може вимагати від набувача вчинення певних дій – надання матеріального забезпечення» [86, с. 37].

Пояснюючи відплатність договору довічного утримання (догляду) І.Й. Пучковська наголошує на те, що «набувач, отримавши майно відчужувача, зобов'язаний забезпечити тому утримання (догляд) у виді грошових сум, житла та інших матеріальних благ і послуг. При цьому не можна вести мову про еквівалентність переданого майна довічному утриманню, яке надасть набувач» [122, с. 50].

Вважаємо спірним тези про те, що ціною договору можна вважати оцінку будинку чи квартири, що передається відчужувачем у власність набувача. Ми погоджуємося з М.Д. Пленюк, що «оцінка майна не може слугувати загальною ціною і виступати його істотною умовою, адже догляд (утримання) особи неможливо передбачити ні з точки зору матеріальної вартості, ні за строком виконання договірних умов» [86, с. 37].

Таким чином, специфіка відплатного характеру договору довічного утримання (догляду) полягає у тому, що зустрічне майнове задоволення виражається лише в натуральній формі без будь-якої альтернативи щодо можливості його заміни грошовою формою. Це зумовлено правовою природою зобов'язальних правовідносин, в яких набувач майна зобов'язаний надати матеріальне забезпечення (утримання) та (або) догляд (опікування). Недарма правовою підставою таких зобов'язальних відносин є договір, який називається договором довічного утримання (догляду). Саме у цьому полягає істотна відмінність договору довічного утримання (догляду) від договору ренти, де така альтернатива вибору законодавцем надається сторонам договору.

Слід зазначити, що грошовий еквівалент все таки присутній у змісті договору довічного утримання (догляду), оскільки законодавець відносить до істотних умов договору грошову оцінку матеріального забезпечення, яке щомісячно має надаватися відчужувачеві. При цьому така грошова оцінка

підлягає індексації у порядку, встановленому законом (ст. 751 ЦК України) [162].

Законодавець не закріплює переліку видів матеріального забезпечення, якими набувач має забезпечити відчужувача за його життя. Сторонам надається можливість їх визначити самотійно у договорі. Законодавець лише вказує на можливість встановлення у договорі обов'язку набувача забезпечити відчужувача або третю особу житлом у будинку (квартирі), який йому переданий за договором довічного утримання (догляду). У такому випадку у договорі істотною умовою має бути визначення самого помешкання та його частини, де відчужувач буде проживати (ст. 750 ЦК України) [162]. Разом з тим, законодавець покладає на набувача майна обов'язок, який застосовується незалежно від його договірної закріплення, поховати відчужувача у разі його смерті (ч. 3 ст. 749 ЦК України) [162]. Такою є позиція сучасного цивільного законодавства України.

У юридичній літературі питання про основні обов'язки набувача піднімалося неодноразово. Так, на думку О. С. Іоффе на набувач може бути зобов'язаний матеріально забезпечити відчужувача у формі надання наступних благ:

а) житла; у разі відсутності у договорі необхідних вказівок відчужувачеві повинна бути надана ізольована кімната, якщо це не виключається характером відчужуваного будинку;

б) харчування, при цьому слід орієнтуватися на рівень забезпечення, необхідний за конкретних умов з точки зору звичайних вимог;

в) догляду; конкретні форми догляду залежать від стану здоров'я відчужувача. За домовленістю сторін можуть бути встановлено й такі форми догляду, яких відчужувач не потребує за станом здоров'я (наприклад, прибирання кімнати пристарілого, але здорового відчужувача);

г) допомоги; наприклад, у вчиненні цивільно-правових правочинів, написанні листів, одержанні посилок, грошових переказів тощо;

д) набуття для відчужувача санаторних путівок, забезпечення його дачею влітку тощо [47, с. 316–317].

Специфіка договору довічного утримання (догляду), на думку В. Ф. Яковлева, полягає у тому, що цей договір, будучи відплатним і спрямованим на передання будинку у власність набувача за певну зустрічну винагороду, не включає таку умову, як ціну, і не характеризується на відміну від купівлі-продажу засадами еквівалентності обмінюваних благ. Матеріальне забезпечення, яке одержує відчужувач будинку за договором, в одних випадках може становити мізерну частину від вартості будинку, а в інших перевищувати її. Матеріальний розмір зустрічного задоволення наперед не відомий і тому не може бути визначений при укладенні договору [135, с. 21].

Відплатний характер договору довічного утримання (догляду) зумовлює правові наслідки у разі випадкового знищення або випадкового пошкодження майна, яке було передане набувачеві. Оскільки відповідно до ст. 748 ЦК України набувач стає власником майна, переданого йому за договором довічного утримання (догляду), то ризик випадкового знищення або випадкового пошкодження цього майна він сам і несе [162]. Разом з тим втрата (знищення), пошкодження майна, яке було передане набувачеві, не є підставою для припинення чи зменшення обсягу його обов'язків перед відчужувачем (ч. 3 ст. 754 ЦК України) [162].

Вищезазначене дозволяє виділити такі особливості договору довічного утримання (догляду): по-перше, договір є відплатний незалежно від того, чи сплачуються відчужувачеві платежі в межах наданого утримання; по-друге, відплатність договору не означає його еквівалентність, оскільки сторони на момент його укладення вже передбачають, що він буде безеквівалентним; за цим договором розмір зустрічного задоволення залишається для сторін не відомим, оскільки він залежить від тривалості дії договору та дати настання

смерті відчужувача; по-третє, характер відплатності договору визначається вартістю майна та розміром наданого утримання.

Якщо питання про визнання відплатного характеру договору довічного утримання (догляду) не породжує поміж вчених додаткових міркувань, то найбільш жваві дискусії мають місце щодо визнання цього договору реальним або консенсуальним, одностороннім або двостороннім (взаємним). Вирішення цієї дискусії має істотне практичне значення, оскільки дозволяє встановити момент укладення договору, тобто момент з якого у сторін виникають права та обов'язки [95].

Розподіл договорів на консенсуальні та реальні до нас було запозичено також з римського приватного права. Як зазначає С.Д. Гринько, «консенсуальними були контракти, зобов'язання за якими виникало із самої домовленості сторін (*consensus*), а для юридичної сили реальних контрактів не достатньо домовленості сторін, а необхідно вчинити передачу речі одним контрагентом іншому. Для консенсуальних і реальних контрактів важливою була наявність матеріальної підстави, яка обумовлює матеріальний інтерес кредитора та відповідальність боржника, що дозволяє їх віднести до категорії матеріальних» [32, с. 153].

Поняття консенсуального договору впливає зі змісту ч. 1 ст. 640 ЦК України: «Договір є укладеним з моменту одержання особою, яка направила пропозицію укласти договір, відповіді про прийняття цієї пропозиції» [162]. При цьому процес узгодження волевиявлень залежить від законодавчо встановленої форми досягнення згоди з усіх істотних умов договору, тобто «умови про предмет договору, умови, що визначені законом як істотні або є необхідними для договорів даного виду, а також усі ті умови, щодо яких за заявою хоча б однієї із сторін має бути досягнуто згоди» (ст. 638 ЦК України) [162]. Така форма досягнення згоди визначається формою цивільно-правового договору: усна, письмова, нотаріальне посвідчення (ст. 639, ч. 3 ст. 640 ЦК України) [162].

Особливість реальних договорів полягає у тому, що для укладення договорів недостатньо однієї лише згоди сторін. Для укладення реальних договорів вимагається, окрім згоди сторін з усіх істотних умов договору, вчинення певних дій – передання майна та інших дій. Згідно з ч. 2 ст. 640 ЦК України договір є реальним лише тоді, коли «відповідно до акта цивільного законодавства для укладення договору необхідно також передання майна або вчинення іншої дії» [162]. Відповідно реальний договір є укладеним «з моменту передання відповідного майна або вчинення певної дії» (ч. 2 ст. 640 ЦК України) [162].

Пануючою у вітчизняній юридичній літературі є позиція щодо визнання реального характеру за договором довічного утримання (догляду) [158, с. 12]. На думку О.В. Розгон, договір довічного утримання (догляду) є реальним, тому передання майна здійснюється на стадії його укладення. Відповідно, за твердженням вченої, сам факт передання майна немає вагомого ефекту, оскільки фізичного передання у власність майна за договором може взагалі не відбутися [124, с. 40]. Позицію щодо реального характеру договору довічного утримання (догляду) висловлює також І.Й. Пучковська. Вчена зазначає, що «консенсуальність договору надавала б можливість набувачеві вимагати від відчужувача – сторони слабшої й тому потребуючої особливого захисту – передачі майна взамін на довічне утримання (догляд). Реальна ж модель розглядуваного договору захищає відчужувача від такої вимоги. За таким договором майно передається набувачеві, так би мовити, сьогодні, а його еквівалент буде надано відчужувачеві в майбутньому, тобто впродовж тривалості його життя. Отже, для укладення договору довічного утримання (догляду) недостатньо зустрічної згоди сторін, а необхідна ще й передача майна набувачеві» [122, с. 49–50]. На думку М.Д. Пленюк, «вектор розуміння реальності договору довічного утримання (догляду) зміщено і цілком прийнятним є розуміння ознаки консенсуальності цього договору, хоча б тому, що відповідно до

ст. 640 ЦК України вважається укладеним з моменту його нотаріального посвідчення. У разі безальтернативної вимоги щодо його реальності, договірна конструкція довічного утримання (догляду) мала б містити чітку вказівку на момент укладення договору за прикладом ст. 1046 ЦК України» [86, с. 37]. Водночас вчена за правовими характеристиками відносить договір довічного утримання (догляду) до односторонніх, реальних, оплатних алеаторних, фідучіарних, договорів [86, с. 36].

Проаналізувавши позиції вчених з цього питання, І.О. Дзера виділила три обґрунтування на користь визнання цього договору реальним: «1) момент укладення договору довічного утримання пов'язаний з передачею майна; 2) договір набуває чинності з моменту його державної реєстрації і в цей же момент до набувача переходить право власності на будинок чи інше майно; 3) передача майна не становить обов'язку відчужувача і не є виконанням обов'язку, а є моментом укладення договору» [39, с. 185]. Крім того, вчена згадує позицію О.С. Іоффе, який у свій час стверджував про консенсуальний характер договору довічного утримання у тому випадку, коли його було належним чином оформлено; набувач за цієї умови мав надавати відчужувану будинку утримання незалежно від передачі йому будинку [39, с. 184].

Окремими цивілістами (Р.А. Майданик та ін.) відстоюється позиція про можливість визнання договору довічного утримання (догляду) консенсуальним, так і реальним, залежно від того, яке майно передається під забезпечення рентних платежів, тобто рухоме чи нерухоме [2, с. 348].

Викладена нами дискусія зумовлена тим, що законодавець у ст. 748 ЦК України зазначає, що «набувач стає власником майна, переданого йому за договором довічного утримання (догляду), відповідно до статті 334 цього Кодексу» [162]. Внаслідок цього «право власності у набувача майна за цим договором, який підлягає нотаріальному посвідченню, виникає з моменту такого посвідчення або з моменту набрання законної сили рішенням суду про

визнання договору, не посвідченого нотаріально, дійсним» (ч. 3 ст. 334 ЦК України) [162], «права на нерухоме майно, які підлягають державній реєстрації, виникають з дня такої реєстрації» (ч. 4 ст. 334 ЦК України) [162]. Зі змісту наведених норм кодексу можна зробити висновок про реальний характер договору довічного утримання. Однак, як слушно зазначає О.С. Яворська, «судова практика не звертає увагу на законодавчу дефініцію реального характеру договору довічного утримання і теоретичні дискусії з цього приводу, а керується положеннями ст.ст. 334, 640, відсилочної норми ст. 748 ЦКУ і вирішує спір, виходячи з консенсуальності договору» [179, с. 6]. На думку О.С. Яворської, яку ми підтримуємо, «поділ договорів на реальні та консенсуальні не може залежати ні від виду майна, ні від способів його передання. Ключовим моментом у вирішенні дискусії щодо правової природи договору, вважає вчена, має бути позиція законодавства, згідно якої щодо договору довічного утримання (догляду) застосовується «словесна формула «передає», що характерно для реальних договорів» [179, с. 6]. Разом з цим вчена наголошує, що «конструкція договору довічного утримання як реального договору сприяє захисту інтересів більш слабкої сторони договору – відчужувача і в такий спосіб збалансовує, вирівнює статус сторін» [179, с. 5]. Подібну позицію висловлює й З.В. Ромовська: «Відчужувач, згідно зі статтею 744 ЦК, *передає*... Це слово засвідчує, що договір довічного утримання є реальним» [125, с. 431].

Вищезазначене дозволяє зробити висновок про те, що договір довічного утримання (догляду) є реальним, оскільки за цим договором відчужувач передає (не зобов'язується передати) майно набувачеві, тому для його укладення обов'язковим є вчинення певної дії та наявність взаємної згоди про це.

За характером розподілу прав та обов'язків між сторонами у зобов'язанні, що виникло з договору, виділяють односторонні та двосторонні договори [157, с. 624]. У ст. 626 ЦК України законодавець розкриває

односторонній договір як такий, за яким «одна сторона бере на себе обов'язок перед другою стороною вчинити певні дії або утриматися від них, а друга сторона наділяється лише правом вимоги, без виникнення зустрічного обов'язку щодо першої сторони» (ч. 2) [162], а двосторонній як договір, «якщо правами та обов'язками наділені обидві сторони договору» (ч. 3) [162]. Відповідно вже за двостороннім договором у другій сторони виникає зустрічний обов'язок щодо першої сторони.

Слід зазначити, що законодавець уперше в ЦК України вказав на ознаку двостороннього договору, як виникнення в другій сторони зустрічного обов'язку щодо першої сторони. При цьому категорію «зустрічний обов'язок» не слід розуміти у значенні «зустрічного виконання зобов'язання», що вказує на часові межі виконання зобов'язання. Відповідно до ч. 2 ст. 538 ЦК України «при зустрічному виконанні зобов'язання сторони повинні виконувати свої обов'язки одночасно, якщо інше не встановлено договором, актами цивільного законодавства, не впливає із суті зобов'язання або звичаїв ділового обороту» [162]. Слід підтримати висловлення А.Л. Ткачука, що «права та обов'язки сторін у двосторонніх договорах завжди взаємопов'язані між собою, є зустрічними: те, що для однієї сторони є обов'язком, складає зміст права вимоги другої сторони» [165, с. 444]. Це означає, що «поки одна сторона не виконає свій обов'язок, інша сторона не може реалізувати своє право» [165, с. 444]. Така позиція є правильною, оскільки вирішує тривалі дискусії поміж вчених щодо моменту виконання сторонами обов'язків, покладених договором, що спричинило появу думок про відмінність двосторонніх і взаємних договорів, де за взаємним договором обов'язки покладають на кожного контрагента.

У двосторонніх договорах, на думку Г.Ф. Шершеневича, існують два види відносин, із яких кожне має свого активного і пасивного суб'єкта, однак такі відносини тісно поєднуються в одне та не можуть бути свавільно роз'єднані. Разом з тим, вчений наголошує на практичному значенні такого

поділу, що полягає у такому зв'язку двох відносин, у зв'язку взаємних прав і обов'язків, що характеризує двосторонні договори. Відповідно ні один із контрагентів не має права наполягати на виконанні погодженої дії зі сторони іншого, поки сам не виконає чи не запропонує виконання [175, с. 403]. Подібні міркування висловлював і О.С. Іоффе, який зауважував, що у двосторонніх договорах виникає питання про черговість виконання контрагентами покладених на них обов'язків. За загальним правилом обидва контрагенти повинні виконати свої обов'язки одночасно та послідовно, однак кожна сторона має право відмовитися від виконання на користь іншої сторони, поки не відбудеться зустрічне виконання [47, с. 83].

Вважаємо, що дискусія щодо розмежування двосторонніх і взаємних договорів спричинена законодавчою позицією у радянських цивільних кодифікаціях. У примітці до ст. 139 ЦК УРСР 1922 р. зазначено, що «двостороннім визнається договір, за яким обидві сторони *взаємно* (курсив наш) беруть на себе зобов'язання» [164], тобто двосторонній договір визнається взаємним. Надалі, згідно ст. 171 ЦК УРСР 1963 р. відсутнє визначення двостороннього договору, однак застосовується поняття «виконання взаємних зобов'язань» у розумінні часового моменту їх виконання: «взаємні зобов'язання за договором повинні виконуватися одночасно, якщо з закону, договору або змісту зобов'язання не випливає інше» [163].

У тлумачних словниках української мови слово «взаємний» пояснюють, як зв'язок, «який однаково виявляється з обох сторін, між ким–, чим-небудь по відношенню один до одного; обопільний» [131, с. 345]. Водночас слово «обопільний» позначає «1. Спільний для обох сторін; взаємний. 2. Однаковий з обох боків; двосторонній» [132, с. 550]. Тобто мова йде про однакове для сторін зв'язку (у нашому випадку договірних правовідносин), що виявляється в однакових симетричних правах та

обов'язках – для однієї сторони є право вимоги, а для іншої це обов'язок, та навпаки.

Слід зазначити, що за правом Стародавнього Риму залежно від обсягу прав та обов'язків сторін двостороннє зобов'язання та договір поділяли на: двосторонні з нерівноцінними обов'язками, в яких кожна із сторін мала і права, і обов'язки, але різні за обсягом (наприклад, договір позички); синалагматичні (*synallagma*), якими для сторін встановлювалися рівноцінні (однакові за обсягом) права та обов'язки (наприклад, договір купівлі-продажу) [82, с. 145]. При цьому синалагматичне зобов'язання «характеризувалося єдністю генетичного і функціонального аспектів взаємності: контракт вступав у силу за умови, що обов'язок виникав одночасно в обох сторін зобов'язання, та тоді, коли кожна із сторін зобов'язана до виконання доти, поки виконання зустрічної вимоги залишалось можливим. Тому вимагати виконання обов'язку від іншої сторони можна було лише тоді, коли особа виконала свій обов'язок (чи приступила до виконання). У свою чергу, синалагма була досконалою (якщо зобов'язання були взаємними від початку) або недосконалою (якщо зобов'язання спочатку були односторонніми, а потім стали взаємними)» [32, с. 154; 85, с. 369]. Отже, синалагматичним визнавали лише двостороннє зобов'язання, якому властивим була розмірність у правах і обов'язках обох сторін, де права однієї сторони віддзеркалювалися в обов'язку другої сторони.

Вищезазначене дозволяє зробити висновок про те, що двосторонні договори є взаємними, оскільки обов'язку однієї сторони завжди кореспондує право вимоги другої сторони та навпаки. За своїм змістовним наповненням категорія «взаємні» позначає «зустрічні» обов'язки, які відмінні від категорій «взаємне виконання зобов'язання» та «зустрічне виконання зобов'язання», що вказують на часовий момент у зобов'язальних правовідносинах.

Радянський учений О.О. Красавчиков висловлював міркування про термінологічну неточність понять «односторонній» та «двосторонній» договір, що призводить до змішування односторонніх і двосторонніх правочинів із односторонніми і двосторонніми договорами [134, с. 447]. За твердженням вченого, залежно від структури зобов'язання договори поділяються на односторонні та двосторонні зобов'язуючі [134, с. 446]. Позиція вченого отримали правильну підтримку поміж окремих сучасних вчених. На думку З.В. Ромовської, «термін «односторонній договір», закріплений у частині 2 статті 626 ЦК, – постійно збиває з пантелику, адже у кожному договорі мусить бути щонайменше дві сторони. Тому щоразу доводиться відмежовувати термін «односторонній правочин» (наприклад, заповіт), заснований на волі однієї особи, від «одностороннього договору». Для забезпечення чіткості правничої термінології давно варто б говорити про односторонньо, двосторонньо і багатосторонньо зобов'язуючі договори» [125, с. 29].

У юридичній літературі вчені висловлюють свої міркування щодо віднесення договору довічного утримання (догляду) до односторонніх або двосторонніх договорів. Так, на думку О.В. Розгон, договір довічного утримання є односторонньо зобов'язуючим, оскільки набувач за цим договором наділений лише обов'язками з утримання відчужувача, а відчужувач має право вимагати надання такого утримання і не несе жодних обов'язків за договором [124, с. 40]. Подібної позиції притримується І.Й. Пучковська, яка зазначає, що «після завершення процедури передачі майна набувачеві, відчужувач не несе ніяких обов'язків, а має лише право вимагати від набувача довічно надавати йому утримання (догляд), то даний договір слід вважати одностороннім» [122, с. 50].

Протилежну викладеній позицію зайняла М.Д. Пленюк, яка, «з огляду на обраний європейський напрям удосконалення цивільного законодавства та свободу договору, вважає правомірним й, наприклад те, що договір довічного

утримання (догляду) може передбачати відчуження частини нерухомого майна, при цьому може бути встановлено певні обов'язки відчужувача щодо спільного користування частинами нерухомого об'єкта, а також його подальше відчуження іншої частини об'єкта, який належить відчужувачу. Отже, при вирішенні питання односторонності чи двосторонності цього договору, насамперед, має значення його зміст» [86, с. 37].

Вважаємо більш переконливим обґрунтування О.А. Підпригори про приналежність договору довічного утримання ознаки двосторонності, оскільки набувач має право вимагати розірвання договору довічного утримання [167, с. 321].

У юридичній літературі вчені віднесли договір довічного утримання до довготривалих договорів, оскільки він зберігає силу до моменту смерті відчужувача і вимагає систематичного виконання набувачем своїх обов'язків (надання матеріального забезпечення у вигляді житла, харчування, необхідної допомоги тощо) [61, с. 60–61; 124, с. 40; 122, с. 50]. Наприклад, найважливішою особливістю договору довічного утримання О. С. Іоффе називав його тривалий і алеаторний характер. Довічне утримання він відносив до тривалих договорів, оскільки договір зберігає силу до моменту смерті відчужувача та вимагає систематичного виконання набувачем своїх обов'язків [47, с. 312]. Алеаторність договору довічного утримання, на його думку, полягає у тому, що лише в момент смерті відчужувача буде з'ясовано у чому виразилася відплатність вчиненого ним акту відчуження на користь набувача. Разом з тим для договору довічного утримання вирішальною є допомога, яку повинен надавати відчужувачеві доти поки він буде її дійсно потребувати. Відповідно вирішується й низка пов'язаних з алеаторністю цього договору специфічних питань: про долю витрат на утримання відчужувача, якщо дія договору буде припинена за життя обох контрагентів, про долю житлового будинку після припинення договору за подібних обставин тощо [47, с. 313].

Подібні міркування сьогодні висловлюють Р.А. Майданик та М.В. Скаржинський, які зазначають, що «майно передається «сьогодні», а його еквівалент буде виплачуватися в майбутньому, зокрема, протягом життя отримувача ренти (в даному випадку – відчужувача майна» [2, с. 339]. При цьому, як зауважує О.В. Розгон, із суті зобов'язання з договору довічного утримання випливає, що неможливо достроково виконати зобов'язання за договором довічного утримання [124, с. 40].

У юридичній літературі договір довічного утримання (догляду) традиційно відносять до ризикових (алеаторних) договорів. Основоположних теорії ризикових правовідносин В.А. Ойгензіхт визначав ризик як психічне ставлення суб'єктів до наслідку об'єктивно випадкових подій, що виявляються в усвідомленому припущенні настання негативних наслідків [78, с. 131–132].

На думку О. С. Іоффе, алеаторність договору довічного утримання полягає у тому, що лише в момент смерті відчужувача буде з'ясовано у чому виразилася відплатність вчиненого ним акту відчуження на користь набувача. Разом з тим для договору довічного утримання вирішальною є допомога, яку повинен надавати відчужувачеві доти поки він буде її дійсно потребувати. Відповідно вирішується й низка пов'язаних з алеаторністю цього договору специфічних питань: про долю витрат на утримання відчужувача, якщо дія договору буде припинена за життя обох контрагентів, про долю житлового будинку після припинення договору за подібних обставин тощо [47, с. 313].

Заслуговують на увагу міркування щодо ризикових договорів у цивільному праві сучасних вчених. Так, Н.В. Міловська вважає, що «ризиковим характером може бути наділений будь-який договір. Для цього достатньо, щоб передбачене договором виконання або його обсяг були поставлені у залежність від недостовірної обставини» [70, с. 166]. Як зазначає Р.А. Майданик, «ризик тісно пов'язаний із невизначеністю як

неминучою умовою господарювання, інших правовідносин, що реалізуються шляхом вчинення юридичних і фактичних дій під впливом подій, помилок менеджменту, інших джерел ризику» [2, с. 63]. Основними причинами невизначеності М.М. Великанова називає випадковість, незнання, протидія. Ризиковий характер договору довічного утримання виявляється через поняття «незнання», яке тісно пов'язане з такою категорією, як невідомість, тобто недоступність особі інформації про події, явища, поведінку інших суб'єктів тощо. Така недоступність інформації може бути зумовлена різноманітними причинами об'єктивного (взагалі відсутність інформації) чи суб'єктивного (нездатність конкретної особи сприйняти таку інформацію) характеру [16, с. 105].

Залежно від місця ризику в зобов'язальному правовідношенні розрізняють алеаторний та неалеаторний ризики. Так, алеаторний ризик позначає «ризик, що є юридичною умовою, внутрішнім елементом зобов'язання (спекулятивний ризик, інноваційний ризик, страховий ризик тощо)»; «неалеаторний ризик – це ризик, що внутрішньо не притаманний цьому зобов'язанню, а породжений зовнішніми чинниками (ризик невиконання зобов'язання, ризик втрати інтересу до виконання зобов'язання тощо)» [16, с. 169; 21, с. 64–67; 156, с. 23, 86].

Відносно договору довічного утримання (догляду) сторони на момент його укладення не обізнані щодо моменту настання смерті відчужувача, з яким пов'язаний строк його дії. З цього питання Р.А. Майданик і М.В. Скаржинський правильно зазначають, що «алеаторність договору довічного утримання викликана тим, що цей правочин не має завідомо визначеного терміну його дії, оскільки він обумовлений тривалістю життя відчужувача (моментом його смерті) і загальний обсяг зустрічного надання (тобто довічного утримання) залежить від імовірності за часом настання події – моменту смерті відчужувача майна» [2, с. 339]. При цьому вчені наголошують на віднесенні договору довічного утримання до абсолютно або

імперативно алеаторних правочинів, оскільки «закон не допускає укладення на визначений строк чи визначеного вимогою відчужувача договору утримання. У випадку укладення таких правочинів (зокрема, договір строкового утримання під відчуження майна) останні мають визнаватися нікчемними, з відповідними наслідками недійсності на підставі суперечності змісту і сутності зобов'язання довічного утримання» [2, с. 340].

Договір довічного утримання (догляду) має фідучіарний характер, тобто договірні правовідносини між сторонами ґрунтуються на засадах довіри (лат. *Fides* – віра; доручення; довіра) [153, с. 347]. Єдиною гарантією виконання фідучіарних договорів за римським правом була добросовісність (*bona fides*) зобов'язаної особи, тому кожна зі сторін виявляла одна одній незвичайну особливу персональну надмірну довіру [37, с. 58; 66, с. 21]. Як зазначав О.С. Іоффе, що фідучіарний характер мають ті правочини, які ґрунтуються на взаємній довірі його учасників [47, с. 208]. Тобто для відносин із цього договору характерна фідучіарна довіра, яку пояснює Р.А. Майданик, як «надмірна довіра, надана довірительом довірєній особі для досягнення економічного результату, властивого для відповідної підстави виникнення довірчого правовідношення, що обумовило його здійснення на умовах зобов'язань доброї совісті (*obligationes bonae fidei*), зміст яких визначається не їх умовою, а справжніми намірами сторін, або якщо вони незрозумілі – звичаями і правилами професійної етики» [67, с. 11].

Вважаємо, що фідучіарний характер договору довічного утримання (догляду) виявляється у таких аспектах.

По-перше, набувач зобов'язаний особисто виконувати обов'язки за цим договором. А.Ю. Бабаскін пояснює цю тезу тим, що «відносини за фідучіарним договором мають високоперсоніфікований характер» [6, с. 97–103]. При цьому фідучіарний зв'язок зумовлює види матеріального забезпечення на користь відчужувач та особливо можливість його догляду, оскільки не будь-якій людині можна довірити вчинення таких дій.

По-друге, без згоди відчужувача набувач не може передати свої обов'язки за цим договором члену своєї сім'ї або іншій особі (ч. 1 ст. 752 ЦК України) [162]. Такий механізм заміни набувача І.Й. Пучковська пояснює тим, що «досліджуваний нами договір, укладений з набувачем – фізичною особою, належить до фідучіарних договорів і передбачає особисте виконання обов'язків останнього» [122, с. 54].

По-третє, у цивільному законодавстві закріплено обов'язкове забезпечення виконання договору довічного утримання (ст. 754 ЦК України) [162]. На думку О.С. Яворської, «такий досить суворий правовий підхід додатково стимулюватиме набувача добросовісно виконувати свої обов'язки за договором» [179, с. 11].

По-четверте, кожна зі сторін договірного зобов'язання має право на одностороннє розірвання договору. Якщо відчужувач або третя особа, на користь якої договір був укладений, може заявити вимогу про розірвання договору лише у разі невиконання або неналежного виконання набувачем своїх обов'язків, то набувач має таке право у будь-яких випадках, тобто законодавець не обмежив його у здійсненні цього права жодними умовами (ст. 755 ЦК України) [162].

Вищезазначене дозволяє визначити поняття зобов'язань із договору довічного утримання (догляду) як правовідношення, що виникає з моменту укладення договору довічного утримання (догляду), в якому одна сторона (відчужувач) передає другій стороні (набувачеві) у власність житловий будинок, квартиру або їх частину, інше нерухоме майно або рухоме майно, яке має значну цінність, взамін чого набувач зобов'язується забезпечувати відчужувача утриманням та (або) доглядом довічно.

Правова природа договору довічного утримання (догляду) зумовлює наявність спеціальних ознак зобов'язань із цього договору: 1) метою укладення договору є відчуження права власності на майно та надання матеріального утримання (догляду); 2) відплатний; 3) реальний;

4) двосторонній; 5) строковий (як правило довгостроковий), за яким дострокове припинення зобов'язання не допускається 6) фідучіарний (довірчий); 7) ризиковий [93].

1.2. Елементи зобов'язання з договору довічного утримання (догляду)

Особливості правової конструкції зобов'язань із договору довічного утримання (догляду) визначаються через суб'єктів, об'єкт та зміст. При цьому визначення суб'єктного складу має найважливіше значення, оскільки з ним пов'язаний об'єкт та зміст такого зобов'язального правовідношення.

У юридичній літературі склалося уява про суб'єкта права як про «особи чи організації, за якими законом визнана особлива юридична властивість – правосуб'єктність, котра дає їм можливість брати участь у правових відносинах» [150, с. 20]. Суб'єктом правовідносин вважається «володілець конкретного права, що знаходиться у правовому зв'язку з іншим учасником (учасниками) суспільних відносин, на яких покладаються обов'язки, що відповідають праву уповноваженої особи» [150, с. 22]. На думку Є.О. Харитонова та О.І. Харитонової, «більший рівень абстрактності має поняття «суб'єкт права» ніж «суб'єкт правовідносин», коли «право» тлумачиться як складова частина цивілізації, об'єктивна категорія, що охоплює всю сукупність загальнообов'язкових норм та правил поведінки, котрі існують у певному суспільстві, тобто виступає як категорія об'єктивна, що дає підстави зробити уточнення – суб'єкт «об'єктивного (позитивного) права» [151, с. 108]. У такому розумінні суб'єктами права є учасники, передбачені у ст. 2 ЦК України.

У юридичній літературі прийнято розрізняти дві основні категорії суб'єктів зобов'язань – сторони та треті особи. Так, на думку

Н.Ю. Голубевої, «обидва ці терміни можуть застосовуватися в зобов'язальному праві, але їх значення не збігається. Треба враховувати, що крім боржника й кредитора в зобов'язанні можуть брати участь інші особи, які називаються «треті особи». Вони не є сторонами, але беруть участь у зобов'язанні, тому поняття «суб'єкти» чи «учасники» зобов'язання є ширшими, ніж поняття «сторони» зобов'язання» [23, с. 280].

Стороною у зобов'язанні є особа, яка має основні права та обов'язки і пов'язана таким зобов'язанням із іншою особою, права та обов'язки якої кореспондують обов'язкам і правам першої сторони. Тобто зобов'язання позначає правовий зв'язок двох сторін, з яких одна сторона наділена правом, а інша має обов'язки. Відповідно сторона, яка має право, є активною, а та, яка має обов'язки – пасивною стороною у зобов'язанні [134, с. 461]. Слід навести тезу, на якій наголошує З.В. Ромовська: «Сторони – це самостійний структурний елемент договору, а не частина його змісту» [125, с. 57].

Відповідно до ст.ст. 509, 510 ЦК України суб'єктами зобов'язальних правовідносин є кредитор і боржник. Кредитором є сторона зобов'язання, яка має право вимагати від боржника виконання його обов'язку, а боржником – сторона, яка зобов'язана вчинити на користь кредитора певну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від вчинення певної дії [162]. На думку О.С. Іоффе, найменування «кредитор» і «боржник» означає певну їх юридичну позицію саме як суб'єктів зобов'язальних правовідносин [44, с. 61–62].

Зобов'язання становлять різновид цивільних правовідносин, тому їх учасниками можуть бути всі суб'єкти цивільного права (фізичні особи та юридичні особи, держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальні громади, іноземні держави та інші суб'єкти публічного права) (ст. 2 ЦК України) [162]. Тобто коло учасників цивільно-правових зобов'язань практично нічим не відрізняється від суб'єктів усіх інших цивільних правовідносин.

Кожен суб'єкт цивільно-правових зобов'язань має відповідати встановленим законом вимогам залежно від виду зобов'язань. Головною вимогою до суб'єкта є наявність у нього певного обсягу правосуб'єктності. При цьому, як наголошують В.А. Васильєва, Н.В. Федорченко, правосуб'єктність як фізичної, так і юридичної особи, включає в себе загальний правовий статус – можливість набувати від свого імені майнові та особисті немайнові права, вступати в зобов'язання, виступати в судових органах від свого імені тощо [15, с. 49; 145, с. 178]. Тобто, уточнюють Є.О. Харитонов і О.І. Харитонova, правосуб'єктність дає суб'єктам права можливість брати участь у правовідносинах та охоплює правоздатність і дієздатність. Вчені звертають увагу на те, що «визначальною характеристикою правоздатності є не наявність конкретного права у конкретного суб'єкта, а принципова можливість для нього мати суб'єктивне право» [151, с. 109]. Вчені приходять до висновку, що правоздатність є загальною категорією стосовно всіх суб'єктів права незалежно від сфери, у якій вони діють. Водночас дієздатність не може бути загальною, оскільки обсяг її залежить від того, про суб'єкта якої галузі права йдеться, а також від віку та психічного стану особи [151, с. 110].

Усі учасники можуть бути суб'єктами цивільних правовідносин, однак не кожен із них може приймати участь своїми діями у встановленні зобов'язання, оскільки законодавством вимагається наявність певного обсягу цивільної дієздатності (ст.ст. 30–41 ЦК України) [162]. Як зазначає А.Б. Гриняк, «сучасна цивілістика розглядає правосуб'єктність як соціально-правову можливість особи бути учасником цивільно-правових відносин, яка забезпечується та гарантується державою. Наділення суб'єкта правосуб'єктністю є логічним продовженням того нерозривного зв'язку, який існує між державою та особою» [36, с. 146]. Законодавець встановлює також вимоги до тих осіб, які можуть бути стороною зобов'язання (кредитором і боржником). Такі вимоги можна поділити на загальні та спеціальні.

Загальні вимоги залежать від наявності певного обсягу дієздатності та виду зобов'язань (договірне чи недоговірне). При цьому, саме підстава виникнення зобов'язання визначає можливість суб'єкта цивільного права виступати його стороною, оскільки для виникнення окремих видів зобов'язань встановлюються спеціальні вимоги до суб'єктного складу. Як зазначає З.В. Ромовська, «для участі у договорі фізична особа повинна мати необхідний обсяг цивільної дієздатності та перебувати в момент його укладення у такому стані, в якому вона усвідомлювала б значення своїх дій та могла керувати ними. Інакше вона, як неволездатна особа, не може бути стороною в договорі» [125, с. 67]. Водночас учена зауважує, «якщо стороною договору є юридична особа, посадовець, котрий підписує договір, має бути управнений на вчинення такої дії, а також має перебувати у такому стані, який би забезпечив усвідомлення ним значення своїх дій» [125, с. 69].

Спеціальні вимоги законодавець закріплює для окремих видів договірних зобов'язань, що залежить від специфіки правовідносин. При цьому, як зазначає А.Б. Гриняк, «правове становище сторін договору визначається самими учасниками правовідносин з урахуванням висхідних положень в актах цивільного законодавства» [36, с. 147]. Відповідно до глави 57 ЦК України у зобов'язанні з договору довічного утримання (догляду) беруть участь дві сторони: відчужувач і набувач [162].

Відчужувачем є особа, яка передає другій стороні (набувачеві) у власність житловий будинок, квартиру або їх частину, інше нерухоме майно або рухоме майно, яке має значну цінність, та має право на одержання від набувача утримання та (або) догляду довічно (ст. 744 ЦК України) [162]. Законодавець встановлює вимоги до відчужувача: ним може бути фізична особа незалежно від її віку та стану здоров'я (ч. 1 ст. 746 ЦК України) [162]. Це означає, що ним може бути малолітня, неповнолітня, недієздатна та обмежено дієздатна фізична особа. Слід зазначити, що у змісті такої вимоги до відчужувача простежується відмінність від попередніх законодавчих

позицій. Так, у ст. 425 ЦК УРСР 1963 р. зазначено, що відчужувачем може бути непрацездатна особа за віком або станом здоров'я [163]. Тобто відчужувачем могла бути фізична особа, яка мала інвалідність або досягла пенсійного віку. Радянська вимога до відчужувача як фізичної особи збереглася у сучасному кодифікаційному документі.

Таким чином, сьогодні відчужувачем може бути як повнолітня фізична особа, так і малолітня та неповнолітня. Однак, законодавець встановлює спеціальний порядок укладення цивільно-правових договорів за участю малолітніх і неповнолітніх фізичних осіб щодо відчуження майна. Від імені малолітніх фізичних осіб договір укладають їх представники за законом (батьки, усиновлювачі) та опікун (ч. 3 ст. 67 ЦК України) [162], однак з дозволу органу опіки та піклування. Неповнолітні фізичні особи мають право самостійно укласти договір, однак законом вимагається дозвіл батьків, усиновлювачів або піклувальника, а також органу опіки та піклування (п. 2 ч. 1 ст. 69, ст. 71 ЦК України) [162]. Така додаткова вимога встановлюється законом для укладення договорів, які підлягають нотаріальному посвідченню (п. 3 ч. 1 ст. 71 ЦК України) [162].

Законодавець також встановлює спеціальний порядок укладення договорів фізичною особою, цивільна дієздатність якої обмежена, та недієздатною фізичною особою. Так, фізична особа, цивільна дієздатність якої обмежена, має право самостійно укласти договір довічного утримання (догляду), однак за згодою піклувальника (ч. 3 ст. 37 ЦК України) [162] та з дозволу органу опіки та піклування (ст. 71 ЦК України) [162]. Від імені недієздатних фізичних осіб договір довічного утримання (догляду) має право укласти опікун (ч. 3 ст. 41 ЦК України) [162] з дозволу органу опіки та піклування (ч. 1 ст. 71 ЦК України) [162]. Зазначена позиція зумовлена законодавчою вимогою до форми укладення цивільно-правового договору.

Уклавши договір довічного утримання (догляду) представники відчужувача стають активними учасниками зобов'язань, оскільки виконують

права та обов'язки, пов'язані з переданням майна під сплату матеріального утримання зі сторони його набувача. Отже, як наголошує М.В. Ткаченко, що «стан здоров'я відчужувача (зокрема – стан психічного здоров'я) не впливає на здатність бути стороною досліджуваного договору і матиме суттєве значення лише для вирішення питання щодо обсягу цивільної дієздатності даної фізичної особи та здатності самостійно укласти договір довічного утримання (догляду)» [142, с. 107]. При цьому, на думку вченого, «опікун має право укласти договір довічного утримання (догляду) в інтересах недієздатної особи як відчужувача тільки у тому випадку, якщо встановлено опіку над майном особи, визнаної недієздатною, а також за наявності дозволу органу опіки та піклування» [142, с. 106].

На формування суб'єктного складу зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) впливає також форма та вид власності на житловий будинок, квартиру або їх частину, інше нерухоме майно або рухоме майно. Насамперед, слід зазначити, що відчужувачем може бути фізична особа, якій належить майно на праві приватної власності. Крім цього моменту, такий вплив вбачається у наступних моментах:

1) якщо майно належить подружжю як співвласникам на праві спільної сумісної власності, то на стороні відчужувача виступає один з подружжя (ч. 1 ст. 747 ЦК України) [162] щодо своєї частки у спільній сумісній власності подружжя лише за умови її визначення або виділу в натурі (п. 4.1 глави 5 Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України) [162];

2) якщо майно належить іншим особам на праві спільної сумісної власності, то для укладення цього договору співвласнику слід визначити свою частку у спільному майні або визначити порядок користування цим майном (ч. 2 ст. 747 ЦК України) [162].

Набувачем є особа, яка одержує у власність житловий будинок, квартиру або їх частину, інше нерухоме майно або рухоме майно, яке має значну цінність, та зобов'язана утримувати та (або) доглядати набувача

довічно (ст. 744 ЦК України) [162]. При цьому, набувач одержує майно у приватну власність. Відповідно до ч. 2 ст. 746 ЦК України виступати в якості набувача можуть два суб'єкти цивільного права: фізична особа за умови її дієздатності та повноліття, а також юридична особа [162]. У зазначеній законодавчій конструкції також простежується новий підхід, оскільки виходячи зі змісту глави 37 ЦК УРСР 1963 р., набувачем майна могла бути лише фізична особа [163].

Нова законодавча позиція щодо можливої участі юридичної особи на стороні набувача за договором довічного утримання (догляду) одержала підтримку поміж вчених. Як зазначає Є.О. Мічурін, що «надання юридичним особам можливості набувати майно за договором довічного утримання є виправданим, оскільки це не суперечить сутності даного зобов'язання та буде додатковим способом, за допомогою якого юридична особа зможе збільшити своє майно для здійснення статутних цілей» [72, с. 217–218]. На думку Н.Л. Цопіної, «участь юридичної особи у правовідносинах довічного утримання (догляду) є позитивною нормою, адже юридична особа зазвичай має кращі можливості для матеріального забезпечення відчужувача» [170, с. 136]. Однак, вчена вважає, що «юридичні особи мають спеціалізуватися виключно на соціальних послугах або діяти на підставі спеціалізованої ліцензії» [170, с. 141]. Зазначене застереження вченої не одержало підтримки серед науковців. Так, Н.В. Ткаченко зазначає, що «законодавство України не передбачає ліцензування для подібного виду діяльності та не містить будь-яких обмежень щодо кола суб'єктів, які можуть надавати послуги соціального характеру та щодо укладання юридичними особами договорів, спрямованих на набуття у власність майна, в тому числі і договору довічного утримання (догляду)» [142, с. 112].

У юридичній літературі наводять обґрунтування доцільності участі юридичної особи у зобов'язаннях із договору довічного утримання (догляду) такого змісту. По-перше, юридична особа має майнову зацікавленість у

набутті майна внаслідок укладення такого договору та фінансову можливість та інші можливості для утримання та (або) догляду відчужувача довічно. По-друге, юридична особа володіє необхідним обсягом цивільної правосуб'єктності, а також за умови відсутності в установчих документах заборони на укладення договору довічного утримання.

Таким чином, умовами участі осіб у зобов'язаннях з договору довічного утримання (догляду) є наявність у них цивільної правосуб'єктності та фінансової спроможності для утримання та (або) догляду відчужувача. Вважаємо за доцільне запровадити додаткову вимогу для кандидата на стороні набувача про надання відомостей у формі фінансової звітності (для юридичної особи) та довідки про доходи (для фізичної особи) для встановлення їх платоспроможності.

Слід зазначити, що законодавець вже передбачив одне обмеження участі юридичної особи на стороні набувача за договором довічного утримання залежно від підвищеного ризику його фінансової неспроможності бути учасником такого майнового зобов'язання. Так, відповідно до Кодексу України з процедур банкрутства до наслідків затвердження плану реструктуризації боргів боржника віднесено заборону протягом реструктуризації укладати договір довічного утримання (ст. 127) [162].

Зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) мають тривалий характер, оскільки «вимагає від набувача постійного і систематичного виконання своїх обов'язків» [81]. Відповідно можуть мати місце різні зміни щодо змісту, об'єкта, а також його учасників. У главі 47 ЦК України закріплено право на заміну учасників зобов'язань двох видів: заміна кредитора та заміна боржника [162]. При цьому закріплено підстави та правові наслідки заміни учасників правовідносин.

Відповідно до ст. 512 ЦК України «кредитор у зобов'язанні може бути замінений іншою особою внаслідок: 1) передання ним своїх прав іншій особі за правочином (відступлення права вимоги); 2) правонаступництва;

3) виконання обов'язку боржника поручителем або заставаодавцем (майновим поручителем); 4) виконання обов'язку боржника третьою особою. Зазначений перелік підстав заміни кредитора не є вичерпним. При цьому у договорі може бути встановлено за домовленістю сторін заборону щодо заміни кредитора, а також законом може бути передбачена така заборона» (ч. 3 ст. 512 ЦК України) [162]. Законодавець водночас встановлює правило про заборону заміни кредитора у зобов'язаннях, нерозривно пов'язаних з особою кредитора, зокрема у зобов'язаннях про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю (ст. 515 ЦК України) [162]. Тобто відсутня у законі будь-яка вказівка на заборону заміни кредитора у зобов'язаннях із договору довічного утримання (догляду). Однак, у зв'язку із специфікою зобов'язань з договору довічного утримання (догляду) можна зробити висновок, що вони тісно пов'язані з особою відчужувача як кредитора. Як роз'яснено Міністерством юстиції, що «зобов'язання з довічного утримання мають особистісний характер, оскільки встановлюються щодо конкретно визначеної фізичної особи» [81]. Відповідно заміна кредитора у зобов'язаннях з договору довічного утримання (догляду) є недопустимою, оскільки це суперечить їх правовій природі, тому основний свій обов'язок за цим договором набувач може виконати лише щодо конкретного відчужувача-кредитора. У зв'язку з цією обставиною доцільно закріпити у законі визнання умови договору довічного утримання (догляду) про заміну відчужувача нікчемною, а також визнання нікчемним договір про уступку вимоги прав відчужувача.

Вважаємо за доцільне запропонувати зміни та доповнення до ЦК України такого змісту:

1) доповнити статтю 515 словами *«а також з договору довічного утримання (догляду)»*

2) доповнити главу 57 статтею 752¹ такого змісту:

«Стаття 752¹. Заміна відчужувача за договором довічного утримання (догляду)

Умова договору, відповідно до якої права відчужувача можуть бути передані іншій особі, є нікчемною».

Згідно загальних положень цивільного законодавства про зобов'язання «боржник у зобов'язанні може бути замінений іншою особою (переведення боргу) лише за згодою кредитора, якщо інше не передбачено законом» (ст. 520 ЦК України) [162]. Зазначене положення має значення для зобов'язань із договору довічного утримання (догляду), оскільки у ст. 752 ЦК України закріплено підстави та наслідки заміни набувача [162]. Згідно цієї норми заміна набувача за договором довічного утримання (догляду) може мати місце лише тоді, коли фізична особа-набувач не може у подальшому виконувати свої обов'язки за договором довічного утримання (догляду) з підстав, що мають істотне значення (ч. 1 ст. 752 ЦК України) [162]. У такому випадку обов'язки набувача можуть бути передані за згодою відчужувача члену сім'ї набувача або іншій особі за їхньою згодою (ч. 1 ст. 752 ЦК України) [162]. Тобто законодавець дозволяє здійснити заміну набувача в особі людини (фізичної особи), тому така заміна набувача в особі організації (юридичної особи) не допускається. Зазначена законодавча позиція спричинила критичні зауваження поміж вчених. Так, на думку Н.Л. Цопіної, слід розширити коло осіб, які можуть замінити набувача у зобов'язаннях з довічного утримання (догляду), оскільки в ЦК України закріплений принцип загальної або універсальної правоздатності юридичної особи, тобто юридична особа може мати такі самі права та обов'язки, як і особа фізична, за винятком тих прав і обов'язків, необхідною передумовою яких є природні властивості людини [170, с. 139]. Вважаємо ідею вченої слушною, однак її доцільно запровадити лише за умови законодавчого закріплення підстав, що мають істотне значення як перешкоди у подальшому виконувати ними свої обов'язки за договором довічного утримання (догляду).

Слід зазначити, що більшість договірних зобов'язань мають на кожній стороні по одній особі. Водночас, можуть скластися обставини за яких на одній або обох сторонах можуть бути дві або кілька осіб. На думку О.О. Красавчікова, збільшення кількості осіб на тій чи іншій стороні не спричиняє пропорційного росту кількості сторін у зобов'язанні; сторін залишається рівно стільки, скільки допускає сутність самого зобов'язання [134, с. 463].

Законодавець також допускає можливість виникнення такої правової ситуації. Згідно ч. 2 ст. 510 ЦК України у зобов'язанні як на стороні боржника, так і кредитора можуть бути одна або одночасно кілька осіб [162]. Така правова конструкція відома у юридичній літературі як множинність осіб у зобов'язаннях. З цього питання В.М. Слома зазначає, що «оскільки поняття «суб'єкт» охоплює: сторони (кредитора та боржника), інших осіб на стороні боржника та кредитора, а також третіх осіб, у зв'язку з цим, ми виокремлюємо поняття «зобов'язання з множинністю суб'єктів», яке включає в себе поняття «зобов'язання з множинністю осіб» та «зобов'язання з участю третіх осіб» [133, с. 93]. Вчена наголошує, що «множинність осіб у зобов'язанні – це особливий випадок ускладнення суб'єктного складу зобов'язання при збереженні його єдності. Від звичайного зобов'язання, це зобов'язання відрізняється тим, що об'єктом зобов'язання володіє не один суб'єкт, а декілька. Саме кількісний склад є кваліфікуючою ознакою зобов'язання з множинністю осіб, що здійснює вплив на особливості виникнення, зміни, виконання та припинення зобов'язання. Оскільки об'єкт у зобов'язанні спільний, то суб'єкти повинні узгоджувати свої дії, враховувати інтереси всіх і формувати спільне волевиявлення» [133, с. 96]. Таким чином В.М. Слома прийшла до висновку, що «у зобов'язаннях з множинністю суб'єктів усі учасники є юридично рівними, перебувають у взаємозв'язку між собою. Існування зобов'язань з множинністю суб'єктів передбачає встановлення однакових прав кількох осіб щодо одного об'єкта цивільних

прав. Тому останні повинні узгоджувати свої дії з приводу об'єкта зобов'язання з метою належного виконання своїх обов'язків та реалізації своїх прав» [133, с. 99].

Специфіка суб'єктного складу зобов'язань з договору довічного утримання (догляду) полягає також у тому, що законодавець допускає множинність суб'єктів у таких зобов'язаннях, що виявляється у таких моментах:

1) на стороні набувача може бути кілька осіб (ч. 3 ст. 746 ЦК України) [162];

2) на стороні відчужувача може бути кілька осіб (ст. 747 ЦК України) [162];

3) укладення договору на користь третьої особи (ст. 636 ЦК України) [162].

У науці цивільного права розрізняють три види множинності осіб у зобов'язаннях [134, с. 463], які характерні й для зобов'язання з договору довічного утримання (догляду): активна, пасивна, змішана. Активна множинність осіб має місце тоді, коли у зобов'язаннях декільком кредиторам протистоїть один боржник (на стороні відчужувача є кілька осіб та один набувач). Пасивна множинність характеризується тим, що у зобов'язанні приймають участь один кредитор і кілька боржників (один відчужувач і на стороні набувача кілька осіб). Змішана множинність у зобов'язанні включає ознаки активної та пасивної множинності (на стороні відчужувача є кілька осіб та на стороні набувача кілька осіб).

ВС зайняв зробив висновок про те, що множинність на стороні набувача в особі подружжя виникає за умови, що метою укладення договору довічного утримання були інтереси сім'ї, а не одного з подружжя. Свій висновок ВС обґрунтовує через застосування презумпції, закріпленої у ст. 60 СК України, що «майно, одержане одним із подружжя як набувачем за договором довічного утримання, що укладений під час перебування набувача

в шлюбі, є об'єктом спільної сумісної власності подружжя». Відповідно для спростування цієї презумпції, той із подружжя, який порушує це питання, зобов'язаний довести обставини, що її спростовують. Згідно ч. 3 ст. 61 СК України справжньою метою укладення договору довічного утримання були не інтереси сім'ї, а власні, особисті інтереси одного з подружжя, не пов'язані із сімейними (хоча майно придбавалося в період шлюбу, в тому числі з використанням коштів сімейного бюджету) [112]. Із викладеною позицією ВС ми повністю погоджуємося, як слушно наголошує В.О. Кожевнікова, що «право спільної сумісної власності подружжя виникає загалом на підставі юридичних фактів, а саме: перебування чоловіка та жінки в зареєстрованому шлюбі та в окремих випадках у результаті спільного життя, виникнення фактичних шлюбних відносин» [55, с. 138].

Учасниками зобов'язальних відносин можуть бути, крім сторін, інші суб'єкти, яких називають у цивільному праві третіми особами. Так, договір довічного утримання (догляду) може бути укладений відчужувачем на користь третьої особи (ч. 4 ст. 746 ЦК України). Істотною умовою для характеристики третьої особи є наявність певного правового зв'язку цієї особи з іншою стороною зобов'язання. Такий зв'язок може мати різну правову природу [134, с. 462].

На думку В.М. Сломи, «зобов'язанням з участю третіх осіб властиві такі ознаки: 1) одна зі сторін зобов'язання пов'язана іншим зобов'язанням з третьою особою; 2) третя особа бере участь у зобов'язанні як сторона іншого зобов'язання, тобто за допомогою реалізації суб'єктивних прав і виконання юридичних обов'язків, які складають зміст іншого зобов'язання; 3) участь третьої особи виражається у виникненні, зміні чи припиненні зобов'язання, яке пов'язує боржника та кредитора» [133, с. 287]. Вчена в якості підсумку прийшла до висновку, що «третя особа перебуває у юридичному зв'язку зі стороною цивільно-правового зобов'язання та здійснює вплив на динаміку зобов'язального правовідношення» [133, с. 287].

У юридичній літературі проводиться розмежування правових категорій «сторони договору», «треті особи» та «інші особи» таким чином: «Сторони договору відрізняються від третіх осіб за функціями і ступенем управленості або (відповідно) боргу. Оскільки договором є домовленість його сторін (ст. 626 ЦК України), вони є основними учасниками договірного правовідношення, тоді як треті особи – це, як правило, випадкові учасники, «інші особи». Від усіх інших осіб їх відрізняє перебування у певних відносинах з однією зі сторін договору, яке й обумовило можливість набуття ними прав» [133, с. 284; 154, с. 126].

Право на залучення третьої особи у зобов'язання закріплено у ст. 511 ЦК України та здійснюється на підставі договору на користь третьої особи. За цим договором «боржник зобов'язаний виконати свій обов'язок на користь третьої особи, яка встановлена або не встановлена у договорі» (ч. 1 ст. 636 ЦК України) [162]. Договір на користь третьої особи закріплює програму дій сторін договору та третьої особи, укладається з дотриманням принципу свободи договору, закріпленого у ст. 3 ЦК України. Кредитор зацікавлений у тому, щоб задовольнити інтерес третьої особи шляхом надання їй права вимоги на виконання зобов'язання» [133, с. 296]. На думку І. В. Венедіктової, специфіка таких договорів полягає у тому, щоб задовольнити інтереси осіб, які є сторонами за договором, і особи, яка такою не виступає, але має право вимагати виконання зобов'язання за договором [18, с. 401].

Особливість зобов'язань за участю третьої особи полягає у тому, що зобов'язання не створює обов'язку для третьої особи, а навпаки воно може породжувати для третьої особи права щодо боржника та (або) кредитора, якщо це передбачено договором (ст. 511 ЦК України). Відповідно «третьою особою у договірному зобов'язанні буде вважатися лише та особа, котра має самостійний інтерес щодо об'єкта зобов'язання, і виражає волю щодо виникнення, зміни чи припинення правовідносин» [133, с. 296]. Тому у

випадку укладення договору довічного утримання (догляду) відчужувачем на користь третьої особи мова йде про віднесення третіх осіб до кола суб'єктів цього зобов'язання шляхом переадресування його виконання. Як зазначає О. О. Кот, що «переадресування виконання зобов'язання – це, по суті, зазначення кредитором третьої особи, якій боржник зобов'язаний передати виконання (за загальним принципом, боржник у цьому випадку не може відмовитися від виконання; якщо ж таке переадресування виконання спричинить додаткові витрати для боржника, то вони погашаються за рахунок кредитора)» [38, с. 201]. При цьому вчений наголошує, що «при переадресуванні виконання зберігається первісний суб'єктний склад зобов'язання. Особа, якій було переадресоване виконання, не має у своєму розпорядженні цивільно-правових засобів захисту проти несумлінного боржника» [38, с. 201]. Таку обставину О.О. Кот пояснює тим, що «активним суб'єктом зобов'язання, як і раніше, залишається первісний кредитор, і саме він має право вимагати від боржника належного виконання зобов'язання. У цьому, на думку вченого, полягає відмінність переадресування виконання від переходу прав кредитора: при переадресуванні активним суб'єктом зобов'язання залишається первісний кредитор, а при переході прав кредитора первісний кредитор усувається новим кредитором, який в повному обсязі заміняє первісного кредитора в зобов'язанні» [38, с. 201]. Подібну позицію щодо договору довічного утримання (догляду) висловлює Н. Л. Цопіна: «Третя особа, на користь якої укладається договір довічного утримання (догляду), не повинна вважатися окремою стороною. Відповідно згода такої особи на укладення договору довічного утримання (догляду) між відчужувачем та набувачем не є необхідною. Отже, у правовідносинах по утриманню (догляду) третя особа виступає в статусі особи, яка забезпечується утриманням (доглядом), а не в статусі набувача цінного майна (як інколи помилково вважають)» [170, с. 141].

Укладення договору довічного утримання (догляду) на користь третьої особи зумовлює наявність таких специфічних ознак зобов'язань із цього договору: 1) вимагати виконання зобов'язання на користь третьої особи може як відчужувач, який уклав договір, так і третя особа, на користь якої передбачено виконання, якщо інше не встановлено договором; 2) сторони не мають право розірвати договір за взаємною згодою без згоди третьої особи, якщо інше не встановлено договором; 3) відчужувач може вимагати виконання зобов'язання на свою користь лише у випадку, якщо третя особа відмовилася від права, наданого їй на підставі договору (ст. 636 ЦК України) [162].

Після того як нами було охарактеризовано суб'єктний склад зобов'язань із договору довічного утримання (догляду), можемо перейти до визначення особливостей об'єкта як одного із елементів структури цього договірної правовідношення.

У юридичній літературі об'єктом правовідношення визначено все те, з приводу чого складається певний правовий зв'язок між особами [134, с. 177]. При цьому, як наголошує О.О. Красавчіков, кожне цивільне правовідношення володіє своїм об'єктом (безоб'єктних правовідносин не існує). Вчений звертає увагу на те, що об'єктом конкретного цивільного правовідношення є не абстрактне «все те, з приводу чого складається цей правовий зв'язок», а конкретне матеріальне чи нематеріальне благо, яке набувається, відчужується, перевозиться, зберігається, передається у користування тощо. Кожен об'єкт цивільного правовідношення володіє здатністю задовольняти ті чи інші потреби людей [134, с. 178].

Слід навести також позицію О.С. Іоффе, який розрізняв юридичний і матеріальний об'єкти зобов'язання. Юридичним об'єктом зобов'язання, як і будь-якого іншого цивільного правовідношення, є певна поведінка зобов'язаної особи. Матеріальний об'єкт у деяких зобов'язаннях взагалі відсутній (наприклад, щодо виконання робіт та надання послуг) [47, с. 62–

63]. На думку А. Пергамент, об'єктом правовідносин є речі, а якщо у зобов'язальному правовідношенні немає речі, то й немає об'єкта [83, с. 85–86].

Аналогічну позицію висловлює Н.С. Кузнецова: «Юридичним об'єктом зобов'язання, як і будь-яких цивільних правовідносин, визнається певна поведінка зобов'язаної особи. Однак характерною рисою зобов'язання є те, що на перший план у зобов'язанні виступають позитивні дії боржника, а чисто негативна поведінка (утримання від вчинення певних дій), як правило, виступає лише доповненням або наслідком активної функції, яку виконує боржник. Якщо обидва суб'єкти водночас виступають як кредитор і боржник, то в такому зобов'язанні можна виділити два юридичні об'єкти – дії кожного учасника, які вчиняються ним при виконанні функцій боржника» [157, с. 612].

За твердженням Н.Ю. Голубевої, «разом із предметами матеріального світу, що мають просторово-обмежену форму і є об'єктом речових прав, що виступають, до соціальних цінностей належать інші матеріальні блага: роботи, послуги й інші чужі дії, що надаються за зобов'язанням. Визначена процесом узгодження, а іноді наказана нормою як наслідок правопорушення, відома поведінка зобов'язаних осіб, маючи різні характеристики (кількісну, фізичну, тимчасову, вартісну), стає об'єктом зобов'язальних прав» [23, с. 328].

На думку Є.О. Харитонова та О.І. Харитонової, «питання про об'єкт співпадає з питанням про матеріальний зміст правовідносин, тобто з характеристикою тієї фактичної поведінки, яка формується шляхом виконання юридичного обов'язку» [150, с. 23]. При цьому, вчені звертають увагу на доцільність розмежування таких категорій, як «об'єкт права» і «об'єкт правовідносин». Об'єктом правовідносин є ті суспільні відносини, які, будучи врегульовані або визнані нормами права, стають правовідносинами. Об'єктом юридичних суб'єктивних прав є матеріальні та

нематеріальні блага – явища та предмети навколишнього світу, що мають здатність задовольняти інтереси учасників правовідносин. Іншими словами – це все те, з приводу чого ці права виникають. Саме завдяки об'єкту правовідносин ці блага «прив'язуються» до системи реальних життєвих відносин та системи матеріальних і духовних цінностей суспільства [151, с. 112].

Слід зазначити, що окремі вчені обґрунтовують інше розуміння об'єкту зобов'язання, відмежовуючи його від предмету зобов'язання. Так, на думку Н.Ю. Голубевої, «об'єктом зобов'язання є те, на що спрямовані права й обов'язки учасників зобов'язання, тобто ті дії, здійснення яких (чи утримання від яких) кредитор має право вимагати від боржника; предметом зобов'язання служать ті матеріальні й нематеріальні блага, з приводу яких сторони вступають у відносини й на які спрямовані їхні дії» [24, с. 7]. Вчена визначила вимоги до дії як об'єкту зобов'язання, зокрема дія має бути: 1) здійсненою (можливо фізично); 2) юридично можливою чи правомірною; 3) мати цінність для кредитора, тобто кредитор має мати в її здійсненні інтерес (майновий чи (та) немайновий); 4) достатньо визначеною [24, с. 7]. При цьому вона наголошує, що «вказівка на річ, як об'єкт зобов'язання, не дає змоги відмежувати правовідношення від однотипних правовідносин. Характеристика лише дій боржника (передати річ, забезпечити схоронність речі, виконати дії, направлені на укладення договору з приводу певної речі) точно вказує на тип правовідносин, що виникли між сторонами» [24, с. 17].

С. І. Шимон констатує те, що «за логікою з усього слідує, що об'єкт цивільного правовідношення як загального поняття у окремому його виді – зобов'язальному правовідношенні – трансформується у предмет» [177, с. 219]. Вчена наголошує при цьому, що «що незалежно від того, як саме визначається зміст цих понять у праві, що б не уявлялося об'єктом чи предметом правовідносин, повинен зберігатися вказаний принцип їх співвідношення» [177, с. 220].

Таким чином, як зазначає І.В. Венедіктова, способи реалізації приватного інтересу в договірній сфері особа обирає самостійно, керуючись лише фактором законності інтересу та можливими варіантами його реалізації – оскільки незаконний інтерес або незаконний спосіб його реалізації виключає можливість правової охорони [18, с. 402].

У юридичній літературі поодинокую є характеристика об'єктів зобов'язань із договору довічного утримання. Можна навести міркування О.С. Іоффе з цього питання. Вчений зазначав, що матеріальним об'єктом такого виду договору є житловий будинок або його частина, а також ті об'єкти, які у речовій формі повинні надаватися для забезпечення утримання відчужувача. Дії з передачі матеріальних об'єктів, а також із догляду за відчужувачем і надання йому необхідної допомоги становлять юридичний об'єкт договору [47, с. 314]. Подібні міркування поміж сучасних вітчизняних вчених висловлює О. М. Великорода, який розмежовує у договорі довічного утримання (догляду) предмет договору та об'єкт (юридичний і матеріальний). До предмету даного правочину він відносить: з одного боку нерухоме майно, а також рухоме майно, яке має значну цінність; а з іншого – послуги по утриманню та (або) догляду. Юридичним об'єктом договору довічного утримання (догляду) вчений вважає дії набувача по утриманню та (або) догляду; а матеріальним об'єктом – жила приміщення, яке надається для проживання відчужувача; продукти харчування; одяг і взуття; медикаменти тощо [17, с. 12].

Об'єктом зобов'язань із договору довічного утримання (догляду) є певна поведінка зобов'язаної особи, тобто дія, яку повинна виконати зобов'язана особа. При цьому, як зазначає Н.Ю. Голубєва, «одна з головних функцій, які виконує об'єкт будь-якого правовідношення, – індивідуалізація правовідношення. Об'єкт правовідношення служить засобом відмежування правовідношення від однотипних йому відносин» [23, с. 329].

Відповідно до ст. 744 ЦК України об'єктом зобов'язань із договору довічного утримання (догляду) є дія відчужувача щодо передачі набувачеві у власність житловий будинок, квартиру або їх частину, інше нерухоме майно або рухоме майно, яке має значну цінність, а також дії набувача щодо надання утримання відчужувача у вигляді матеріального забезпечення та (або) догляду (опікування) відчужувача [162]. Зазначені дії зобов'язаних осіб слід віднести до юридичного об'єкту цього зобов'язального відношення. Для переконливості нашого твердження доцільно навести міркування Н. Ю. Голубєвої, яка всі види активних дій боржника як об'єкт зобов'язання звела до двох: по-перше, «дати» (передати); група зобов'язань, об'єктом яких є «передача», може бути розподілена на підгрупи в залежності від конкретного предмету передачі, цілі передачі та результату (отриманого правового титулу особи, яка прийняла майно); по-друге, «що-небудь зробити» охоплює весь спектр дій, що не охоплюються терміном «дати» [24, с. 29].

Матеріальним об'єктом зобов'язань із договору довічного утримання (догляду) є конкретно визначені договором речі. До найважливішого матеріального об'єкта слід віднести житловий будинок, квартиру або їх частину, інше нерухоме майно або рухоме майно, яке має значну цінність (ст. 744 ЦК України) [162]. При цьому, до іншого нерухомого майна Міністерство юстиції відносить таке: «земельна ділянка, садовий будинок, дача, гараж, нежитловий будинок, нежитлове приміщення, виробничий комплекс, рухоме майно, на яке поширюється режим нерухомого майна, тощо)» [81].

Віднесення до матеріальних об'єктів такого виду зобов'язань як рухомого майна, яке має значну цінність, спричинило певні проблеми у практичному застосуванні нотаріусами цієї норми закону, оскільки у кожній особі своє суб'єктивне бачення вартісного показника речей. Як роз'яснює Міністерство юстиції, що «законодавство не встановлює вартісного

вираження значної цінності такого майна або приблизного переліку таких речей. Таким рухомим майном можуть бути: транспортні засоби, антикварні речі, твори мистецтва, культурні цінності, коштовності, колекції з перелічених предметів, обладнання, цінні папери, нематеріальні активи, у тому числі об'єкти права інтелектуальної власності тощо» [81].

Вважаємо слушною позицію Н.Л. Цопіної, яка підтримує думку С.Я. Фурси, що «при відчуженні рухомих речей у договорі довічного утримання (догляду) доцільно встановлювати вартісну оцінку предмета, ґрунтуючись на висновок експерта. Звідси можна зазначити, що висновок експерта про загальну вартість рухомого майна є обов'язковим документом при укладенні договору довічного утримання (догляду)» [171, с. 170–173]. Крім того, Н.Л. Цопіна пропонує не включати до рухомого майна речі споживчі та швидкопсувні, а також речі, вилучені з цивільного обороту, з огляду на загальні засади цивільного права. Вчена відносить до рухомих речей гелікоптери, автомобілі, яхти, лайнери, літаки, коштовності, витвори мистецтва тощо [171, с. 170–173].

Законодавець надає право сторонам договору довічного утримання (догляду) змінювати умови договору щодо його предмету (об'єкту зобов'язання). Відповідно до ст. 753 ЦК України «набувач та відчужувач можуть домовитися про заміну речі, яка була передана за договором довічного утримання (догляду), на іншу річ». При цьому така заміна речі за домовленістю сторін може спричиняти зміну обсягу обов'язків набувача (ч. 2 ст. 753 ЦК України) [162]. Однак, за домовленістю сторін така заміна речі може й залишити обсяг обов'язків набувача незмінним (ч. 2 ст. 753 ЦК України) [162].

Будь-які правовідносини мають свій зміст, який Є.О. Харитонов та О.І. Харитонova розкривають, як суб'єктивні права та юридичні обов'язки, у яких абстрактна можливість певної поведінки суб'єктів об'єктивного права перетворюється у дійсність і тим самим зумовлює модель поведінки

уповноважених та зобов'язаних осіб у певних умовах [150, с. 23]. Тобто основними правовими категоріями у такому розумінні змісту правовідносин є «суб'єктивні права» та «юридичні обов'язки». У юридичній літературі поширеними є такі визначення цих понять: суб'єктивне право – це забезпечена нормами об'єктивного права міра можливої дозволеної поведінки уповноваженої особи, що забезпечується юридичними обов'язками інших осіб для задоволення її інтересів; юридичний обов'язок – це конкретно визначена для суб'єкта права міра належної поведінки [150, с. 26].

Особливість змісту зобов'язальних правовідносин, що впливає зі ст. 511 ЦК України [162], виявляється в тому, що правомочність кредитора набуває форми права вимоги, а обов'язок боржника має форму боргу, як обов'язку виконання вимоги кредитора. При цьому зобов'язальні правовідносини мають майновий характер, тому їх зміст становлять суб'єктивні права та обов'язки також майнового характеру [157, с. 612]. Подібні міркування висловлював у свій час і О.С. Іоффе [47, с. 63].

З цього питання В.В. Луць і А.Б. Гриняк зазначали, що договір є підставою виникнення цивільно-правового зобов'язання, тому зміст цього зобов'язання розкривається через права й обов'язки його учасників, визначені умовами договору. Сукупність умов утворює зміст правочину, а не зобов'язання, яке з нього випливає. Договір є індивідуальним правовим актом, у якому абстрактна модель стосунків осіб, окреслена в загальних положеннях у законі, наповнюється конкретним змістом, набирає своєї «плоті і крові» [64, с. 25; 36, с. 167].

У структурі юридичного обов'язку Є.О. Харитонов та О.І. Харитонova виділили такі складові елементи, які називають «зобов'язаннями» або «приписами»: 1) необхідність (зобов'язання) вчинити певні дії або утриматися від них. При цьому зобов'язання вчинити певні активні дії або утриматися від них містить в собі також і припис не перешкоджати

уповноваженій особі у користуванні її суб'єктивним правом (це пасивний юридичний обов'язок). Активний юридичний обов'язок містить припис здійснити ті дії, які вимагаються від зобов'язаної сторони у правовому відношенні; 2) необхідність зазнати негативних наслідків невиконання свого обов'язку; 3) необхідність зобов'язаної особи відреагувати на зверненні до неї вимоги особи, що має відповідне суб'єктивне право, стосовно виконання дій або утримання від дій, визначених приписом закону, договору тощо» [151, с. 117].

Зміст зобов'язань із договору довічного утримання (догляду) становить сукупність прав і обов'язків сторін – відчужувача та набувача. При цьому особливість цих зобов'язань виявляється у дворівневій структурі побудови правовідносин між сторонами. Перший рівень таких правовідносин закріплено у главі 57 ЦК України та передбачає виникнення для набувача певного виду обов'язків щодо відчужувача чи третьої особи, а також прав і обов'язків до набувача. Другий рівень встановлюють для себе сторони у змісті договору [150, с. 23].

У юридичній літературі висловлюються пропозиції щодо поділу прав та обов'язків сторін за договором довічного утримання (догляду) на окремі групи. Так, О.М. Великорода запропонував три групи таких прав та обов'язків сторін: а) права відчужувача вимагати від набувача виконання його обов'язків і зустрічні обов'язки останнього по наданню утримання та (або) догляду; б) можливості сторін по реалізації своєї поведінки (заміні майна, яке було передано набувачеві, зміні умов договору тощо); в) кредиторські обов'язки відчужувача [17, с. 6]. У зазначеному поділі фактично відображено права та обов'язки сторін зобов'язання.

Проаналізувавши зміст глави 57 ЦК України можна виділити такі нормативні права та обов'язки сторін зобов'язань із договору довічного утримання (догляду).

Основне значення у зобов'язаннях із договору довічного утримання (догляду) мають обов'язки набувача:

- 1) забезпечити відчужувача або третю особу утриманням та (або) доглядом (ч. 1 ст. 749 ЦК України) [162];
- 2) поховати відчужувача у разі його смерті (ч. 3 ст. 749 ЦК України) [162].

Зазначені обов'язки набувача мають обов'язкове значення для змісту договору довічного утримання (догляду) та набувають юридичну силу внаслідок самого факту його укладення. Відповідно домовленість між сторонами, що звільняє набувача від будь-якого нормативного обов'язку, є такою, що суперечить природі договору, а тому повинна спричинити його недійсність.

Водночас сторони мають право передбачити у змісті договору довічного утримання (догляду) такі обов'язки набувача:

- 1) конкретні види матеріального забезпечення, а також усі види догляду (опікування), якими набувач має забезпечувати відчужувача (ч. 1 ст. 750 ЦК України) [162];
- 2) забезпечити відчужувача або третю особу житлом у будинку (квартирі), який йому переданий за договором довічного утримання (догляду) (ст. 750 ЦК України) [162].

Окрім обов'язків, набувач має такі права у зобов'язаннях із договору довічного утримання (догляду):

- 1) здійснювати право володіння та користування таким майном, якщо договором не передбачено інше [81];
- 2) якщо договір укладено на утримання кількох осіб – співвласників майна, що було передане набувачеві, у раз смерті одного з них, набувач має право на зменшення обсягу зобов'язань щодо утримання відчужувача (ів) (абз. 2 ч. 1 а. 747 ЦК) [81];

3) передати свої обов'язки за цим договором члену своєї сім'ї або іншій особі за їхньою згодою, якщо з підстав, що мають істотне значення фізична особа-набувач не може у подальшому їх виконувати (ст. 752 ЦК України) [162];

4) домовитися з відчужувачем про заміну речі, яка була передана за договором довічного утримання (догляду), на іншу річ (ст. 753 ЦК України) [162];

5) вимагати розірвання договору довічного утримання (догляду) (п. 2 ч. 1 ст. 755 ЦК України) [162].

Для захисту майнових прав та інтересів відчужувача законодавець встановлює види забезпечення виконання договору довічного утримання (догляду), що юридично обмежують набувача у здійсненні свого права власності на майно, одержане за цим договором:

1) заборона для набувача відчужувати майно, передане за договором довічного утримання (догляду) шляхом, шляхом укладення договорів продажу, дарування, міни або передавати його у власність іншій особі на підставі іншого правочину до смерті відчужувача (ч. 1 ст. 754 ЦК України) [162]. При цьому нотаріус при посвідченні договору довічного утримання (догляду) накладає заборону відчуження майна в установленому порядку, про що робить напис на всіх примірниках договору (п. 7.5 глави 2 Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України) [111];

2) заборона для набувача укладати щодо цього майна договір застави (ч. 1 ст. 754 ЦК України) [162];

3) заборона звернення стягнення на майно, передане набувачу за договором довічного утримання (догляду), протягом життя відчужувача (ч. 2 ст. 754 ЦК України) [162];

4) ризик випадкового (знищення), пошкодження майна, яке було передане набувачеві, покладається на набувача, тому втрата (знищення),

пошкодження цього майна не є підставою для припинення чи зменшення обсягу його обов'язків перед відчужувачем (ч. 3 ст. 754 ЦК України) [162].

При укладення договорів кредитором застосовуються інші види забезпечення виконання зобов'язання на випадок їх можливого порушення, і завдяки реалізації забезпечень у добровільному (а кількість укладених забезпечувальних договорів збільшується з кожним роком) чи примусовому (що свідчить про надання судового захисту кредитору саме шляхом реалізації певного виду забезпечення виконання зобов'язання) порядку кредитор на захист свого порушеного права отримує виконання за порушеним договором та відшкодування викликаних цим порушенням витрат [123, с. 105]. Як зазначає Н.В. Міловська, на сьогодні страхування є одним із поширених способів забезпечення виконання тих чи інших договірних зобов'язань [70, с. 386]. При цьому, відповідно до ч. 2 ст. 546 ЦК України договором може бути встановлено за домовленості сторін страхування як вид забезпечення виконання зобов'язання зі сторони набувача [162].

Слід зазначити, що страхування договірних ризиків є широко поширеним видом забезпечення виконання зобов'язання зі сторони боржника. Наприклад, згідно ч. 3 ст. 735 ЦК України «виплата ренти може бути забезпечена шляхом встановлення обов'язку платника ренти застрахувати ризик невиконання ним своїх обов'язків за договором ренти» [162]. На думку Р.А. Майданика, «законодавець таким чином намагається додатково захистити інтереси отримувача ренти як більш слабкої сторони, яка добровільно позбавила себе права власності на рентний капітал в очікуванні на зустрічне еквівалентне майнове надання, ризик якого ґрунтується на періодичності і значній тривалості передачі майнових благ відчужувачу» [2, с. 327]. У зв'язку з тим, що договір довічного утримання (догляду) є «однією з правових форм регулювання відносин рентного типу» [2, с. 335], правило про можливість урегулювання страхування договірною

ризик за договором ренти доцільно застосувати у зобов'язаннях із договору довічного утримання (догляду).

Об'єктом страхування буде ризик невиконання набувачем своїх обов'язків за договором довічного утримання (догляду). Тобто виконання обов'язку набувача щодо матеріального утримання відчужувача може бути забезпечено шляхом встановлення у договорі довічного утримання (догляду) обов'язку набувача застрахувати ризик невиконання ним своїх обов'язків за цим договором. У зв'язку з цією обставиною вважаємо за доцільне доповнити статтю 754 ЦК України частиною четвертою такого змісту:

«Забезпечення відчужувача утриманням може бути забезпечено шляхом встановлення у договорі довічного утримання (догляду) обов'язку набувача застрахувати ризик невиконання ним своїх обов'язків за цим договором».

Основним обов'язком відчужувача за договором довічного утримання (догляду) є передання другій стороні (набувачеві) у власність житлового будинку, квартири або їх частини, іншого нерухомого майна або рухомого майна, яке має значну цінність (ст. 744 ЦК України) [162]. Виконання цього обов'язку відчужувачем законодавець пов'язує з двома моментами: укладенням договору довічного утримання (догляду) та виникненням у набувача права власності на майно, передане за договором довічного утримання (догляду).

Згідно зі ст. 745 ЦК України договір довічного утримання (догляду) вважається укладеним з моменту нотаріального посвідчення [162]. Відповідно до ст.ст. 334 і 748 ЦК України у набувача виникає право власності на майно, передане за договором довічного утримання (догляду), з такого моменту:

1) нотаріального посвідчення договору довічного утримання (догляду) або з моменту набрання законної сили рішенням суду про визнання договору,

не посвідченого нотаріально, дійсним, – якщо за цим договором відчужувач передавав у власність набувача рухоме майно, яке має значну цінність;

2) державної реєстрації права на нерухоме майно, – якщо за цим договором відчужувач передавав у власність набувача житловий будинок, квартиру або їх частини, інше нерухоме майно [162].

Таким чином, особливість виконання відчужувачем обов'язку щодо передання другій стороні (набувачеві) у власність майна за договором довічного утримання (догляду) полягає у тому, що такий обов'язок відчужувача вважається виконаним з моменту:

1) нотаріального посвідчення договору – з цього моменту вважається цей договір укладеним, якщо за ним відчужувач передавав у власність набувача рухоме майно, яке має значну цінність; має місце співпадання моменту укладення договору та моменту виконання обов'язку відчужувачем;

2) державної реєстрації права на нерухоме майно – момент виконання обов'язку відчужувача не співпадає з моментом укладення цього договору.

Відповідно, як зазначав О.С. Іоффе, про обов'язки відчужувача мова може йти лише щодо випадків, коли договір укладено, але майно фактично було не передано набувачеві, хоча юридично вже мав факт такого передання [47, с. 316].

У зобов'язаннях із договору довічного утримання (догляду) відчужувач також має низку прав:

1) вимагати від набувача належного виконання обов'язків, передбачених договором; як роз'яснює Міністерство юстиції, «визначити умови забезпечення його житлом, зокрема у будинку (квартири), що ним передано набувачу за договором; визначити всі види матеріального забезпечення, догляду (опікування), які надаватиме йому або третій особі набувач; вимагати виконання умов договору з надання утримання (догляду), у тому числі безпосередньо набувачем» [81];

2) домовитися з набувачем про заміну речі, яка була передана за договором довічного утримання (догляду), на іншу річ (ст. 753 ЦК України) [162];

3) вимагати розірвання договору довічного утримання (догляду) (п. 1 ч. 1 ст. 755 ЦК України) [162].

Вищезазначене дозволяє зробити висновок про те, що елементами зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) є суб'єкти, об'єкт та зміст, яким властиві такі особливості:

– специфіка суб'єктного складу виявляються у такому: вимогах до суб'єктів (відчужувача та набувача), можливості укладення договору на користь третьої особи, встановлення заборони заміни відчужувача (кредитора) у зобов'язанні, у множинності суб'єктів зобов'язань;

– специфіка об'єкту зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) полягає у тому, що ним є дія (активна поведінка), яку повинна виконати зобов'язана особа – набувач;

– специфіка змісту зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) виявляється у дворівневій структурі побудови правовідносин між сторонами (імперативний та диспозитивний).

1.3. Поняття припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду)

Зобов'язальні правовідносини, на відміну від речових, за своєю природою не можуть бути безстроковими. У їх існуванні завжди настає такий момент, коли вони припиняються. Одним із перших у цивілістичній літературі запропонував визначення поняття припинення зобов'язання О.С. Іоффе. На його думку, дія зобов'язання вичерпується, як тільки його складові права та обов'язки будуть повністю здійснені. Вчений визначав

припинення зобов'язання як відпадання первісно встановленого зобов'язання як конкретного виду зобов'язальних зв'язків [47, с. 227–228]. Тобто О.С. Іоффе пов'язував припинення зобов'язання із вичерпністю його змісту (здійснення прав та обов'язків учасників зобов'язального правовідношення). Т.І. Ілларіонова також займала позицію, що всі юридичні факти на підставі яких припиняються зобов'язання володіють однією правовою властивістю: переривають правовий зв'язок, не спричиняючи виникнення у сторін нових або додаткових обов'язків щодо сплати неустойки, відшкодування збитків, сплати подвійного розміру завдатку тощо [134, с. 527].

Подібні міркування сьогодні також висловлюють у вітчизняній цивілістичній літературі. Так, Т.В. Боднар зазначає: «Під припиненням зобов'язань слід розуміти припинення існування прав та обов'язків його учасників, які становлять зміст зобов'язання» [157, с. 705]. Свою позицію вчена обґрунтовує таким чином: «При припиненні зобов'язання перестає існувати, і його учасників (контрагентів) більше не пов'язують ті права та обов'язки, які раніше з нього випливали. Це означає, що кредитор більше не має права пред'явити до боржника будь-які вимоги виходячи із даного зобов'язання, сторони не можуть переуступити свої права та обов'язки у встановленому порядку третім особам та ін.» [157, с. 705]. За твердженням В.І. Труби, «правовий зв'язок, що існує між суб'єктами зобов'язань, ніколи не може бути довічним, а тому поставши одного разу з перебігом певного часу та за тих чи інших обставин, цей зв'язок має властивість зникати, і суб'єктивні права і обов'язки, що становили зміст зобов'язального правовідношення відпадають, у зв'язку з чим дія існуючого цивільно-правового зобов'язання припиняється» [160, с. 504]. На думку Ю.Л. Сеніна, «припинення зобов'язання – це закінчення (зникнення) правового зв'язку між конкретними його суб'єктами, внаслідок чого останні втрачають суб'єктивні права та обов'язки, що склали зміст зобов'язального правовідношення» [129, с. 12]. А.І. Дрішлюк розглядає припинення як останню стадію існування

зобов'язання, із завершенням якої первісний юридичний обов'язок між сторонами, виражений у конкретному зобов'язанні, втрачається [167, с. 596]. А.М. Блащук припинення зобов'язання визначає як «абсолютне зникнення правового зв'язку у сторін договору щодо об'єкта договірною правовідношення та втрату між ними відповідних прав та обов'язків внаслідок підстав, визначених договором, законом, рішенням судових органів, а також надзвичайних подій» [8, с. 6]. О.П. Печений визначає припинення зобов'язання як «припинення правового зв'язку його суб'єктів, які втрачають суб'єктивні права і обов'язки, що складають зміст зобов'язальних правовідносин» [168, с. 431]. Т.В. Боднар під припиненням зобов'язання розуміє «припинення існування прав та обов'язків його учасників, які становлять зміст зобов'язання; зобов'язання перестає існувати, і його учасників (контрагентів) більше не пов'язують ті права та обов'язки, які раніше з нього з нього впливали. Це означає, що кредитор більше не має права пред'являти до боржника будь-які вимоги виходячи із даного зобов'язання, сторони не можуть переуступити свої права та обов'язки у встановленому порядку третім особам та ін.» [44, с. 119]. Р.О. Стефанчук і С.В. Нижний розкрили припинення зобов'язання як «припинення усіх прав та обов'язків, що становлять його зміст, внаслідок чого втрачається правова пов'язаність суб'єктів зобов'язань» [161, с. 256].

Заслуговує на увагу позиція Л.К. Жданкіної, яка юридичну природу припинення зобов'язання шляхом зарахування зустрічних однорідних вимог розкриває через механізм ліквідації або зміни юридичного зв'язку між сторонами зобов'язання [41, с. 8]. При цьому вчена розглядає припинення зобов'язання у трьох вимірах, де «остання стадія самого зобов'язання; момент, у який відносини зобов'язання (у випадку їх невиконання певною мірою) змінюються відносинами припинення; окрема форма (модель) цивільно-правових відносин, суб'єкти яких отримують взаємні права та обов'язки, набуваючи одночасно статусу і боржника, і кредитора» [41, с. 13].

Тобто, вчена пов'язує припинення зобов'язання з відпаданням правового зв'язку його суб'єктів, що спричиняє припинення суб'єктивних прав та обов'язків для його учасників, що становлять зміст зобов'язання.

Досліджуючи договірні зобов'язання зі страхування, Н.В. Міловська визначає припинення договірної зобов'язання, як «зникнення в добровільному чи примусовому порядку правового зв'язку між його сторонами (страховиком і страхувальником) із припиненням їх кореспондуючих прав і обов'язків внаслідок обставин, визначених договором, законом, рішенням судових органів, а також надзвичайних подій, за винятком правозахисних відносин, пов'язаних з невиконанням на момент припинення зобов'язання окремих обов'язків сторін у межах строків позовної давності» [70, с. 418].

Таким чином, у цивільному праві склалися дві позиції щодо розуміння припинення зобов'язання. Згідно першої позиції припинення зобов'язання означає зникнення правового зв'язку між його учасниками. За другою позицією припинення зобов'язання означає зникнення прав і обов'язків його учасників. Із зазначеного можна зробити висновок, що припинення зобов'язання завжди позначає правовий наслідок для його учасників.

Вважаємо, що прихильники першої та другої позиції мають рацію, оскільки зникнення правового зв'язку між його учасниками є причиною настання правового наслідку – зникнення прав і обов'язків його учасників. Як слушно наголошує А.В. Коструба, що «однією з унікальних особливостей функціонування механізмів правоприпинення у зобов'язальній сфері є те, що внаслідок їх функціонування завжди припиняються кореспондуючі права та обов'язки конкретних суб'єктів права, що є визначальним для всіх відносних правовідносин» [56, с. 185]. Тому слід підтримати міркування А.М. Блащука, який запропонував поєднати дві позиції щодо розуміння припинення зобов'язання та визначити сутність цієї правової категорії, як «абсолютне зникнення правового зв'язку у сторін договору щодо об'єкта договірної

правовідношення та втрату між ними відповідних прав та обов'язків внаслідок підстав, визначених договором, законом, рішенням судових органів, а також надзвичайних подій» [8, с. 6]. З цього питання О.П. Печений правильно зробив висновок про те, що «при будь-якому підході до розуміння цього поняття слід вважати, що з припиненням зобов'язання сторони більше не пов'язані правами і обов'язками, що складають його зміст» [168, с. 431]. Тобто внаслідок припинення зобов'язання зникає стан правової пов'язаності його суб'єктів, а суб'єктивні права і обов'язки, що складають зміст зобов'язання, ними втрачаються [168, с. 431].

Законодавець у ст. 598 ЦК України встановив основні положення про припинення зобов'язань: 1) зобов'язання можуть припинятися частково або у повному обсязі; 2) підстави припинення зобов'язання можуть встановлюватися договором або законом; 3) на вимогу однієї із сторін допускається припинення зобов'язання лише у випадках, встановлених договором або законом; 4) особливості припинення зобов'язань за правочинами щодо фінансових інструментів, вчиненими на організованому ринку капіталу та поза ним, встановлюються законодавством; 5) припинення зобов'язань на певних підставах не допускається у випадках, встановлених законом [162].

Нормативні положення були взяті за основу цивільно-правовою доктриною для конструкції припинення зобов'язання, наприклад, О.П. Печений виділив чотири риси припинення зобов'язання: «по-перше, зобов'язання може припинятися частково або в повному обсязі; по-друге, зобов'язання припиняється на майбутній час; по-третє, припинення зобов'язання носить остаточний характер, тобто цивільне законодавство не передбачає можливості відновлення вже припиненого зобов'язання; по-четверте, припинення зобов'язання не пов'язується з досягненням його мети» [168, с. 431].

Для припинення зобов'язання необхідна наявність певної підстави – юридичного факту, з настанням якого закон або договір пов'язують припинення зобов'язання [44, с. 119]. Підставами та передумовами виникнення, зміни та припинення цивільних правовідносин, як зазначав О.О. Красавчіков, є певний комплекс різних за характером явищ, взаємозв'язок яких спричиняє динаміку цивільного правовідношення (прав, обов'язків). При цьому, на думку вченого, за юридичним аспектом передумови та підстави динаміки правових зв'язків можуть бути поділені на три основні категорії: 1) нормативні передумови; 2) правосуб'єктні передумови; 3) фактичні підстави виникнення, зміни та припинення цивільних правовідносин. Нормативними передумовами є різні норми права, які встановлюють правове регулювання суспільних відносин (міру можливої чи обов'язкової поведінки осіб за певних умов і відповідних обставин). Правосуб'єктні передумови складаються з право– та дієздатності суб'єктів – учасників цивільних правовідносин [58, с. 5].

Фактичною підставою динаміки цивільних правовідносин О.О. Красавчіков називає юридичні факти як факти реальної дійсності, з наявністю чи відсутністю яких норми цивільного права пов'язують юридичні наслідки, тобто виникнення, зміну та припинення цивільних прав і обов'язків (цивільних правовідносин) у правосуб'єктних осіб [58, с. 5]. Тобто для цивільного права мають значення ті юридичні факти, які спричиняють юридичні наслідки у сфері цивільних правовідносин. У свій час В.Б. Ісаков наголошував на важливій ознаці юридичного факту – це його здатність спричиняти настання правових наслідків («юридичні факти – причина правових наслідків») [45, с. 14–16]. На думку вченого, зв'язок факту та правових наслідків вирізняється низкою специфічних ознак: він суб'єктивний за своїм походженням, оскільки ґрунтується на нормі права, а інколи й на правозастовному акті; гарантується системою юридичних засобів; за своїм змістом має упорядкувальний, регулятивний характер;

зумовлений громадським і державний устроєм, об'єктивними закономірностями та тенденціями суспільного розвитку [45, с. 16]. Зв'язок факту та правових наслідків В.Б. Ісаков визначив як особливий вид соціальної залежності, усвідомлено створеної людьми та захищеної правом [45, с. 16–17]. При цьому вчений наголошував на тому, що нормативне закріплення та гарантування системою юридичних засобів роблять його відносно стабільним, який за необхідності реалізується за певних умов, що зовні зближує зв'язок факту та правових наслідків із об'єктивними причинними зв'язками [45, с. 17].

Норма права та правовідношення пов'язані таким чином, що саме юридичний факт становить той важіль, який приводить юридичну норму в дію та спричиняє настання юридичних наслідків. Як зазначав О. О. Красавчіков, що таке розуміння юридичного факту вдало підкреслює співвідношення та взаємозв'язок норми права та юридичних фактів – загальної передумови та окремої підстави динаміки конкретного правовідношення [58, с. 51]. При цьому за твердженням вченого, «майбутніх фактів» не буває; факти не слід змішувати з тими чи іншими уявленнями, побажаннями, намірами, припущеннями та ін.» [58, с. 12, 15].

У юридичній літературі детально охарактеризовано ознаки юридичних фактів. А.І. Дрішлюк вказує на ознаки юридичних фактів, зокрема «юридичні факти є обставинами конкретними, певним чином виражені зовні, відповідно не можуть бути юридичними фактами думки, події внутрішнього духовного життя тощо; вони виражаються в наявності або відсутності певних явищ матеріального світу, оскільки юридичне значення можуть мати не тільки позитивні (такі, що існують), але й негативні факти (відсутність спорідненості, трудових відносин); несуть інформацію про стан суспільних відносин, які входять у предмет правового регулювання, оскільки як юридичні факти визнаються тільки ті юридичні факти, що прямо або опосередковано стосуються інтересів особи, суспільства, держави,

колективів; юридичні факти є обставинами, що прямо або опосередковано передбачені нормами права; викликають передбачені законом наслідки, тобто обумовлюють виникнення, зміну, припинення правовідносин, а також правові наслідки (наприклад, анулювання інших юридичних фактів)» [159, с. 265].

Вважаємо такою, що надає найбільш повне розуміння правової сутності юридичного факту характеристику, запропоновану В.С. Ковальською, яка виділила такі ознаки юридичних фактів: «1) це конкретні життєві обставини, правова конструкція яких нормативно закріплена; 2) мають відповідати правовій конструкції юридичних фактів, яка передбачається або допускається правовою нормою (нормативність юридичного факту); 3) створюють передбачені правовою конструкцією юридичного факту правові наслідки; 4) якими може бути виникнення, зміна, припинення, призупинення, перешкоджання та відновлення сімейних правовідносин, а також виникнення, розширення, обмеження або припинення сімейної правосуб`єктності» [51, с. 49].

У юридичній літературі традиційним є класифікація юридичних фактів за вольовим критерієм, за яким всі юридичні факти поділяються на дії та події. Діями є вчинки людини, акти державних органів та ін. Юридичні дії означають результат усвідомленої, цілеспрямованої діяльності людей та інших суб`єктів права у сфері відносин, що становлять предмет правового регулювання. Події – це явища природи, виникнення та розвиток яких не залежить від волі та усвідомлення людини як суб`єктом правового значення своїх дій [45, с. 26–33]. При цьому подія є складним за структурою юридичним фактом, що включає елементи закономірного та випадкового, об`єктивного та суб`єктивного [45, с. 39].

Основною функцією юридичних фактів у сфері правового регулювання є забезпечення виникнення, зміни та припинення правовідносин. Кожен юридичний факт спричиняє або правоутворюючі, або правозмінюючі та

правоприпиняючі правові наслідки. При цьому відправним елементом механізму правового регулювання є юридичні норми, що містять у загальному вигляді владно встановлену програмну (модель) поведінки суб'єктів. Наступним елементом механізму правового регулювання є правовідношення – конкретна модель поведінки для конкретних суб'єктів, програма дій у конкретній соціально-юридичній ситуації. Юридичні факти забезпечують перехід від загальної моделі прав і обов'язків до конкретної. У цьому полягає основне завдання юридичних фактів у механізмі правового регулювання [45, с. 67].

Залежно від юридичних наслідків динаміки цивільного правовідношення, що встановлюються нормами права за наявності певних юридичних фактів, розрізняють юридичні факти правоутворюючі, правозмінюючі та правоприпиняючі.

Правоутворюючими юридичними фактами є факти, з якими норми права пов'язують виникнення конкретного права у певної особи. Правозмінюючим юридичним фактом є факт, з яким норми права пов'язують зміну конкретного права. Така зміна може відбуватися щодо зміни суб'єктів конкретного права (обов'язку) та змісту цього права – заміна виконання. Правоприпиняючими є факти, з якими норми права пов'язують припинення конкретного права певної особи [58, с. 87–90]. Поміж правоприпиняючих юридичних фактів О.О. Красавчіков розрізняв дві їх категорії: абсолютно правоприпиняючі та відносно правоприпиняючі. Абсолютність правоприпиняючих юридичних фактів полягає у тому, що вони припиняють певне право конкретної особи, не спричиняють перенесення цього права на іншу особу. До таких фактів вченим віднесено як цілеспрямоване і бажане знищення об'єкта, так і явища, що спричинили такий наслідок поза бажанням і цілеспрямуванням суб'єкта права. Основним правоприпиняючим фактом є виконання боржником свого обов'язку [58, с. 89]. Змальована вченим модель юридичних фактів було підтримана й сучасними дослідниками. Так,

Л.К. Жданкіна, з точки зору змісту зобов'язальних відносин, виокремлює такі види припинення зарахуванням: повне припинення зобов'язання шляхом зарахування; часткове припинення зобов'язання шляхом зарахування [41, с. 14].

Таким чином, момент припинення зобов'язань пов'язаний із настанням конкретних юридичних фактів, які закріплюються у законодавстві як підстава настання певного правового наслідку. Як правильно зазначає О. І. Міхно, підставою припинення договору є «правомірний юридичний факт (сукупність фактів) суб'єктивного чи об'єктивного характеру, передбачений договором або законом, який призводить до припинення чинності договору як правочину та договірних зобов'язань на майбутній період» [71, с. 6].

Після того, як нами було з'ясовано поняття та загальні положення припинення зобов'язання у цивільному праві, слід визначити можливість їх застосування для припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду).

Відповідно до ч. 1 ст. 598 ЦК України підстави припинення зобов'язань можуть встановлюватися договором або законом [162]. У главі 50 ЦК України закріплено загальні підстави припинення зобов'язань: 1) виконання; 2) передання відступного; 3) зарахування зустрічних вимог; 4) зарахування у разі заміни кредитора; 5) за домовленістю сторін; 6) прощення боргу; 7) поєднання боржника і кредитора в одній особі; 8) неможливість виконання зобов'язання; 9) смерть фізичної особи; 10) ліквідація юридичної особи [162].

Проаналізувавши зміст статей глави 50 ЦК України, можна зробити висновок, що законодавець не допускає припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) на підставі зарахування зустрічних вимог (ст. 602) [162].

Слід зазначити, що закріплений у главі 50 ЦК України перелік підстав припинення зобов'язання не слід вважати вичерпним, оскільки договором або законом можуть бути встановлені й інші підстави припинення. Як зазначає М. Д. Пленюк, «договір, будучи складним юридичним явищем, має комплексний характер, є засобом вираження та закріплення індивідуально-правових приписів («мікронорм»), що виконують роль регулятивних договірних правил в цивільно-правових зобов'язаннях» [88, с. 4]. Відповідно до ст. 755 ЦК України договір довічного утримання (догляду) може бути розірваний за рішенням суду на вимогу відчужувача чи набувача, а також договір припиняється зі смертю відчужувача [162]. Отже, стосовно договору довічного утримання (догляду) законодавець закріплює додатково спеціальні підстави його припинення.

Таким чином, законодавець виділяє перелік загальних і спеціальних підстав припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду). Так, загальні підстави припинення зобов'язань передбачено у главі 50 ЦК України «Припинення зобов'язання», а спеціальні – главі 57 «Договір довічного утримання (догляду)» [162]. Водночас, як слушно зазначає О. П. Печений, «застосування однієї підстави виключає застосування іншої: зобов'язання припиняється лише з однієї підстави, що міститься у переліку» [168, с. 432].

У юридичній літературі окремі вчені запропонували авторські класифікації підстав припинення зобов'язань загалом і зобов'язань із договору довічного утримання (догляду) зокрема. Так, О.П. Печений виділив три групи підстав припинення зобов'язань: «1) що залежать від волі осіб, тобто є діями (належне виконання, передання відступного, зарахування, домовленість сторін, прощення боргу), або не залежить від неї (неможливість виконання, смерть фізичної особи); 2) що є правочинами (належне виконання, передання відступного, зарахування, домовленість сторін, прощення боргу) та інші, котрі за своєю юридичною природою не є

правочинами (поєднання боржника і кредитора в одній особі, неможливість виконання, смерть фізичної особи, ліквідація юридичної особи); 3) що припиняють зобов'язання повністю (смерть фізичної особи, ліквідація юридичної особи) або ж тільки в певній частині (часткове зарахування вимоги)» [168, с. 434–435]. На думку А.І. Дрішлюка, припинення зобов'язання охоплює два випадки, коли припинення здійснюється за волею сторін (наприклад, за домовленістю сторін), так і підстави, які не залежать від волі сторін (припинення зобов'язання смертю фізичної особи) [166, с. 596].

Науковий інтерес становить поділ підстав припинення договірною правовідношення, запропонований З.В. Ромовською, на звичайні і надзвичайні, бажані для сторін і небажані для однієї з них, залежні від волі сторін чи незалежні від неї [125, с. 145].

Підстави припинення договору довічного утримання (догляду) О.М. Великорода класифікував на загальні та спеціальні. Так, до загальних підстав вчений відніс такі: 1) ті, які виникають з волі учасників (виконання, передання відступного, домовленість сторін, прощення боргу); 2) ті, які можуть виникати як з волі учасників, так і незалежно від їх волі (поєднання боржника і кредитора в одній особі, смерть фізичної особи-набувача); 3) ті, які не залежать від волі учасників (ліквідація юридичної особи-набувача, неможливість виконання) [17, с. 6]. Спеціальними вченим було названо такі підстави: 1) на вимогу відчужувача або третьої особи, на користь якої був укладений договір, у разі невиконання або неналежного виконання набувачем своїх обов'язків, незалежно від його вини; 2) на вимогу набувача [17, с. 6].

Запропонована О.М. Великородою класифікація підстав припинення договору довічного утримання (догляду) викликала дискусію у юридичній літературі. На думку М.В. Ткаченка, «такі випадки припинення договору, як передання відступного чи прощення боргу навряд чи можна застосувати як

підставу припинення договору довічного утримання (догляду), а смерть фізичної особи набувача не можна віднести до обставин, що можуть відбуватися із волі сторін договору» [142, с. 163].

У свою чергу М.В. Ткаченко запропонував дві групи підстав припинення договору довічного утримання (догляду): «1) підстави припинення договору довічного утримання (догляду), які виникають з волі сторін договору (розірвання договору на вимогу відчужувача або третьої особи; розірвання договору на вимогу набувача); 2) підстави припинення договору довічного утримання (догляду), які виникають незалежно від волі сторін договору (смерть відчужувача; смерть набувача; ліквідація юридичної особи–набувача)» [142, с. 164].

Відповідно до ч. 1 ст. 598 ЦК України, де закріплено загальні положення про припинення зобов'язання, «зобов'язання припиняється частково або у повному обсязі на підставах, встановлених договором або законом» [162]. Тобто законодавець закріплює можливість припинення зобов'язання частково або у повному обсязі. На думку О.П. Печеного, у цьому положенні мова йде про два види припинення зобов'язання, зокрема «при припиненні зобов'язання у повному обсязі юридичний зв'язок між кредитором і боржником переривається або замінюється іншим; часткове припинення зобов'язання варто розуміти таким чином, що решта зобов'язальних правовідносин, що пов'язують кредитора з боржником, зберігає силу» [168, с. 434].

Вважаємо, що зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) можуть припинятися у повному обсязі або частково. Так, у повному обсязі цей вид договірних зобов'язань припиняється на підставах, встановлених законом або договором. Відносно можливості часткового припинення таких зобов'язань, то слід викласти такі міркування.

Проаналізувавши зміст глави 57 ЦК України [162], можна зробити висновок, що законодавець закріпив підстави для часткового припинення

зобов'язань з договору довічного утримання (догляду). Згідно ст. 747 ЦК України договір довічного утримання (догляду) може бути укладено щодо майна, що є у спільній сумісній власності, зокрема майна, що належить подружжю [162]. Водночас «у разі смерті одного із співвласників майна, що було відчужене ними на підставі договору довічного утримання (догляду), обсяг зобов'язання набувача відповідно зменшується» (ч. 1 ст. 747 ЦК України) [162]. Отже, у разі смерті одного з відчужувачів має місце часткове припинення зобов'язань із договору довічного утримання (догляду) зі сторони набувача щодо померлого відчужувача. Тоді як договірний обов'язок набувача щодо іншого відчужувача за набувачем залишається до моменту його смерті.

Зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) можуть частково припинятися на підставах, встановлених договором. Як приклад, договором довічного утримання (догляду) передбачено обов'язок набувача забезпечувати відчужувача утриманням та доглядом, тобто на набувача покладено два види обов'язків. Під час дії цього договору сторони можуть домовитися про звільнення набувача від обов'язку щодо забезпечення відчужувача доглядом. Отже, зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) щодо забезпечення відчужувача доглядом іншою стороною – набувачем, припиняється, а забезпечення відчужувача утриманням цією стороною продовжує своє існування. Це означає, що у цьому випадку відбулося часткове припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду).

У договорі довічного утримання (догляду) може бути закріплено обов'язок набувача забезпечити відчужувача житлом (згідно ст. 750 ЦК України) [162], однак надалі сторони можуть прийти згоди про звільнення набувача від цього обов'язку. Така домовленість є підставою для часткового припинення зобов'язання з цього договору у частині припинення обов'язку набувача забезпечити відчужувача житлом.

Вищезазначені теоретичні позиції вплинули на появу поміж вчених та практиків дискусії щодо співвідношення правових категорій «припинення зобов'язання» та «припинення договору». Навіть виникли дві позиції щодо вирішення цього питання. Відповідно до першої позиції такі категорії є тотожними. На думку Н.В. Міловської, «визначення припинення договірною зобов'язання зі страхування повною мірою може поширюватися на припинення договору страхування як підстави виникнення зобов'язання» [70, с. 418]. Прихильники іншої позиції розмежовують ці поняття. У зазначеній проблемі найважливішим моментом, на думку О.В. Дзери та А.М. Блащука, є те, що «зі спливом чинності договору, який не одержав свого завершення шляхом виконання його умов, хоч і припиняється дія самого договору, якщо сторони його не пролонгували, але продовжується функціонування зобов'язального правовідношення лише у частині невиконання обов'язків» [38, с. 278]. При цьому вчені розмежовують підстави припинення договору та підстави припинення зобов'язання: «перші відображають припинення правових зв'язків між сторонами договору як правочину внаслідок настання відповідного юридичного факту, другі – спричиняють припинення зобов'язання – правовідношення між кредитором і боржником внаслідок настання того самого юридичного факту» [38, с. 278–279]. Таким чином, вони приходять до висновку, що «з припиненням чинності договору не завжди зникають правові зв'язки між суб'єктами договірною зобов'язального правовідношення. Певна частина цих зв'язків може зберігатися, зокрема, щодо невиконання обов'язків або щодо правозахисних відносин в межах встановлених законом строків позовної давності» [38, с. 279].

Вирішення цієї дискусії особливо важливо для питання про підстави припинення зобов'язань із договору довічного утримання (догляду). Таку ситуацію можна пояснити двома причинами. По-перше, відповідно до ст. 744 ЦК України «набувач зобов'язується забезпечувати відчужувача

утриманням та (або) доглядом довічно» [162]. По-друге, у ч. 2 ст. 755 ЦК України прямо зазначено, що «договір довічного утримання (догляду) припиняється зі смертю відчужувача» [162]. Тобто зі змісту цих норм складається, на перший погляд, висновок про те, що підставою припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду), як і підставою припинення самого договору, є смерть відчужувача. Однак, такий висновок є помилковим, оскільки відповідно до ч. 3 ст. 749 ЦК України на набувача покладається обов'язок у разі смерті відчужувача поховати його [162]. Тобто законодавець встановив для набувача обов'язок, який має бути виконаний, навпаки, після смерті відчужувача, тому він не припиняється його смертю. Це означає, що не всі підстави припинення договору довічного утримання (догляду) є підставою припинення зобов'язання з цього договору. Зокрема смерть відчужувача є підставою припинення договору довічного утримання (догляду) як правочину, однак зобов'язання з цього договору продовжують своє існування.

Вважаємо за доцільне, залежно від співвідношення категорій «припинення зобов'язання» та «припинення договору», розрізнити такі групи підстав припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду): 1) підстави припинення лише зобов'язань (виконання зобов'язання, смерть одного з відчужувачів); 2) підстави припинення як зобов'язання, так і договору (наприклад, за домовленістю сторін).

Вищезазначене дозволяє визначити поняття припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) як зникнення правового зв'язку між відчужувачем і набувачем на підставах, передбачених законом або договором, внаслідок чого вони не мають прав і обов'язки один до одного, а у випадках, передбачених договором, перед третьою особою, що становили зміст договірної зобов'язання.

Висновки до розділу 1

Зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) – це правовідношення, що виникає з моменту укладення договору довічного утримання (догляду), в якому одна сторона (відчужувач) передає другій стороні (набувачеві) у власність житловий будинок, квартиру або їх частину, інше нерухоме майно або рухоме майно, яке має значну цінність, взамін чого набувач зобов'язується забезпечувати відчужувача утриманням та (або) доглядом довічно.

Зобов'язанням із договору довічного утримання (догляду) характерні загальні ознаки цивільно-правових зобов'язань, а також спеціальні ознаки, що обумовлені правовою природою договору довічного утримання (догляду), а саме: 1) метою укладення договору є відчуження права власності на майно та надання матеріального утримання (догляду); 2) відплатний; 3) реальний; 4) двосторонній; 5) строковий (як правило довгостроковий), за яким дострокове припинення зобов'язання не допускається 6) фідучіарний (довірчий); 7) ризиковий.

Елементами зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) є суб'єкти, об'єкт та зміст.

Особливості суб'єктного складу зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) виявляються у таких аспектах.

1) До суб'єктів зобов'язання віднесено сторін (відчужувача та набувача) та третю особу, на користь якої може укладатися договір довічного утримання (догляду).

2) У зобов'язаннях з договору довічного утримання (догляду) не може бути заміни кредитора, що зумовлено їх правовою природою.

3) Множинність суб'єктів зобов'язань із договору довічного утримання (догляду) виявляється у такому: а) на стороні набувача може бути кілька

осіб; б) на стороні відчужувача може бути кілька осіб; в) укладення договору на користь третьої особи.

Особливість об'єкту зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) полягає у тому, що ним є дія (активна поведінка), яку повинна виконати зобов'язана особа.

До змісту зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) віднесено сукупність прав і обов'язків сторін – відчужувача та набувача. Структура побудови правовідносин між сторонами виявляється на двох рівнях:

перший рівень (імперативний) – права та обов'язки сторін закріплено у законодавстві (главі 57 ЦК України) та є обов'язковими незалежно від умов договору;

другий рівень (диспозитивний) – права та обов'язки сторін передбачаються як умови договору за згодою сторін.

Цивільне законодавство до видів забезпечення виконання зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) з метою захисту цивільних прав та інтересів відчужувача відносить: а) заборону для набувача відчужувати майно, передане йому за цим договором; б) заборону для набувача укласти щодо цього майна договір застави; в) заборону звернення стягнення на майно, передане набувачу за цим договором, протягом життя відчужувача; г) ризик випадкового (знищення), пошкодження майна, яке було передане набувачеві, покладається на набувача. Зроблено висновок про запровадження додаткового виду забезпечення – встановлення у договорі довічного утримання (догляду) за згодою сторін обов'язку набувача застрахувати ризик невиконання ним своїх обов'язків за цим договором.

Припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) – це зникнення правового зв'язку між відчужувачем і набувачем щодо об'єкта зобов'язання на підставах, передбачених законом або договором, внаслідок чого вони не мають прав і обов'язків один до одного, а у випадках,

передбачених договором, перед третьою особою, що становили зміст договірної зобов'язання.

Зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) можуть припинятися повністю або частково на підставах, передбачених законом або договором.

Виділено дві групи підстав припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) залежно від співвідношення категорій «припинення зобов'язання» та «припинення договору»: 1) підстави припинення лише зобов'язання (наприклад, виконання зобов'язання, смерть одного з відчужувачів); 2) підстави припинення як зобов'язання, так і договору (наприклад, за домовленістю сторін).

РОЗДІЛ 2

ЗАГАЛЬНІ ПІДСТАВИ ПРИПИНЕННЯ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ З ДОГОВОРУ ДОВІЧНОГО УТРИМАННЯ (ДОГЛЯДУ)

2.1. Підстави припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду), що залежать від волі сторін

Припинення зобов'язань із договору довічного утримання (догляду) може здійснюватися за волею його суб'єктів. Як зазначає С.Д. Гринько, воля керує поведінкою людини та визначає її характер, тому воля надає руху будь-яким вчинкам людини, спрямовує і керує ними. Завдяки волі людина усвідомлює, що їй варто зробити і в який спосіб можна досягти поставленої перед нею її ж волею мети [33, с. 229–230]. При цьому, підстави припинення зобов'язань із договору довічного утримання (догляду), що залежать від волі суб'єктів, встановлюються законом або договором. Зупинимося на характеристиці окремих підстав припинення таких зобов'язань.

Найпершою підставою припинення зобов'язання законодавець у ст. 599 ЦК України називає виконання [162]. На думку О.О. Красавчікова, сутність виконання зобов'язання означає вчинення зобов'язаною особою дії, юридичну міру якої визначає покладений на неї обов'язок [134, с. 471]. При цьому, вчений розглядав виконання як правоприпиняючий юридичний факт, тобто такий факт, з наявністю якого закон пов'язує припинення зобов'язально-правового зв'язку між кредитором і боржником [134, с. 471].

Позиція О.О. Красавчікова віднайшла підтримку поміж вчених. Зокрема Т.І. Ілларіонова зазначала, що виконання зобов'язання у цивільному праві виконує подвійну функцію: є способом задоволення інтересів кредитора та відіграє роль факту, що перериває правовий зв'язок сторін [134, с. 527]. На її думку, у категорії виконання відображено узагальнене

виявлення самих різних дій боржника щодо передання майна, сплати боргу, виконання робіт, надання послуг тощо. Саме такі дії становлять юридичні факти, з якими пов'язано припинення конкретних зобов'язань. У такій ролі вони повинні відповідати наступним умовам: 1) повністю задовольняти вимоги кредитора, що ґрунтуються на його праві; 2) здійснюватися у точній відповідності з договором [134, с. 527]. При цьому, вчена наголошувала, що виконання у частині чи з порушенням умов договору, не може припиняти зобов'язання [134, с. 527]. На увагу заслуговує позиція Т.В. Боднар, яка розглядає виконання зобов'язання як правовий інститут, як процес, як підстава припинення зобов'язання [, с. 18]. Зокрема вчена визначає поняття виконання зобов'язання як правовий інститут стверджуючи, що це «сукупність цивільно-правових норм, що регулюють суспільні відносини, які виникають у зв'язку з виконанням зобов'язань (як договірних, так і позадоговірних)» [9, с. 18].

Відповідно до ст. 599 ЦК України виконання є підставою припинення зобов'язання лише за умови його проведення належним чином, тобто здійснення боржником дій у повній відповідності до вимог закону та умовам договору, що визначають зміст відповідного зобов'язання [162]. Умови належного виконання зобов'язання закріплено у главі 48 ЦК України та включають:

- 1) виконання зобов'язання належними сторонами (ст.ст. 527–528 ЦК України) [162];
- 2) виконання зобов'язання у встановлений строк (термін) (ст. 530 ЦК України) [162];
- 3) виконання зобов'язання у належному місці (ст. 532 ЦК України) [162];
- 4) виконання зобов'язання належним способом (ст.ст. 533–544 ЦК України) [162].

Таким чином, виконання зобов'язання є головним способом припинення зобов'язання, оскільки співпадає з тією метою, для досягнення якої вони встановлюються. У належному виконанні зобов'язання зацікавлені всі його учасники, тому більшість зобов'язань припиняються шляхом їх виконання. Однак, не будь-яке зобов'язання може бути припинено його виконанням.

На думку М.В. Ткаченка, «виконання зобов'язання за договором довічного утримання (догляду), проведене належним чином, нерозривно пов'язане із положенням, що договір довічного утримання (догляду) припиняється зі смертю відчужувача, адже зобов'язання набувача пов'язані саме з матеріальним забезпеченням та (або) доглядом набувача довічно, тобто до моменту смерті останнього. В інакшому випадку зобов'язання не буде вважатися таким, що виконане належним чином» [142, с. 165–166]. Тобто вчений відносить належне виконання зобов'язання до підстав припинення як зобов'язання, так і договору довічного утримання (догляду), що настають одночасно – зі смертю відчужувача. При цьому вчений для підтвердження свого висновку наводить позицію О.С. Іоффе про те, що на відміну від інших договорів, що припиняються у результаті їх належного виконання, договір довічного утримання, якщо він припиняється належним чином, може бути припинений виключно у результаті смерті відчужувача [142, с. 165–166]. Із зазначеного випливає, що вчені належним виконанням зобов'язання визнають факт смерті відчужувача, оскільки набувач свій обов'язок щодо забезпечення відчужувача утриманням та (або) доглядом виконував до його смерті.

На перший погляд, виходячи із законодавчого визначення поняття договору довічного утримання (догляду) (ст. 744 ЦК України) [162], можна було б зробити висновок, що у зв'язку із специфікою правової природи зобов'язань із договору довічного утримання (догляду), де обов'язок набувача щодо забезпечення відчужувача утриманням та (або) доглядом

триває довічно, тобто протягом життя відчужувача, виконання не можна було б віднести до підстав припинення цього виду зобов'язання. Саме триваючий характер таких зобов'язань був би головним аргументом для цього висновку. Однак, такий висновок був би правильним лише щодо значення виконання зобов'язання для припинення договору довічного утримання (догляду), оскільки основний обов'язок набувача триває до моменту смерті відчужувача, а не зобов'язання з цього договору загалом. Слід згадати зміст ч. 2 ст. 755 ЦК України, де підставою припинення договору довічного утримання (догляду) вказано смерть відчужувача [162]. Однак, відповідно до ч. 3 ст. 749 ЦК України на набувача покладено ще один обов'язок, який він повинен виконати після смерті відчужувача – «поховати його, навіть якщо це не було передбачено договором довічного утримання (догляду)» [162]. Відповідно належне виконання набувачем обов'язку поховати відчужувача є підставою припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду).

Вважаємо, що виконання зобов'язань із договору довічного утримання (догляду) має подвійне значення. По-перше, виконання зобов'язань слід розглядати з позиції його здійснення набувачем належним чином, що впливає на можливість виникнення у відчужувача, як кредитора, права застосувати способи захисту, зокрема вимагати припинення правовідношення (п. 7 ч. 2 ст. 16 ЦК України) [162], відшкодування збитків (п. 8 ч. 2 ст. 16 ЦК України) [162] та інші. По-друге, виконання зобов'язання набувачем щодо поховання відчужувача є підставою його припинення (ч. 3 ст. 749 ЦК України) [162].

На нашу думку, виконання зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) характеризують такі положення: 1) виконання зобов'язання набувачем є засобом задоволення певних потреб та інтересів відчужувача, що визначає основні принципи (належне виконання, реальне виконання зобов'язання) та зміст зобов'язання; 2) за своєю правовою

природою виконання є юридичним вчинком, тобто правомірною юридичною дією, що вчиняється набувачем протягом життя відчужувача; юридичний ефект настає незалежно від того, чи була дана дія спрямована на досягнення таких наслідків чи ні; 3) виконання зобов'язання є не лише обов'язком набувача, а й правом вимоги відчужувача, як і прийняття виконання є не лише правом, а й обов'язком відчужувача; 4) виконання зобов'язання становить встановлену договором систему послідовно здійснюваних дій набувача та відчужувача, тобто певний процес стадій; 5) виконання зобов'язання набувачем щодо поховання відчужувача є правоприпиняючим юридичним фактом, тобто таким фактом, з наявністю якого закон пов'язує припинення зобов'язально-правового зв'язку між відчужувачем і набувачем; б) виконання зобов'язання набувачем пов'язано з припиненням зобов'язання через факт його неналежного виконання, що впливає на можливість виникнення у відчужувача права вимоги про припинення зобов'язання як способу захисту порушеного права на забезпечення утримання та (або) догляд.

Слід зазначити, що всі вчені однозначно стверджують, що зобов'язання може бути припинено не тільки тоді, коли його мета досягнута, тобто при виконанні зобов'язання, а й тоді, коли ця мета не досягнута чи незалежно від досягнення його мети [157, с. 705]. Саме про такі підстави припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) мова буде надалі йти.

До наступної підстави припинення зобов'язання законодавець відносить передання боржником кредиторів відступного (грошей, іншого майна тощо) (ст. 600 ЦК України) [162]. При цьому така підстава припинення зобов'язання застосовується лише за згодою сторін, де вони також погоджують розмір, строки й порядок передання відступного (ст. 600 ЦК України) [162]. За твердженням О.В. Дзери та А.М. Блащука, «з правової точки зору ця підстава хоч і передбачена окремою статтею в ЦК (ст. 600), але багато в чому вона за своєю природою може відноситися до припинення

зобов'язання за домовленістю сторін, передбаченого частиною 1 ст. 604 ЦК» [38, с. 285]. На думку вчених, «спільною ознакою цих двох підстав припинення зобов'язання є те, що в обох випадках воно відбувається за узгодженим волевиявленням сторін, яке набуває як юридичний факт ознаки правочину. Це означає, що на вчинення відступного поширюються усі правила про вчинення правочинів, як і на інші правочини, спрямовані на припинення договору» [38, с. 285].

Вважаємо, що зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) також може припинитися на такій підставі, оскільки у ст. 600 та главі 57 ЦК України відсутні жодні заборони щодо припинення зобов'язання шляхом передання боржником кредиторів відступного.

Особливою формою виконання двох або більше зобов'язань, що пов'язують між собою одних і тих самих осіб є зарахування зустрічних однорідних вимог. Відповідно до ст. 601 ЦК України «зобов'язання припиняється зарахуванням зустрічних однорідних вимог, строк виконання яких настав, а також вимог, строк виконання яких не встановлений або визначений моментом пред'явлення вимоги» [162]. При цьому законодавець передбачив випадки за яких зарахування зустрічних вимог не допускається; до таких випадків віднесено зобов'язання щодо довічного утримання (догляду) (п. 3 ч. 1 ст. 602 ЦК України) [162].

Зобов'язання є особливою правовою формою задоволення інтересів окремих осіб – кредитора та боржника. Зокрема кредитор у зобов'язанні згідно ст. 512 ЦК України може бути замінений іншою особою шляхом передання ним своїх прав іншій особі за правочином (відступлення права вимоги) [162]. Законодавець у ст. 603 ЦК України визначає зарахування у разі заміни кредитора як підставу припинення зобов'язання [162]. У зв'язку з тим, що заміна кредитора у зобов'язаннях з договору довічного утримання (догляду) не допускається, оскільки це суперечить їх правовій природі, тому

зарахування у разі заміни кредитора не може бути підставою припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду).

Зобов'язання є правовою формою задоволення інтересів окремих осіб, тому його існування, як правило, залежить від позиції сторін. У зв'язку з цим законодавець закріплює домовленість сторін як підставу припинення зобов'язання (ст. 604 ЦК України) [162]. Звичайно набувач і відчужувач за договором довічного утримання (догляду) можуть домовитися про припинення зобов'язання між собою. Вони вільні у здійсненні цього права, оскільки жодних обмежень немає у цивільному законодавстві.

Різновидом домовленості сторін про припинення зобов'язання є новація, тобто «заміна первісного зобов'язання новим зобов'язанням між тими ж сторонами» (ст. 604 ЦК України) [162]. Законодавець встановлює такі положення для припинення зобов'язання за домовленістю сторін шляхом новації:

1) новація може здійснюватися щодо декількох первісних зобов'язань, якщо це передбачено законом або договором;

2) новація не допускається у таких випадках: а) зобов'язань про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю; б) про сплату аліментів; в) в інших випадках, встановлених законом;

3) якщо первісне зобов'язання було пов'язано із здійсненням додаткових зобов'язань, то новація припиняє й додаткові зобов'язання, якщо інше не встановлено договором (ст. 604 ЦК України) [162].

Зі змісту ст. 604 ЦК України випливає, що первісне зобов'язання, що виникає з договору, припиняється лише після укладення учасниками договору домовленості про новацію [162]. Водночас із цієї домовленості виникає нове зобов'язання між тими ж сторонами. Це означає, що домовленість про новацію складається із домовленості про розірвання договору, з якої виникло первісне зобов'язання, та домовленості про виникнення нового зобов'язання. При цьому у домовленості про новацію

складовим елементом є домовленість про розірвання договору щодо предмета та змісту зобов'язання, тобто має місце заміна первісного зобов'язання новим із збереженням його суб'єктного складу. У якості прикладу новації можна навести заміну зобов'язання з договору купівлі-продажу на зобов'язання з договору позики, зобов'язання з договору найму та зобов'язання з договору купівлі-продажу.

Доречним буде згадати міркування Г.Ф. Шершеневича, що правило про необхідність точного виконання змісту зобов'язання для припинення його сили не виключає можливості припинення зобов'язань виконанням іншої дії, якщо між кредитором і боржником мала місце домовленість з цього приводу. У такому випадку подібна дія повністю змінює ту дію, яка становила зміст зобов'язання [174, с. 299]. На думку О.І. Міхно, «усі правові форми домовленостей про припинення зобов'язання мають ознаки правочинів з тією їх особливістю, що усі вони спрямовуються на припинення цивільних прав та обов'язків, що виникли на підставі первісного договору, а відтак такі домовленості мають відповідати загальним вимогам про правомірність правочинів, передбаченим ст. 203 ЦК України» [71, с. 6].

А.В. Коструба запропонував розглядати новацію у «спрощеному вигляді функціонування механізму припинення договірної зобов'язання, що має такий вигляд: а) виникнення прав та обов'язків за першим зобов'язанням; б) неможливість досягнення мети правового регулювання, встановленого в межах першого цивільно-правового зобов'язання; в) формування другого зобов'язання; г) встановлення умов реалізації новації (з цією стадією припиняється перше зобов'язання і виникає друге); г) правореалізація в межах другого зобов'язання» [57, с. 115].

На думку Ю.Л. Сеніна, від новації варто відрізнити зміну змісту зобов'язання, яка відбувається шляхом внесення змін та доповнень, що стосується кількісної або якісної сторони виконання, наприклад, строків виконання або предмета виконання, з тим, що саме зобов'язання зберігає

свою чинність. Усі зміни до договору вчиняються в тій самій формі, що й договір, у той час як при новації нове зобов'язання повинне відповідати вимогам, встановленим до договорів даного виду. На відміну від новації при зміні договору характер правового зв'язку між сторонами не змінюється [129, с.].

Таким чином, новація має подвійне значення: є підставою припинення первісного зобов'язання та підставою виникнення нового зобов'язання, яке «відрізняється від попереднього своїм змістом і предметом, хоча залишається правовим зв'язком між тими самими особами» [134, с. 530]. При цьому, як слушно наголошує Ю.Л. Сенін, «новація на відміну від інших підстав не припиняє остаточно правового зв'язку між сторонами, поширюючись на завершення лише конкретного їх виду із перевтіленням в інший вид зобов'язальних зв'язків» [129, с. 13]. У свій час радянський цивіліст В. Ф. Попондопуло зазначав, що правовідношення при зміні зберігає свої ознаки навіть існуючи у зміненому вигляді [110, с. 18–19].

Відповідно до ст. 753 ЦК України сторони за договором довічного утримання (догляду) можуть домовитися про заміну речі, яка була передана за договором довічного утримання (догляду), на іншу річ. У зв'язку із такою заміною речі сторони можуть також домовитися про зміну обсягу обов'язків набувача, так і можуть залишити його незмінним [162]. При цьому такі зміни у змісті договору довічного утримання (догляду) не можна розглядати як новацію – припинення зобов'язання, оскільки вони є способом зміни зобов'язань із цього договору. Правовий зміст зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) залишається незмінним: обов'язок набувача щодо утримання та (або) догляду відчужувача, а також обов'язок відчужувача щодо передання майна у власність набувача. Крім того, відчужувач вже виконав свій обов'язок перед набувачем щодо передання йому у власність майна з моменту укладення договору довічного утримання (догляду), відповідно виконане зобов'язання замінити не можна.

Вищезазначене дозволяє зробити висновок про те, що підставою припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) є домовленість сторін, за винятком новації.

У ст. 605 ЦК України закріплено ще одну підставу припинення зобов'язань як прощення боргу, що означає «звільнення (прощення боргу) кредитором боржника від його обов'язків, якщо це не порушує прав третіх осіб щодо майна кредитора» [162]. Як зазначає З.В. Ромовська, «про прощення боргу в Цивільному кодексі України записано вперше. Утім, прощення як правове явище здавна відоме українському праву. У сучасній цивілістиці воно фігурувало приховано» [125, с. 154]. Вчена згадує про «кредиторську амністію..., коли із самої поведінки кредитора боржник мав підстави припускати, що його прощено. Однією із них можна назвати неподання позовної заяви до суду особою, права якої порушено, упродовж позовної давності. Боржник мав підстави полегшено зітхнути й у разі повторної неявки позивача на судове засідання» [125, с. 154].

Характеризуючи припинення договору, О.В. Дзера та А.М. Блащук наголошують на важливому моменті, що «на перший погляд, прощення боргу є одностороннім актом кредитора. Насправді ж це не так, адже боржник в принципі може з цим і не погодитись. Однак його згода очевидно презюмується кредитором. Тому можна вважати, що припинення договірною зобов'язання шляхом звільнення кредитором боржника від його обов'язків здійснюється фактично за домовленістю між ними» [38, с. 287].

Слід зазначити, що прощення боргу є підставою припинення будь-яких зобов'язань у цивільному праві, зокрема й зобов'язань із договору довічного утримання (догляду). Правом на здійснення такої відмови володіє лише відчужувач як кредитор. У цьому випадку відчужувач вчиняє правочин про прощення боргу набувачу в письмовій нотаріально посвідченій формі, оскільки слід застосувати правила ст. 745 ЦК України про форму договору довічного утримання (догляду) [162].

Особливість застосування прощення боргу як підстави припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) полягає у таких моментах: 1) якщо договір укладено відчужувачем на користь третьої особи, то для вчинення такого правочину відчужувачем слід одержати згоду третьої особи; 2) якщо за договором довічного утримання (догляду) не виникає зобов'язання на користь третьої особи, то зобов'язання припиняються на підставі вчиненого відчужувачем правочину.

Вищезазначене дозволяє зробити висновок, що до підстав припинення зобов'язань із договору довічного утримання (догляду), що залежать від волі сторін, можна віднести такі: 1) виконання зобов'язання; 2) передання боржником кредиторів відступного; 3) домовленість сторін (крім новації); 4) прощення боргу. Не є підставою припинення зобов'язання з цього договору такі обставини: зарахування зустрічних вимог, заміна кредитора та новація, як вид домовленості сторін.

2.2. Підстави припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду), що не залежать від волі сторін

Будь-яке зобов'язання виникає, як правило, між двома особами – кредитором і боржником. Якщо обов'язки боржника за певних обставин переходять до кредитора, правовий зв'язок між ними припиняється. Правовими наслідками такої ситуації є універсальне правонаступництво. Для фізичних осіб така ситуація може бути спричинена прийняттям спадщини за законом або заповітом. Для юридичних осіб такою підставою може бути реорганізація (наприклад, реорганізація) [134, с. 531]. Зазначене положення одержало правове регулювання у цивільному законодавстві.

Відповідно до ст. 606 ЦК України «зобов'язання припиняється поєднанням боржника і кредитора в одній особі» [162]. При цьому «така

підстава має об'єктивний характер, що не залежить від волі сторін» [38, с. 288–289]. Як зазначає З.В. Ромовська, «таке поєднання статусу боржника і кредитора в одній особі припиняє договірний борг. Адже мати права щодо самого себе чи обов'язки перед самим собою неможливо. Тобто злиття в одній особі носія права та носія обов'язків за договором стане автоматичною підставою для припинення цього договору» [125, с. 151–152].

Слід зазначити, що законодавець не називає випадки за яких може мати місце поєднання боржника і кредитора в одній особі. Відповідь на поставлене питання намагаються дати окремі вчені в юридичній літературі. На думку М.В. Ткаченка, «такий випадок може бути підставою припинення договору довічного утримання (догляду), якщо у випадку смерті набувача, відчужувач стає тим спадкоємцем, до якого перейшло право власності на майно, що було передане відчужувачем» [142, с. 166]. Із позицією вченого можна погодитися, оскільки законодавець у частинах 1 і 2 ст. 757 ЦК України закріплює правові наслідки смерті набувача, зокрема перехід обов'язків набувача за договором довічного утримання (догляду) до тих спадкоємців, до яких перейшло право власності на майно, що було передане відчужувачем [162]. Звичайно, що таким спадкоємцем як за законом, так і за заповітом може бути відчужувач. Водночас із змісту ч. 2 ст. 757 ЦК України випливає ще один випадок застосування цієї підстави припинення зобов'язання, про який вчений не згадував, це набуття відчужувачем права власності на майно набувача, якщо у набувача немає спадкоємців або вони відмовилися від прийняття майна, переданого відчужувачем [162].

Отже, зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) припиняється на підставі поєднання боржника і кредитора в одній особі у двох випадках переходу до відчужувача права власності на майно, що було передано ним набувачеві-фізичній особі: 1) у порядку спадкування, – як до спадкоємця (частини 1, 2 ст. 757 ЦК України) [162]; 2) якщо у набувача

немає спадкоємців або вони відмовилися від прийняття майна, переданого відчужувачем (ч. 2 ст. 757 ЦК України) [162].

Слід зазначити, що поєднання боржника і кредитора в одній особі буде підставою припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) за участю юридичної особи на стороні набувача. Зі змісту ч. 2 ст. 758 ЦК України випливає, що законодавець передбачив два випадки переходу до відчужувача права власності на майно, передане за договором довічного утримання (догляду): 1) у разі ліквідації юридичної особи-набувач – перехід до відчужувача, як до її засновника (учасника); 2) у разі ліквідації юридичної особи-набувач, якщо немає у неї правонаступників [162].

Вищезазначене дозволяє зробити висновок, що зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) припиняється на підставі поєднання боржника і кредитора в одній особі, якщо на стороні набувача виступає як фізична, так і юридична особа.

Законодавець до підстав припинення зобов'язання відносить неможливість його виконання у зв'язку з обставиною, за яку жодна із сторін не відповідає (ст. 607 ЦК України) [162]. Тобто підставою припинення зобов'язання визнається така обставина, настання якої спричинило неможливість виконання зобов'язання боржником за умови відсутності вини сторін цього правовідношення.

У юридичній літературі висловлюються різні міркування щодо цивільно-правового значення такої підстави припинення зобов'язання, однак всі вони зводяться до єдиного «знаменника» щодо умов та наслідків припинення зобов'язання. Так, Т.І. Ілларіонова виділила умови за яких припиняється правовий зв'язок: 1) повинна настати неможливість виконання, тобто боржник або фізично не може вчинити дії щодо виконання його обов'язків за договором, або не має права (юридична неможливість) їх здійснити (наприклад, у зв'язку з вилученням речі з обігу); 2) неможливість виконання повинна бути спричинена зовнішніми для сторін обставинами

(наприклад, предмет договору загинув при пожежі); 3) обставини, що спричинили неможливість виконання, повинні настати випадково, незалежно від волі сторін, а не внаслідок винних дій боржника; якщо у загибелі індивідуально-визначеної речі винен боржник, неможливість виконання в натурі не перериває правового зв'язку [134, с. 532]. Отже, вчена розрізняє фактичну та юридичну неможливість виконання зобов'язання, а також вказує на дві ознаки такої обставини: зовнішня обставина та випадковість її настання.

Подібні міркування висловлює й О.П. Печений, який фактичну (фізичну) неможливість пояснює через «випадки, пов'язані зі змінами, що сталися з предметом виконання (загибель індивідуально визначеної речі, що є незмінною), або з суб'єктом виконання (накладення арешту на майно особи або ж введення мораторію на задоволення вимог кредиторів у процедурі банкрутства спричиняють неможливість виконання зобов'язання, пов'язаного з відчуженням майна, втрата голосу співачкою породжує неможливість виконання договірною зобов'язання про концертний виступ)» [168, с. 457]. На думку вченого, фактична неможливість може бути спричинена такими обставинами: 1) випадком; 2) дією непереборної сили; 3) протиправними діями третіх осіб [168, с. 457–458]. Водночас О.П. Печений до обставин юридичної неможливості виконання відносить, насамперед, акти органів публічної влади. У якості прикладу він називає неможливість виконання договірною зобов'язання, пов'язаного з передачею майна, обумовлена викупом земельної ділянки та розташованого на ній нерухомого майна у зв'язку з суспільною необхідністю, реквізицією майна [168, с. 458]. При цьому, за твердженням О.В. Дзери та А.М. Блащука, «такі обставини повинні спричиняти припинення зобов'язань лише тоді, коли сторони вжили усіх необхідних заходів до виконання зобов'язань за наявності цих обставин, але не змогли усунути існуючі перешкоди. В іншому випадку у боржника

буде можливість не вживати заходів до виконання зобов'язання» [38, с. 289–290].

Неможливість виконання зобов'язання І.С. Продаєвич визначає, як «нездатність боржника здійснити передбачені зобов'язанням дії, спрямовані на виконання цього зобов'язання» [115, с. 13]. На її думку, зобов'язання припиняється у разі настання неможливості виконання за таких умов: «1) наявність об'єктивної обставини, що виникла внаслідок фактичної (фізичної) або юридичної неможливості виконати умови зобов'язання; 2) така обставина з'явилася після виникнення зобов'язання – «наступна неможливість»; 3) наявність причинного зв'язку між об'єктивною обставиною (обставинами) та фактичною неможливістю виконати умови зобов'язання; 5) відсутність вини в діянні сторін зобов'язання (крім випадків, якщо законом чи договором передбачена відповідальність за випадок)» [115, с. 4]. При цьому, вчена обґрунтовує наявність обов'язкової ознаки неможливості виконання зобов'язання як «постійна неможливість», оскільки його мета не досягнута і не може бути досягнута. Лише за наявності такої «постійної неможливості» зобов'язання буде припинятися, інакше, «існує ймовірність того, що виконання зобов'язання стане можливим, то ст. 607 ЦК України застосовуватися не повинна» [115, с. 5].

Із вищезазначеної позиції законодавця та доктринального її тлумачення можна зробити висновок, що обов'язковою умовою припинення зобов'язання за цією підставою є відсутність вини обох його сторін. Як зазначав О.С. Іоффе, за винної неможливості виконання основного зобов'язання не припиняється, а лише змінюється, оскільки для винної сторони обов'язок виконання перетворюється в обов'язок відшкодувати завдані контрагенту збитки [47, с. 230].

На думку А.І. Дрішлюка, «неможливість виконання розрізняється за часом її виникнення: вона може бути первісною, тобто існувала в момент, коли зобов'язання повинне було виникнути, і наступною, що наступила вже в

період дії зобов'язання» [166, с. 600–601]. За твердженням вченого, у ст. 607 ЦК України «мається на увазі тільки наступну неможливість виконання, оскільки при первісній зобов'язання взагалі визнається не виниклим» [166, с. 601].

Слід зазначити, що О.П. Печений наголошує на тому, що «юридичний ефект припинення зобов'язання має тільки постійна неможливість виконання, тобто неможливість, яка має невизначено тривалий характер. Тимчасова неможливість повинна розглядатися як визначеного роду перешкода у виконанні, яка не може припинити зобов'язання, а тільки відтермінує момент його виконання» [168, с. 459].

Правовими наслідками припинення зобов'язання за цією підставою, на думку А.І. Дрішлюка, є право кредитора, при відсутності своєї вини, вимагати повернення виконаного за договором [166, с. 601]. Таке рішення, вважає вчений, відповідає положенням глави 83 ЦК, тому що боржник у зазначеному випадку виявляється в положенні особи, яка безпідставно збагатилася [166, с. 601]. При цьому, вчений стверджує, що дія цієї статті не поширюється на грошові зобов'язання, оскільки до них незастосовне поняття неможливості виконання в натурі [166, с. 601].

На нашу думку, підставою припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) також може бути неможливість його виконання у зв'язку з обставиною, за яку жодна із сторін не відповідає (ст. 607 ЦК України) [162]. Однак, правові зв'язки між сторонами цього виду зобов'язань припиняються за цією підставою із врахуванням низки специфічних моментів.

По-перше, законодавець у ст. 607 ЦК України не називає обставин з настанням яких зобов'язання мають припинятися, а лише вказує на їх ознаки. Це зумовило появу доктринальних позицій щодо переліку таких обставин, пов'язаних із об'єктом зобов'язань. Наприклад, загибель предмету виконання зобов'язань (як індивідуально-визначеної речі) традиційно у доктрині

відноситься до обставини, що спричиняє припинення зобов'язання. Однак, така обставина не припиняє зобов'язання з договору довічного утримання (догляду). Такий висновок випливає зі змісту ч. 3 ст. 754 ЦК України, де прямо вказано, що «втрата (знищення), пошкодження майна, яке було передане набувачеві, не є підставою для припинення чи зменшення обсягу його обов'язків перед відчужувачем» [162].

По-друге, неможливість виконання зобов'язання може бути пов'язано з суб'єктами. Це означає, що конкретна особа – набувач, за відсутності своєї вини та вини відчужувача, не може виконати свій обов'язок згідно договору довічного утримання (догляду). Однак, законодавець пропонує сторонам заміну набувача-фізичної особи за цим договором у разі неможливості подальшого виконання ним обов'язків набувача з підстав, що мають істотне значення (ст. 752 ЦК України) [162]. Це означає, що законодавець пропонує вихід із ситуації, що може спричинити припинення зобов'язань за домовленістю між ними. М.Д. Пленюк до підстав заміни набувача відносить: «істотне погіршення майнового стану набувача, тяжка хвороба його або членів його сімей, звільнення з роботи, а також інші обставини, які призводять до неможливості належного виконання зобов'язань за договором» [79, с. 118–119].

У ч. 2 ст. 746 ЦК України встановлюються вимоги до набувача у договорі довічного утримання (догляду): ним може бути повнолітня дієздатна фізична особа або юридична особа [162]. Тобто набувачем може бути фізична особа з повною цивільною дієздатністю, яка досягла вісімнадцяти років. Однак, під час дії договору можуть виникати ситуації, коли фізична особа – набувач визнається судом недієздатною, якщо вона внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу не здатна усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними (ст. 39 ЦК України) [162]. Тобто «для визнання фізичної особи недієздатною психічний розлад має бути одночасно хронічним та стійким. Крім того, внаслідок такого розладу особа

має не усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними» [144]. Це означає, що така фізична особа вже фактично та юридично не може виконувати обов'язки набувача за договором довічного утримання (догляду). Як зазначають суди у своїх рішеннях, що «визнання фізичної особи недієздатною є по суті правовим оформленням змін психіки людини як явища, що виражає прояв сил природи незалежно від дій та усвідомлення особи» [144]. Відповідно виникає питання: які правові наслідки спричинить зміна цивільної правосуб'єктності набувача за таким договором?

Вважаємо, що для захисту прав та інтересів відчужувача або третьої особи, на користь якої він був укладений, доцільно надати цим особам права звернутися до суду з вимогою про розірвання договору довічного утримання (догляду) у разі визнання фізичної особи-набувача недієздатною. У цьому випадку правовими наслідками розірвання договору можуть бути такі: 1) набуття відчужувачем права власності на майно, яке було ним передано набувачеві за договором довічного утримання (догляду), та повернення йому цього майна; 2) залишити за набувачем право власності на частину майна, з урахуванням тривалості часу, протягом якого він належно виконував свої обов'язки за договором; 3) витрати, зроблені набувачем на утримання та (або) догляд відчужувача, не підлягають поверненню.

У зв'язку з вищезазначеною позицією, вважаємо за доцільне доповнити пункт перший частини першої статті 755 ЦК України словами: *«а також у разі визнання набувача – фізичної особи недієздатним»*.

А також доповнити статтю 756 ЦК України частиною третьою такого змісту:

«3. У разі розірвання договору у зв'язку з визнанням набувача – фізичної особи недієздатним, відчужувач набуває право власності на майно, яке було ним передано набувачеві, та має право вимагати його повернення. Суд може залишити за набувачем право власності на частину майна, з урахуванням тривалості часу, протягом якого він належно виконував свої обов'язки за

договором, а витрати, зроблені набувачем на утримання та (або) догляд відчужувача, не підлягають поверненню».

По-третє, підставою припинення зобов'язань із договору довічного утримання (догляду) є неможливість його виконання набувачем і прийняття виконання відчужувач, що спричинене дією непереборної сили (форс-мажором). Як зазначає С.Д. Гринько, «непереборна сила має такі ознаки: 1) об'єктивна зовнішня подія; 2) надзвичайна; 3) виникає як наслідок прояву комплексу причинно-наслідкових зв'язків між проявом зовнішньої події, протиправними діями або бездіяльністю особи, настанням шкідливого наслідку; 4) невідворотність прояву і завдання шкоди, навіть при передбаченні не для конкретного суб'єкта, а для будь-яких інших осіб за даних умов; 5) відносність». Виходячи із зазначених ознак, вчена визначила поняття непереборної сили як «надзвичайну зовнішню подію, яка повністю звільняє від відповідальності завдавача шкоди за умови, що останній не міг її передбачити або передбачив, але не міг її відвернути, як і будь-яка інша особа за даних умов, і, здійснюючи вплив на його діяльність, спричинила настання шкоди» [33, с. 281].

У юридичній літературі традиційно до непереборної сили відносять епідемії, епізоотії; розливи греблі та дамб, розірвання дипломатичних і торгових відносин, інші явища природи та суспільного характеру, зокрема військові дії [33, с. 281–283; 69, с. 95–105; 80; 128, с. 38–46; 156].

У зв'язку з військовою агресією російської федерації проти України Указом Президента № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні» [119] було запроваджено воєнний стан в Україні. Крім того, для забезпечення оборони держави, підтримання бойової і мобілізаційної готовності Збройних Сил України та інших військових формувань Указом Президента №69/2022 «Про загальну мобілізацію» [120] було оголошено загальну мобілізацію. Такі обставини суттєво вплинули на життя всього українського населення, зокрема щодо виконання цивільно-правових зобов'язань.

Сьогодні виникають різні життєві ситуації, пов'язані з перебуванням населення у місцях ведення бойових дій, вимушеною його евакуацією з місць ведення бойових дій, окупацією ворогом українських територій, масовими обстрілами мирного населення тощо. Так, сторони договірною зобов'язання (відчужувач або набувач) можуть проживати на окупованій ворогом території, що може перешкоджати як виконанню набувачем своїх обов'язків за договором довічного утримання (догляду), так і можливості одержання відчужувачем цього виконання. Крім того, сторони або одна зі сторін можуть бути евакуйовані з місць ведення бойових дій, що також може створювати неможливість виконання зобов'язання з цього договору. Набувач може бути призваний на військову службу під час мобілізації, що відповідно спричинить неможливість виконання ним обов'язків за договором довічного утримання (догляду).

Отже, сьогоденні реалії нашого життя породжують питання про можливість віднесення військової агресії російської федерації та загальної військової мобілізації до обставин, що створюють неможливість виконання зобов'язань, та є підставою для припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду). Вважаємо, що найбільш доцільно вирішити поставлені питання таким чином.

1) Поняття та орієнтовний перелік обставин непереборної сили (форс-мажорних обставин) закріплено у ч. 2 ст. ст.14¹ Закону України «Про

торгово-промислові палати в Україні»: «надзвичайні та невідворотні обставини, що об'єктивно унеможливають виконання зобов'язань, передбачених умовами договору, зокрема, загальна військова мобілізація, військові дії, оголошена та неоголошена війна, тощо» [121]. Крім того, Торгово-промислова палата України у листі № 2024/02.0-7.1 від 28.02.2022 р., засвідчує, що військова агресія російської федерації проти України є форс-мажорною обставиною (обставиною непереборної сили) [63]. Отже, до обставин непереборної сили віднесено загальну військову мобілізацію, військові дії, оголошену та неоголошену війну.

2) Військова агресія російської федерації проти України є підставою для звільнення від цивільно-правової відповідальності за порушення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) у зв'язку з неможливістю його виконання. При цьому, сторонам необхідно довести зв'язок між невиконанням зобов'язань і воєнними діями в Україні [146].

3) Військову агресію російської федерації проти України можна віднести до причин припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) у зв'язку з неможливістю його виконання щодо забезпечення відчужувача або третьої особи житлом у будинку (квартирі), який йому переданий за договором довічного утримання (догляду), якщо цей обов'язок був передбачений у договорі (ст. 750 ЦК України) [162]. Наприклад, житловий будинок (квартира), який був переданий набувачеві за договором довічного утримання (догляду), було зруйновано внаслідок попадання ракети. У такому випадку можна говорити про часткове припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду). В інших випадках неможливості виконання зобов'язання, спричинених воєнною агресією, зобов'язання можуть припинятися лише за домовленістю сторін відповідно до ст. 604 ЦК України [162], оскільки у разі припинення військової агресії перемогою України у набувача з'явиться фізична

можливість виконання зобов'язання за договором довічного утримання (догляду).

4) Призов набувача як суб'єкта зобов'язання на військову службу у порядку загальної мобілізації також є підставою звільнення від цивільно-правової відповідальності за порушення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) у зв'язку з неможливістю його виконання. Однак, на цій підставі зобов'язання з цього договору не припиняються. Це можна пояснити тим, що законодавець надає набувачеві право передати свої обов'язки за згодою відчужувача члену своєї сім'ї або іншій особі за їхньою згодою (ст. 752 ЦК України) [162].

Традиційно для цивільного законодавства та правової доктрини до підстав припинення зобов'язання відносять смерть фізичної особи (ст. 608 ЦК України) [13; 162]. Як зазначає Г.В. Анікіна, «смерть фізичної особи є юридичним фактом, з яким правові норми пов'язують виникнення, зміну та припинення цивільних правовідносин» [3, с. 11]. При цьому зобов'язання припиняється як у разі смерті боржника, так і кредитора. Водночас обов'язковою умовою застосування цієї підстави припинення зобов'язання є наявність нерозривного зв'язку зобов'язання з особою боржника або кредитора (ст. 608 ЦК України) [162]. Тобто, як зазначає О.П. Печений, «під дію цієї норми підпадають права і обов'язки з договорів, дія яких припиняється внаслідок смерті однієї або обох сторін в силу фідуціарного (особисто довірчого) характеру договірних відносин» [168, с. 460]. На думку Т.В. Боднар, «як правило, смерть громадянина – кредитора чи боржника – не тягне за собою припинення зобов'язання, оскільки майнові права та обов'язки, які становлять його зміст, переходять у разі смерті кредитора чи боржника до їх спадкоємців. Зобов'язання не припиняються, а внаслідок спадкового правонаступництва відбувається заміна осіб у зобов'язанні. Зобов'язання, виконання яких має особистий характер, не можуть бути

предметом спадкування і припиняються смертю того учасника, з особою якого вони пов'язані» [157, с. 711].

Слід зазначити, що у цивільному законодавстві визначено перелік прав та обов'язків, нерозривно пов'язаних з особою боржника або кредитора, лише щодо спадкових правовідносин, зокрема складу спадщини. До таких прав та обов'язків у ч. 1 ст. 1219 ЦК України віднесено: 1) особисті немайнові права; 2) право на участь у товариствах та право членства в об'єднаннях громадян, якщо інше не встановлено законом або їх установчими документами; 3) право на відшкодування шкоди, завданої каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я; 4) права на аліменти, пенсію, допомогу або інші виплати, встановлені законом; 5) права та обов'язки особи як кредитора або боржника, передбачені статтею 608 цього Кодексу» [162]. Отже, як ми бачимо, пункт 5 цієї статті відсилає нас до тієї ж ст. 608 ЦК України [162] про підстави припинення зобов'язання зі смертю фізичної особи.

У юридичній літературі з цивільного права смерть фізичної особи (людини) визначають як «явище незворотного припинення життєдіяльності мозку людини, що, безсумнівно, призводить до гибелі організму в цілому та характеризується наявністю сукупності функціональних, інструментальних, лабораторних, біологічних та трупних ознак» [3, с. 11]. Зі смертю фізичної особи пов'язані цивільні правовідносини, що «виникають, змінюються або припиняються у зв'язку зі смертю фізичної особи, спрямовані на задоволення її інтересу, що існував за її життя, настання яких неможливо передбачити та настання яких не залежить від волі інших осіб» [3, с. 11].

У цивільному законодавстві зі смертю фізичної особи пов'язані дві фундаментальні правові категорії, як цивільна правоздатність і цивільна дієздатність. Відповідно до ст. 25 ЦК України цивільна правоздатність – це «здатність фізичної особи мати цивільні права та обов'язки, припиняється у момент її смерті» [162]. Як слушно наголошує Г.В. Анікіна, «померла особа

ніякими правами володіти не може, адже в момент смерті перестає бути суб'єктом права» [4, с. 58]. Цивільна дієздатність фізичної особи у ч. 1 ст. 30 ЦК України визначена, як «її здатність своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання» [162]. При цьому у ст. 608 ЦК України мова йде про припинення цивільної дієздатності смертю фізичної особи.

Вищезазначене підтверджує обґрунтованість висновку, зробленого Г.В. Анікіною, щодо спеціальних ознак цивільно-правових відносин, пов'язаних зі смертю фізичної особи: «1) підставою виникнення, зміни, припинення є юридичний факт-подія – смерть фізичної особи; 2) учасники не можуть передбачити момент їх виникнення; 3) не залежать від волі учасників; 4) пов'язані з реалізацією інтересу померлої фізичної особи, що існував за її життя» [4, с. 58].

Слід зазначити, що у ст. 608 ЦК України закріплено лише загальне правило про припинення зобов'язання смертю фізичної особи [162]. Однак, відсутній перелік видів зобов'язання, які не припиняються у зв'язку зі смертю фізичної особи, хоча такий перелік закріплено для інших підстав припинення (зарахування, новація). Розглянемо спеціальні норми права, закріплені у главі 57, щодо можливості визнання смерті фізичної особи в якості підстави припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду). Розпочнемо із характеристики відчужувача як сторони цього зобов'язання.

Нами у попередньому розділі було зроблено висновок, що специфіка зобов'язання з довічного утримання (догляду) полягає у тому, що смерть відчужувача як юридичний факт-подія спричиняє настання таких правових наслідків.

По-перше, зі смертю відчужувача припиняє дію договір довічного утримання (догляду) (ч. 2 ст. 755 ЦК України) [162].

По-друге, смерть відчужувача не є підставою припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду), оскільки відповідно до ч. 3 ст. 749 ЦК України «набувач зобов'язаний у разі смерті відчужувача поховати його» [162]. При цьому такий обов'язок покладається на набувача за законом, тому він зобов'язаний до цього незалежно від того, чи було передбачено обов'язок договором довічного утримання (догляду). Слід зазначити, що окремі вчені (О.М. Великорода, М.В. Ткаченко), висловлюють інші міркування; вони визнають смерть відчужувача підставою припинення зобов'язання за договором довічного утримання (договору) [17, с. 167; 142, с. 17].

По-третє, якщо на стороні відчужувача було декілька фізичних осіб, яким належить на праві спільної сумісної власності майно, що було передано набувачеві за договором довічного утримання (догляду) (наприклад, подружжя), то смерть одного із відчужувачів припиняє зобов'язання з цього договору щодо нього. Тобто має місце часткове припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду).

Відповідно до ст. 757 ЦК України підставою припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) буде відмова спадкоємців за законом та за заповітом від прийняття спадщини (ст. 1273 ЦК України) [162], а також не прийняття ними спадщини у встановлений законом строк (ст. 1270 ЦК України) [162].

Аналізуючи зміст ч. 2 ст. 756 ЦК України, В.М. Слома зробила висновок, що у випадку укладення договору довічного утримання (догляду) відчужувачем на користь третьої особи, його припинення зі смертю відчужувача може призвести до виникнення проблем у реалізації прав третьою особою [133, с. 301]. У зв'язку з цим, на думку вченої, у випадку укладення договору довічного утримання (догляду) на користь третьої особи

доцільно передбачити підставою припинення договору не смерть відчужувача, а смерть третьої особи» [133, с. 301].

Особливі правові наслідки для зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) пов'язані зі смертю набувача.

По-перше, у випадку смерті набувача його обов'язки за договором довічного утримання (догляду) переходять до таких осіб: а) спадкоємця за заповітом, до яких перейшло право власності на майно, що було передане відчужувачем (ч. 1 ст. 757 ЦК України) [162]; б) спадкоємця за законом у разі, якщо спадкоємець за заповітом відмовився від прийняття майна, що було передане відчужувачем (ч. 1 ст. 757 ЦК України) [162]. Отже, смерть набувача не може бути підставою припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду), якщо має місце спадкове правонаступництво.

По-друге, смерть набувача є підставою набуття відчужувачем права власності на майно, передане набувачеві за договором довічного утримання (догляду), за двох умов: а) якщо у набувача немає спадкоємців ні заповітом, ні за законом; б) якщо спадкоємці набувача відмовилися від прийняття майна, переданого відчужувачем (ч. 2 ст. 757 ЦК України) [162]. Визначені законодавцем правові наслідки смерті набувача у цих двох випадках пов'язані з припиненням дії договору та зобов'язання з договору довічного утримання (догляду). При цьому, у ч. 2 ст. 757 ЦК України прямо передбачено, що «у цьому разі договір довічного утримання (догляду) припиняється» [162]. Відповідно до п. 7.8 глави 2 Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України «у разі смерті фізичної особи – набувача за договором довічного утримання (догляду) при відсутності у неї спадкоємців або при відмові їх від цього договору нотаріус за письмовою заявою відчужувача припиняє дію цього договору, про що на всіх його примірниках робить відповідний напис з посиланням на ст. 757 ЦК України» [162].

У житті можуть траплятися різні ситуації за яких настає смерть людини. Зокрема, смерть відчужувача може стати наслідком умисного протиправного вчинення набувачем злочину проти його життя – умисне вбивство (ст. 115 КК України) [59]. Як зазначав П.С. Матишевський, що «суспільна небезпека умисних вбивств полягає у тому, що при їх вчиненні відбувається свідоме посягання на життя іншої людини, яке відповідно до ст. 3 Конституції України визнається найвищою соціальною цінністю. При цьому наслідок у вигляді смерті має незворотний характер, оскільки шкода, заподіяна потерпілому, не може бути усунена» [74, с. 235].

Зрозуміло, що набувач вчиняє умисне вбивство з корисних мотивів, оскільки він прагне досягти у зв'язку з цим низку матеріальної вигоди для себе, зокрема: 1) одержати повне без обмежень право власності на майно, передане йому відчужувачем за договором довічного утримання (догляду), оскільки відповідно до ч. 1 ст. 754 ЦК України «набувач не має права до смерті відчужувача продавати, дарувати, міняти майно, передане за договором довічного утримання (догляду), укладати щодо нього договір застави, передати його у власність іншій особі на підставі іншого правочину» [162]; 2) позбавитись матеріальних витрат, пов'язаних із необхідністю забезпечення відчужувача утриманням та (або) доглядом відповідно до ст. 749 ЦК України [162]. У зв'язку з тим, що умисне вбивство відчужувача вчиняється набувачем з корисливих мотивів, тому кримінальний закон його кваліфікує як умисне вбивство при обтяжуючих обставинах і встановлює більш сувору санкцію у порівнянні з умисним вбивством без обтяжуючих обставин (ч. 2 ст. 115 КК України) [59]. Отже, умисне вбивство відчужувача, вчинене набувачем з корисливих мотивів, є найтяжчим злочином проти особи. Крім того, таке злочинне діяння набувача, що спричинило смерть відчужувача, спричиняє низку правових наслідків для зобов'язання з договору довічного утримання (догляду).

Слід зазначити, що така ситуація не є новою для цивільного законодавства, наприклад, у ч. 1 ст. 727 ЦК України закріплено право спадкоємців дарувальника вимагати розірвання договору дарування, якщо обдарований вчинив умисне вбивство дарувальника [162]; на підставі п. 2 ч. 1 ст. 991 ЦК України «страховик має право відмовитися від здійснення страхової виплати у разі вчинення страхувальником або особою, на користь якої укладено договір страхування, умисного кримінального правопорушення, що призвів до страхового випадку» [162]; відповідно до ч. 1 ст. 1224 ЦК України «не мають права на спадкування особи, які умисно позбавили життя спадкодавця чи будь-кого з можливих спадкоємців або вчинили замах на їхнє життя» [162].

За таких обставин смерть відчужувача не можна розглядати в якості підстави припинення договору довічного утримання (догляду), оскільки вона настала внаслідок умисного злочину зі сторони набувача. Припинення договору за таких обставин може відбуватися шляхом звернення зацікавленої особи до суду з вимогою про його розірвання, мотивуючи це тим, що набувач умисно позбавив життя відчужувача. Такими зацікавленими особами можуть бути спадкоємці відчужувача. У цьому випадку умовою для винесення судом рішення про розірвання договору довічного утримання (догляду) має бути вирок суду, що набрав чинності, щодо набувача. Правовим наслідком розірвання договору за таких обставин має бути повернення майна, яке було передано набувачеві, на праві власності відчужувачу.

Отже, засобом припинення договору довічного утримання (догляду) та зобов'язання з цього договору є розірвання договору на вимогу спадкоємців відчужувача. При цьому, виникають два питання про застосування змісту ч. 3 ст. 749 ЦК України. Чи буде набувач зобов'язаний поховати відчужувача? Чи буде розподілено витрати на поховання відчужувача між спадкоємцями та набувачем?

На нашу думку, завдання шкоди смертю фізичної особи спричиняє виникнення недоговірного зобов'язання – обов'язку завдавача щодо відшкодування шкоди відповідно до правил глави 82 ЦК України. Відповідно до ст. 1201 ЦК України набувач, який завдав шкоди смертю відчужувача (потерпілого), зобов'язаний відшкодувати особі, яка зробила необхідні витрати на поховання та на спорудження надгробного пам'ятника, ці витрати [162]. Це означає, що витрати на поховання, а також на спорудження надгробного пам'ятника, покладаються на набувача як завдавача шкоди, який позбавив життя відчужувача.

Враховуючи вищевикладені міркування, вважаємо за доцільне запропонувати зміни та доповнення до глави 57 ЦК України:

– доповнити частину першу статті 755 ЦК України пунктом третім такого змісту:

«3) на вимогу спадкоємців відчужувача, якщо набувач вчинив умисне вбивство відчужувача»;

– доповнити статтю 756 ЦК України частиною четвертою такого змісту:

«3. У разі розірвання договору у зв'язку з вчиненням набувачем умисного вбивства відчужувача, майно, яке було передано набувачеві, повертається на праві власності відчужувачу».

Законодавець до підстав припинення зобов'язання також відносить ліквідацію юридичної особи (ст. 609 ЦК України) [162]. Відповідно до ч. 1 ст. 104 ЦК України ліквідація є одним із способів припинення юридичної особи без правонаступництва [162], тобто у разі ліквідації юридичної особи майно, права та обов'язки не переходять до правонаступників, а юридична особа як суб'єкт права перестає існувати. «Припинення юридичних осіб, як вважає В.Д. Жеков, повинно розумітися як припинення їх існування як учасників правовідносин і суб'єктів права, припинення їх правового статусу» [42, с. 101].

Важливим є питання про момент припинення юридичної особи, оскільки від цього залежить момент припинення зобов'язання. У ч. 5 ст. 104 ЦК України зазначено, що «юридична особа є такою, що припинилася, з дня внесення до єдиного державного реєстру запису про її припинення» [162]. За висновком О.П. Печеного, «у судовій практиці сформувалися фактично два підходи до визнання моменту припинення зобов'язання ліквідацією юридичної особи: а) з моменту внесення запису до єдиного державного реєстру про припинення юридичної особи; б) з моменту початку ліквідаційної процедури» [168, с. 465].

Для договору довічного утримання (догляду) законодавець встановлює два правові наслідки ліквідації юридичної особи-набувача:

1) право власності на майно, передане за договором довічного утримання (догляду), переходить до відчужувача (п. 1 ч. 2 ст. 758 ЦК України) [162];

2) права та обов'язки набувача за договором довічного утримання (догляду) переходять до засновника (учасника) юридичної особи-набувача, якщо до нього перейшло майно в результаті ліквідації юридичної особи-набувача (п. 2 ч. 2 ст. 758 ЦК України) [162].

Вищезазначене дозволяє зробити висновок про те, що зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) припиняються лише тоді, коли майно в результаті ліквідації юридичної особи-набувача не переходить до його засновника (учасника), а у відчужувача відновлюється право власності на майно, передане ним набувачеві за договором довічного утримання (догляду). Відповідно до п. 7.9 глави 2 Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України «у разі ліквідації юридичної особи – набувача за умови відсутності у неї правонаступників нотаріус на підставі відомостей з Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань, отриманих в електронній формі шляхом безпосереднього доступу до нього, та письмової заяви відчужувача припиняє

дію договору довічного утримання (догляду)» [111]. При цьому «відчужувачу повертається приєднаний до примірника цього договору первинний документ, що посвідчував право власності на майно, або його дублікат, який міститься у матеріалах нотаріальної справи. У разі якщо предметом договору довічного утримання (догляду) є рухоме майно, яке підлягає реєстрації, разом з листом нотаріуса про припинення дії договору довічного утримання (догляду) цей документ (або його дублікат) подається відповідному органу реєстрації для перереєстрації. На всіх примірниках договору нотаріус робить відповідний напис про припинення дії договору з посиланням на ст. 758 ЦК України» (п. 7.10 глави 2 цього Порядку) [111].

Таким чином, як наголошує О.П. Печений, «при ліквідації юридичної особи майно, яке було набуто нею за договором довічного утримання (догляду), не потрапляє до ліквідаційної маси, а переходить до відчужувача (повертається відчужувачу)» [169, с. 332]. Водночас законодавець передбачив виняток з цього правила.

Відповідно до Кодексу України з процедур банкрутства до складу ліквідаційної маси включаються всі види майнових активів (майно та майнові права) банкрута, які належать йому на праві власності або господарського відання (ч. 1 ст. 62) [52]. Відповідно до ст. 59 цього Кодексу «з дня ухвали господарським судом постанови про визнання боржника банкрутом і відкриття ліквідаційної процедури: скасовуються арешт, накладений на майно боржника, визнаного банкрутом, та інші обмеження щодо розпорядження майном такого боржника» [52]. Це означає, що накладена нотаріусом заборона відчуження відповідного майна не може вважатися перешкодою для його реалізації в процесі ліквідації юридичної особи-банкрута [169, с. 333].

Вважаємо таку законодавчу позицію помилковою, оскільки вона ставить відчужувача як сторону договору довічного утримання (догляду), вкрай не вигідне майнове становище. Згідно цього договору відчужувач

передав право власності на своє майно набувачеві взамін на одержання матеріального забезпечення та (або) догляду. Однак, внаслідок банкрутства юридичної особи-набувача відчужувач позбавляється як права на одержання забезпечення та (або) догляду, так і можливості повернути назад право власності на майно, передане набувачеві за цим договором. Крім того, у більшості випадків відчужувач проживає у житловому будинку (квартирі), який він передав набувачеві на праві власності за договором довічного утримання (догляду). Це означає, що відчужувач буде позбавлений також права на житло, що виникло у нього за цим договором. Як правило, договори довічного утримання (догляду) укладаються фізичними особами (на стороні відчужувача), для яких передане набувачеві майно за цим договором становить єдиний майновий актив. Тому за рахунок повернення йому цього майна у разі банкрутства набувача, він мав би можливість вирішити свої матеріальні питання (наприклад, укласти новий договір довічного утримання (догляду)).

Таким чином, правовий наслідок припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) на підставі ліквідації юридичної особи-набувача шляхом банкрутства порушує загальні засади цивільного законодавства, а саме «справедливість, добросовісність та розумність» (ст. 3 ЦК України) [162]. Тим самим законодавець допускає порушення цивільних прав та інтересів відчужувача, що спричиняє виникнення в останнього права на захист відповідно до ст. 15 ЦК України. У зв'язку з вищезазначеним, вважаємо за доцільне внесення змін до п. 7 ч. 1 ст. 59 Кодексу України з процедур банкрутства такого змісту: «скасовуються арешт, накладений на майно боржника, визнаного банкрутом, та інші обмеження щодо розпорядження майном такого боржника, *за винятком майна, набутого на праві власності за договором довічного утримання (догляду)*».

Однак, ліквідація юридичної особи не є абсолютною підставою припинення зобов'язання, оскільки законом або іншими нормативно-

правовими актами може бути покладено виконання зобов'язання ліквідованої юридичної особи на іншу юридичну особу (ч. 2 ст. 609 ЦК України) [162]. Таке формулювання означає, що мова йде у цьому випадку про універсальне правонаступництво прав і обов'язків юридичної особи. правонаступництво, на думку В.Д. Жекова, відображає зміну суб'єктного складу, яка відбувається на підставі певного юридичного факту або юридичного складу, що передбачений законодавством або статутними документами юридичної особи. Саме зміна суб'єктного складу в правовідношенні обумовлює перехід до нового суб'єкта прав і обов'язків. Тому правонаступництво запропоновано визначати як зміну осіб в правовідношенні, яка спричиняє за собою перехід прав і обов'язків до нового суб'єкта [43, с. 13].

У контексті цього питання слід навести міркування В.Д. Жекова про те, щоб встановити заборону на ліквідацію юридичних осіб без правонаступництва у разі ведення ними певних видів діяльності та при вирішенні спорів, в яких відповідачем виступає юридична особа, що знаходиться на стадії припинення, враховувати обсяг її обов'язків та правові наслідки такого припинення для кредиторів, у зв'язку з цим в окремих випадках не допускати припинення юридичних осіб без правонаступництва» [43, с. 4].

До таких видів зобов'язання віднесено, зокрема: зобов'язання про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю (ч. 2 ст. 609 ЦК України) [162], зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) за яким визначено правонаступників юридичної особи-набувача (ч. 1 ст. 758 ЦК України) [162]. Тобто до правонаступників юридичної особи-набувача переходить право власності на майно, передане йому за договором довічного утримання, а також обов'язки за цим договором. За слушним висновком О.П. Печеного, «це правило встановлено з метою охорони прав та інтересів відчужувача майна» [168, с. 469].

Слід зазначити, що універсальне правонаступництво має місце у разі припинення юридичної особи способом реорганізації (злиття, приєднання, поділу, перетворення) (ч. 1 ст. 104 ЦК України) [162]. правонаступництво при реорганізації юридичних осіб, як зазначає В.Д. Жеков, є зміною осіб у правовідношенні, яка обумовлює перехід до нового суб'єкта прав і обов'язків, а також головного критерію для розмежування ліквідації та реорганізації; теза про необхідність закріплення в цивільному законодавстві норми [43]. Для зобов'язань із договору довічного утримання (догляду) слід з'ясувати, до якої юридичної особи перейшло право власності на майно, передане набувачеві за цим договором. Це важливо встановити для того, щоб знати, яка юридична особа є новим набувачем за договором довічного утримання (догляду), оскільки саме на нього покладено обов'язок забезпечення та (або) догляду відчужувача. Як зазначає О.П. Печений, «проблем з визначенням правонаступника не виникає, якщо реорганізація набувача відбулася внаслідок злиття, приєднання або перетворення. Якщо ж мав місце поділ юридичної особи – набувача, то її правонаступником за договором довічного утримання (догляду) буде та юридична особа, якій за розподільним балансом перейшло майно та, відповідно, обов'язки з цим договором» [168, с. 331].

Відповідно до ч. 5 ст. 107 ЦК України, на юридичну особу – правонаступника, що утворилася внаслідок поділу, покладено субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями юридичної особи, що припинилася, які згідно з розподільчим балансом перейшли до іншої юридичної особи – правонаступника. А якщо таких юридичних осіб – правонаступників більше двох, то субсидіарну відповідальність вони несуть солідарно [162]. Трапляються випадки, коли визначити правонаступника з декількох юридичних осіб щодо конкретних обов'язків юридичної особи, що припинилася, неможливо, то перед кредиторами юридичної особи, що

припинилася, юридичні особи – правонаступники несуть солідарну відповідальність (ч. 6 ст. 107 ЦК України) [162].

Таким чином, до підстав припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду), що не залежать від волі сторін віднесено: 1) поєднання боржника і кредитора в одній особі; 2) неможливість виконання зобов'язання у зв'язку з обставиною, за яку жодна зі сторін не відповідає; 3) обставини, пов'язані зі смертю відчужувача та набувача; 4) обставини, пов'язані з ліквідацією юридичної особи як набувача.

Висновки до розділу 2

Зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) припиняється з підстав, що залежать від волі сторін: 1) виконання зобов'язання; 2) передання боржником кредиторів відступного; 3) домовленість сторін (крім новації); 4) прощення боргу.

Зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) припиняється з підстав, що не залежать від волі сторін: 1) поєднання боржника і кредитора в одній особі; 2) неможливість виконання зобов'язання у зв'язку з обставиною, за яку жодна зі сторін не відповідає; 3) обставини, пов'язані зі смертю відчужувача та набувача; 4) обставини, пов'язані з ліквідацією юридичної особи як набувача.

Виконання є підставою припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) лише за умови його проведення належним чином. Виконання зобов'язання набувачем щодо поховання відчужувача є правоприпиняючим юридичним фактом, тобто таким фактом, з наявністю якого закон пов'язує припинення зобов'язально-правового зв'язку між відчужувачем і набувачем.

За згодою сторін застосовується передання боржником кредиторів відступного (грошей, іншого майна тощо) як підстава припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду).

Підставою припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) є домовленість сторін за винятком новації. Новація не застосовується для цих зобов'язань з таких причин: 1) новація означає заміну первісного зобов'язання новим зобов'язанням між тими ж сторонами, однак з моменту укладення договору довічного утримання (догляду) відчужувач вже виконав свій обов'язок перед набувачем щодо передання йому у власність майна, тому заміна одного зобов'язання на інше неможлива; 2) заміна майна, яке було передано набувачем за договором довічного утримання (догляду), означає часткову заміну об'єкта зобов'язання, а його зміст залишається незмінним.

Прощення боргу як підстава припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) застосовується за таких умов: 1) якщо договір укладено відчужувачем на користь третьої особи, то для вчинення такого правочину відчужувачем слід одержати згоду третьої особи; 2) якщо за договором довічного утримання (догляду) не виникає зобов'язання на користь третьої особи, то зобов'язання припиняються на підставі вчиненого відчужувачем правочину.

Зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) припиняється на підставі поєднання боржника і кредитора в одній особі за участю фізичної особи у таких випадках: 1) у порядку спадкування, – як до спадкоємця; 2) якщо у набувача немає спадкоємців або вони відмовилися від прийняття майна, переданого відчужувачем.

Зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) припиняється на підставі поєднання боржника і кредитора в одній особі у разі ліквідації юридичної особи-набувача, у таких випадках: 1) відбувається перехід до

відчужувача, як до її засновника (учасника); 2) ліквідації юридичної особи-набувача, якщо немає у юридичної особи-набувача правонаступників.

Неможливість виконання зобов'язання у зв'язку з обставиною, за яку жодна із сторін не відповідає, є підставою припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) за умови відсутності вини сторін цього зобов'язання. До таких випадків віднесено: 1) визнання фізичної особи-набувача недієздатним є фактом, що свідчить про неможливість виконання зобов'язання, що є підставою для припинення цього зобов'язання; 2) військова агресія російської федерації проти України може бути фактом, що спричиняє припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) лише у разі неможливості його виконання щодо забезпечення відчужувача або третьої особи житлом у будинку (квартирі), який йому переданий за цим договором, якщо цей обов'язок був передбачений у договорі, у зв'язку з його знищенням або пошкодженням внаслідок чого він непридатний для проживання.

Військова агресія російської федерації проти України та призов набувача на військову службу у порядку загальної мобілізації є підставами звільнення набувача як суб'єкта зобов'язання від цивільно-правової відповідальності за порушення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) у зв'язку з неможливістю його виконання за умови наявності причинно-наслідкового зв'язку між невиконанням зобов'язань і воєнними діями в Україні.

До правових наслідків розірвання договору довічного утримання (догляду) на підставі неможливості виконання зобов'язання у разі визнання фізичної особи-набувача недієздатним віднесено: 1) набуття відчужувачем права власності на майно, яке було ним передано набувачеві за договором довічного утримання (догляду), та повернення йому цього майна; 2) залишити за набувачем право власності на частину майна, з урахуванням тривалості часу, протягом якого він належно виконував свої обов'язки за

договором; 3) витрати, зроблені набувачем на утримання та (або) догляд відчужувача, не підлягають поверненню.

Смерть фізичної особи є підставою припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду): 1) смерть одного із відчужувачів, якщо на стороні відчужувача було декілька фізичних осіб, яким належить на праві спільної сумісної власності майно, що було передано набувачеві за цим договором; 2) смерть набувача, якщо у нього немає спадкоємців за заповітом і за законом або вони відмовилися від прийняття майна, переданого відчужувачем; 3) смерть відчужувача, що стала наслідком вчинення набувачем умисного вбивства.

Підставою припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) є ліквідація юридичної особи-набувача, у тому числі внаслідок банкрутства, за умови, що майно в результаті ліквідації не переходить до його засновника (учасника). Правовим наслідком є відновлення у відчужувача права власності на майно, передане ним набувачеві за договором довічного утримання (догляду).

РОЗДІЛ 3

РОЗІРВАННЯ ДОГОВОРУ ДОВІЧНОГО УТРИМАННЯ (ДОГЛЯДУ) ЯК ПІДСТАВА ПРИПИНЕННЯ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ

3.1. Поняття розірвання договору довічного утримання (догляду) як підстави припинення зобов'язання

Цивільно-правовий договір залишається на сьогодні найбільш ефективним інструментом правового регулювання цивільних відносин. Як зазначав В.В. Луць, «як інструмент правового регулювання договір, поряд із традиційним застосуванням у сфері приватного права, у сучасних умовах застосовується у сферах публічного права: конституційному, адміністративному, екологічному, фінансовому тощо (публічно-правові договори). Особлива, феноменальна роль відведена договору в галузях приватного права, зокрема в цивільному праві [64, с. 25]. Подібні міркування висловлюють й інші вчені [48–49; 60].

У межах договору, як правило, можливою є реалізація індивідуальних інтересів кожної конкретної особи, її ініціативи, оскільки цивільні відносини «засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників» (ч. 1 ст. 1 ЦК України) [162]. Водночас однією із загальних засад цивільного законодавства є «свобода договору» (п. 3 ч. 1 ст. 3, ст.ст. 6 і 627 ЦК України), що означає: «Сторони є вільними в укладенні договору, виборі контрагента та визначенні умов договору» (ст. 627 ЦК України) [162]. Як зазначають О.Ю. Черняк і С.А. Абросімов, «це основні ідеї, визначені в DCFR і PECL. Таке ж значення свобода договору має в Принципах УНІДРУА. Сторони також можуть домовитися про можливість зміни умов договору або його припинення будь-якої миті. Тому сьогодні варто говорити про можливий відхід від традиції виокремлення в

межах законодавства переліку істотних умов договору й наслідків їх відсутності» [172, с. 50]. У свою чергу, на думку О.С. Яворської, «свобода договору забезпечує стабільність, ефективність та динамічність економічних зв'язків» [181, с. 154].

У період дії цивільно-правового договору можуть виникати різні життєві обставини за яких сторони втрачають інтерес до його виконання чи його виконання стає обтяжливим для них або одного з них. Для правового регулювання таких ситуацій у цивільному законодавстві передбачено правову категорію розірвання договору щодо якої особливе значення має принцип свободи договору. Як зазначав у свій час І.О. Покровський, що верховною засадою у всій цій сфері є принцип договірної свободи, знищення якого означало б повний параліч цивільного життя, приречення його на нерухомість [96, с. 249–250]. На думку Н.С. Кузнецової, «цивільно-правовий договір буде джерелом цивільного права тоді, коли він на законних підставах регулює відносини інакше, ніж передбачено в актах цивільного законодавства» [60, с. 12–18].

Доцільно також згадати висновок, зроблений С.М. Бервено, що «нормативно закріплена диспозитивність є водночас елементом реалізації принципу свободи договору» [7, с. 121]. Для обґрунтування свого висновку вчений виходив із таких положень. «Диспозитивність здійснення цивільних прав на свій розсуд і наявність диспозитивних норм різноплощинні правові явища, оскільки останні закладають правові підвалини для диспозитивної поведінки учасників цивільних правовідносин, які врешті-решт закріплюють ідею диспозитивності як визначальної засади побудови договірного права, а також забезпечують учасникам договірних відносин можливість вільного вибору моделі їх поведінки в межах, наданих цими диспозитивними нормами» [7, с. 121].

На думку С.О. Погрібного, «саморегулювання договірних цивільних відносин є важливим особистим правом учасників таких відносин, яке, за

загальним правилом, здійснюється ними на власний розсуд, незалежно від наявності державного регулювання цих відносин; при цьому саморегулювання договірних цивільних відносин має принципові відмінності з автономним регулюванням таких відносин, що відбувається на підставі відповідних диспозитивних норм у межах державного регулювання зазначених відносин» [89, с. 7].

Суб'єкти маю право самостійно визначати для себе правила поведінки, однак у межах об'єктивного права. При цьому, як зазначає В.О. Кожевнікова, «правова категорія «межі права» являє собою таке. По-перше, це – міра дозволеної поведінки в сімейних відносинах, що дозволяє праву окреслити рамки правомірної діяльності особи. По-друге, межі права встановлюються та існують у будь-якій правовій державі для забезпечення належного виконання прав та обов'язків суб'єктів сімейних правовідносин» [53, с. 19].

Вищезазначене характерне також для договору довічного утримання (догляду). Прояв принципу свободи договору довічного утримання (догляду) щодо його розірвання виявляється у таких моментах [91].

По-перше, за згодою сторін законодавець допускає розірвання договору (ч. 1 ст. 651 ЦК України). Однак, таке правило діє за умови, якщо інше не встановлено договором або законом (ч. 1 ст. 651 ЦК України) [162]. За загальними положеннями про цивільно-правовий договір законодавець до таких випадків відносить істотну зміну обставин, якими сторони керувалися при укладенні договору (ст. 652 ЦК України) [162]. Законодавець зміну обставин тлумачить як істотну, «якщо вони змінилися настільки, що, якби сторони могли це передбачити, вони не уклали б договір або уклали б його на інших умовах» (ч. 1 ст. 652 ЦК України) [162]. При цьому розірвання договору у зв'язку з істотною зміною обставин допускається без звернення до суду крім випадків, передбачених законом. До таких винятків закон відносить: «розірвання договору суперечить суспільним інтересам або потягне для сторін шкоду, яка значно перевищує затрати, необхідні для

виконання договору на умовах, змінених судом» (ч. 4 ст. 652 ЦК України) [162]. Як слушно зазначає Н.М. Процьків, «свобода на розірвання договору є допустимою лише в тій мірі, коли вона не суперечить інтересам держави або всього суспільства» [116, с. 6].

У продовження до викладеної позиції вчена зазначає, що «розірвання договору у зв'язку з суттєвою зміною обставин носить характер винятку, оскільки така ситуація може негативно вплинути на стабільність договірних відносин» [116, с. 7]. Вона вважає за доцільне у такому випадку враховувати такі особливості: «при укладенні договору, сторони виходили з того, що змін обставин не відбудеться; виконання договору на попередніх умовах порушує співвідношення майнових інтересів сторін; зміна обставин зумовлена причинами, яким зацікавлена особа не могла перешкодити після їх виникнення. Посилання сторони на суттєву зміну обставин можливе лише щодо майбутнього виконання зобов'язання» [116, с. 11].

Перелік випадків з настанням яких допускається розірвання договору за згодою сторін також може бути встановлено у договорі довічного утримання (догляду). На зазначене звертає увагу й М.С. Долинська, яка пише, що «в тексті договору за домовленістю сторін, можливо передбачити розірвання договору довічного утримання (догляду) за взаємною згодою сторін» [40, с. 323]. Водночас, на нашу думку, відсутність такого положення у договорі не може позбавити сторін скористатися правом на розірвання договору за згодою сторін, закріпленим у ч. 1 ст. 651 ЦК України [162]. Слід зауважити, що у главі 57 ЦК України, присвяченій правовому регулюванню зобов'язань із договору довічного утримання (догляду), відсутня норма про будь-яке обмеження сторін щодо свободи договору у здійсненні права на розірвання договору за згодою сторін.

Отже, можна зробити висновок про те, якщо зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) тривають, заборони про їх припинення за згодою сторін у главі 57 ЦК України немає, тому сторони мають право

здійснити своє право на розірвання цього договору за взаємною згодою. При цьому, здійснити це право сторони можуть звернувшись із відповідною заявою до суду, якщо причиною їх рішення стала істотна зміна обставин, якими сторони керувалися при укладенні договору (ст. 652 ЦК України) [162]. На думку І.Р. Калаура та І.В. Зайцевої-Калаур, закріплення цієї норми покладається законодавцем в основу вирішення проблеми як єдиний можливий підхід, оскільки ґрунтується на необхідності справедливого розподілу між сторонами витрат, понесених ними у зв'язку з виконанням цього договору [48, с. 27]. Тому, вчені роблять висновок, що в таких обставинах, в яких опинилися сторони зобов'язання, вимога його виконання буде не просто не вигідною для однієї із його сторін, а й несправедливою. Тому зобов'язання не лише припиняється, а й за відсутності вини в цьому сторін їх витрати мають справедливо розподілятися між ними [48, с. 27].

По-друге, договір може бути розірвано на вимогу однієї із сторін (ч. 2 ст. 651 та ст. 755 ЦК України) [162]. Свобода договору у цьому випадку виявляється у тому, що сторона договору довічного утримання (догляду) сама вирішує розірвати договір або залишити його дію у силі. Тобто для сторін вимога про розірвання цивільно-правового договору є правом, а не обов'язком. Цей висновок випливає зі змісту ч. 2 ст. 651, ч. 2 ст. 652 та ст. 755 ЦК України, де застосовується словосполучення – «може бути розірваний» [162]. Це означає, що пред'явлення однією із сторін вимоги про розірвання договору довічного утримання (догляду) повинно залежати від її волі та здійснення нею волевиявлення.

Водночас право на розірвання договору довічного утримання (догляду) на вимогу однієї із сторін обмежується двома умовами: 1) встановленням законом або договором підстав для здійснення сторонами цього права; 2) договір може бути розірвано лише за рішенням суду. На таку обставину звертав увагу І.О. Покровський зазначаючи, що свобода не може бути безмежною; відомі обмеження принципу договірної свободи неминучі, тому

питання полягає лише у тому, як далеко вони можуть дійти та в яких термінах вони можуть бути виражені [96, с. 251].

Слід ще раз наголосити на тому, що сторони можуть здійснити право на розірвання договору лише за умови дії самого договору. Тобто, якщо договір припинив свою дію зі спливом строку чи його виконанням, чи за іншої підстави, то й відповідно немає що розривати.

Вважаємо такою, що заслуговує на підтримку позицію Р.В. Гринько щодо специфіки розірвання договору на вимогу однієї зі сторін, а саме: «1) відсутня згода другої сторони, інакше підставою припинення договору була б взаємна згода сторін; 2) здійснюється лише на підставі рішення суду; 3) підставою виступає істотне порушення договору іншою стороною та інші випадки, встановлені договором або законом, інакше діє заборона одностороннього розірвання договору; 4) правовим наслідком розірвання договору є припинення зобов'язання; 5) зобов'язання припиняється з моменту набрання законної сили рішення суду про це; 6) якщо договір розірваний у зв'язку з істотним порушенням договору однією зі сторін, друга сторона може вимагати відшкодування збитків, завданих розірванням договору (ч. 5 ст. 653 ЦК України)» [34, с. 158]. Таким чином, вчений розірвання договору на вимогу однієї зі сторін відносить до правових заходів припинення зобов'язання, що застосовуються у разі його порушення (п. 1 ст. 611 ЦК України) [34, с. 158]. Подібний висновок зробив С.Ю. Бурлаков, який зазначає, що «у такому разі боржник позбавляється права вимагати виконання договору кредитором, оскільки розірвання договору тягне для боржника, який допустив порушення, цілком конкретний негативний наслідок – він позбавляється суб'єктивних прав, наданих йому договором» [14].

Законодавець розрізняє загальні та спеціальні підстави розірвання цивільно-правового договору. Якщо загальні підстави мають значення для будь-якого цивільно-правового договору, то спеціальні підстави – для

окремих договорів, зокрема спеціальні підстави розірвання договору довічного утримання (догляду) встановлено у ст. 755 ЦК України [162].

Слід згадати, насамперед, про загальну підставу розірвання договору, передбачену у ч. 2 ст. 651 ЦК України – істотне порушення договору другою стороною [162]. Відповідно, відсутність порушення призводить до неможливості розірвання договору за цією підставою. Така ситуація може виникнути у випадках, коли учасник договору не розуміє, яка дія чи бездіяльність є порушенням конкретного договірного зобов'язання. Доцільно навести висновок, зроблений А.Л.Святошнюк, що «сучасне договірне право України, в частині правового регулювання розірвання порушеного договору, зазнало впливу з боку англійського договірного права, що, зокрема, знайшло прояв у частковій рецепції положень про істотність порушення договору як критерію допустимості його розірвання» [127, с. 4]. При цьому, як наголошує вчена, «рецепція відповідних правових ідей і конструкцій відбувалася під впливом процесів міжнародної уніфікації договірного права та гармонізації цивільного законодавства України з відповідними нормами правових актів Європейського Союзу» [127, с. 4].

У ч. 2 ст. 651 ЦК України закріплено поняття істотного порушення договору: «коли внаслідок завданої цим шкоди друга сторона значною мірою позбавляється того, на що вона розраховувала при укладенні договору» [162]. Тобто обов'язковими критеріями істотного порушення договору є такі: 1) завдання шкоди; 2) позбавлення другої сторони бажаної мети укладення договору.

На вирішення питання про оцінку істотного порушення договору звертали увагу судові органи (у постановках ВС України від 18 вересня 2013 року у справі № 6-75цс13, від 14 жовтня 2014 року у справі № 3-143гс14, Касаційного цивільного суду у складі ВС від 09.12.2020 у справі № 199/3846/19) [99–100; 109] та практикуючі юристи. Так, на думку судді С.Ю. Бурлакова, «при оцінці істотності порушення умов договору як

підстави для його розірвання необхідно враховувати такі чинники: 1) значущість шкоди від порушення; 2) фактор неможливості або ускладненості покладання відповідальності за збитки на боржника; 3) значущість порушення як такого; 4) втрату кредитором інтересу у виконанні договору; 5) втрату довіри до боржника; 6) фактор передбачуваних негативних наслідків порушення; 7) принциповість суворого дотримання умов договору; 8) інтерес боржника у збереженні договору; 9) ступінь виконання договору до моменту його розірвання; 10) відсутність інтересу боржника у збереженні договору; 11) не оспорювання боржником здійсненої кредитором односторонньої відмови протягом розумного строку; 12) звільнення боржника від відповідальності за допущене порушення; 13) недобросовісність боржника; 14) врахування вини кредитора і його добросовісності; 15) неодноразовість порушення (визначення істотності порушення за сукупністю); 16) публічний характер порушеного договору; 17) неусунення боржником порушення в додатковий термін; 18) ненадання боржникові можливості усунути порушення; 19) готовність боржника усунути порушення, виражена у вигляді відповідного запиту; 20) об'єктивну неможливість усунення порушення; 21) можливість легкого виправлення порушення силами кредитора або залучених ним осіб» [14]. При цьому, С.Ю. Бурлаков наголошує, що «істотність порушення визначається виключно за об'єктивними обставинами, що склалися у сторони, яка вимагає розірвання договору»; «вина (як суб'єктивний чинник) сторони, що припустилася порушення договору, не має будь-якого значення і для оцінки порушення як істотного, і для виникнення права вимагати розірвання договору на підставі частини другої статті 651 ЦК України» [14].

Суддя звертає увагу на питання про те, наскільки боржник, який порушив договір, реально заінтересований у збереженні договору: чи не спричинить розірвання договору для нього значної шкоди. Крім того він називає інший критерій істотного порушення договору – «розмір завданої

порушенням шкоди, який не дозволяє потерпілій стороні отримати очікуване при укладенні договору» [14]. На думку С.Ю. Бурлакова, «у цьому випадку йдеться не лише про грошовий вираз завданої шкоди, прямі збитки, а й випадки, коли потерпіла сторона не зможе використати результати договору. Вирішальне значення для застосування зазначеного положення закону має співвідношення шкоди з тим, що могла очікувати від виконання договору сторона» [14].

Крім зазначеної загальної підстави розірвання договору довічного утримання (догляду), договором або законом можуть бути встановлені інші підстави для розірвання договору на вимогу однієї сторін. Зокрема такі інші підстави встановлено для договору довічного утримання (догляду) у статтях 755 і 756 ЦК України. У цьому випадку мова йде про спеціальні підстави розірвання договору довічного утримання (догляду): 1) на вимогу відчужувача у разі невиконання або неналежного виконання набувачем своїх обов'язків, незалежно від його вини (п. 1 ч. 1 ст. 755 ЦК України) [162]; 2) на вимогу набувача у зв'язку з неможливістю подальшого виконання набувачем договору з підстав, що мають істотне значення (ч. 2 ст. 756 ЦК України) [162]; 3) на вимогу набувача незалежно від підстав (ч. 2 ст. 755 ЦК України) [162].

Окрім спеціальних підстав розірвання договору довічного утримання (догляду) на вимогу однієї із сторін договору, передбачених у статтях 755 і 756 ЦК України, у юридичній літературі називають ще одну підставу. На думку Р.А. Майданика, «довірчі правовідносини припиняються за підставами, прямо визначеними формальним правом, і у зв'язку з втратою довіри в добросовісність та особистість контрагента» [67, с. 15]. Подібні міркування висловлює й Є. Шинкарьова: «Довірчі права й обов'язки» виступають тим елементом, який концентрує в собі прояви довіри й сподівань учасників правовідносин, що детермінують виокремлення відповідних зобов'язань в окремий специфічний вид цивільних

правовідносин» [176, с. 214]. Таким чином, вважає вчена, «у цивілістичній доктрині поглиблюється розуміння змісту суб'єктивних цивільних обов'язків» [176, с. 214].

Вважаємо висновок науковців таким, що заслуговує на підтримку. У законодавстві багатьох країн романо-германської правової сім'ї втрату фідуціарної довіри відносять до підстав припинення договірних зобов'язань із довічного утримання. Наприклад, відповідно до ст. 949 ЦК Грузії на вимогу годувальника та відчужувача договір може припинитися, якщо внаслідок порушення договірних зобов'язань взаємовідносини сторін стали незносними. Правовими наслідками розірвання договору довічного утримання повернення нерухомого майна його відчужувачу, а витрати, зроблені годувальником до припинення договору, йому не повертаються, якщо договором не передбачено інше (ч. 2 ст. 949 ЦК Грузії) [26]. Таким чином, сторонам дається можливість у договорі довічного утримання встановити інші правові наслідки розірвання договору.

Подібну викладеній спостерігаємо позицію щодо підстав розірвання договору утримання у ЦЗ Латвії. Так, відповідно до статей 2104 та 2193 цього кодексу обидві сторони мають право вимагати розірвання договору за наявності поважних причин. При цьому поважаною причиною визнається, як правило, будь-яка обставина, яка за нормами моралі та взаємної справедливості не дозволяє продовжувати договірні відносини (ч. 1 ст. 2193 ЦЗ Латвії) [27]. Питання про існування такої обставини вирішує суд на свій розсуд (ч. 2 ст. 2193 ЦЗ Латвії) [27]. Правовими наслідками розірвання договору утримання за наявності поважних причин є обов'язок повернути стороні, яка одержує утримання або її правонаступнику одержану майнову цінність; у свою чергу, він одержує назад все те, що ним було передано стороні, яка приймала утримання більше розміру законних процентів (ч. 2 ст. 2105 ЦЗ Латвії) [27].

Таким чином, у зв'язку з тим, що договір довічного утримання (догляду) має фидуціарний характер, втрата довіри у взаємовідносинах між сторонами може бути підставою для припинення цих договірних відносин в односторонньому порядку.

На підставі вищезазначеного вважаємо за доцільне доповнити частину першу статті 755 ЦК України новим підпунктом такого змісту: «3) на вимогу відчужувача або набувача, якщо згідно норм моралі та втрати взаємної довіри договірні правовідносини між сторонами не можуть надалі існувати».

Слід зазначити, що право на розірвання договору є також обмеженням принципу «обов'язковості договору» (*pacta sunt servant*), тобто «договір є обов'язковим для виконання сторонами» (ст. 629 ЦК України) [162]. За нормальних обставин договірне зобов'язання припиняється виконанням, проведеним належним чином (ст. 599 ЦК України) [162]. Водночас трапляються ситуації, коли сторони втрачають інтерес до виконання договору чи таке виконання стає для них обтяжливим. Тому законом або договором допускається обмеження щодо дотримання цього принципу. Випадки такого обмеження повинні бути чітко встановлені в законі або договорі, щоб уникнути зловживання сторонами у своїх правах.

Особливістю розірвання договору, на думку Н.М. Процьків, є й те, що «можна розірвати лише частково або повністю невиконаний договір, тому що належне виконання договору припиняє договірний процес і усуває між сторонами правовий зв'язок» [116, с. 8]. Викладена вченою позиція має значення й для припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду).

Для цього дисертаційного дослідження має значення визначення змісту розірвання договору як правовідношення. У юридичній літературі склалися три позиції щодо цього питання:

1) змістом правовідношення є реальна поведінка (взаємодія) його учасників залежно від їх прав і обов'язків (М.М. Агарков [1, с. 22–23], С.М. Братусь [11, с. 86], Ю.І. Гревцов [31, с. 71–72], Р.О. Халфіна [148, с. 211], Л.С. Явіч [178, с. 210] та ін.). Відповідно структуру правовідношення становлять такі елементи: а) учасники правовідношення; б) права та обов'язки, їх взаємозв'язок; в) реальна поведінка учасників правовідношення залежно від їх прав і обов'язків [148, с. 211]. Зокрема Л.С. Явіч наголошував, що право опосередковується у вольовій поведінці учасників економічних відносин та їх охороняє [178, с. 17]. Відповідно, на думку вченого, правовідношення слід розглядати не лише як деяку конкретизацію юридичної норми, а, насамперед, як форму здійснення юридичних норм, процес переходу юридичної можливості у фактично існуючі відношення [178, с. 117];

2) зміст правовідношення складається з прав і обов'язків його учасників (О.С. Іоффе [46, с. 37–38], Ю.К. Толстой [143, с. 33] та ін.);

3) правовідношення містить соціальний та юридичний зміст, де «соціальним змістом є те суспільне відношення, юридичною формою якого є цей правовий зв'язок» [150, с. 92]. Відповідно, як зазначають Є.О. Харитонов і О.І. Харитонova, «змістом цивільних правовідносин можна вважати цивільні відносини між приватними особами, які регулюються нормами цивільного права (законодавства)» [150, с. 92]. Юридичним змістом є права та обов'язки суб'єктів (учасників) цивільного правовідношення, закріплені в нормах об'єктивного права (С.С. Алексєєв [5, с. 256–301], В.О. Тархов [138, с. 27], Є.О. Харитонов, О.І. Харитонova [150, с. 92] та ін.).

Вважаємо, що прихильники всіх трьох позицій висловлюють схожі міркування, оскільки у виділеному соціальному змісті вказується на правовий зв'язок між учасниками, а юридичний зміст становлять права та обов'язки учасників правовідношення. Нами взято за основу таку позицію, яка найбільш повно та обґрунтовано характеризує зміст правовідношення,

оскільки без реальної правової взаємодії учасників, де вони здійснюють свої права та обов'язки, неможливо досягти бажаної мети заради якої цивільні правовідносини виникають. Доцільно навести розуміння Н.М. Весни щодо змісту правовідношення по розірванню цивільно-правового договору, яка виділила такі спеціальні ознаки: «а) обмежений зміст правовідношення по розірванню договору; б) наявності фактичних та юридичних передумов; в) мета, що полягає в намірі дострокового припинення договірних зобов'язань; г) визначення моделі майбутньої поведінки учасників; г) виникнення на підставі визначених юридичних фактів» [19, с. 67–84]. Таким чином, вчена зробила висновок, що «правовідношення по розірванню договору є проявом принципу свободи договору. За домовленістю сторони договору можуть у будь-який час достроково припинити його дію, проте якщо згоди не досягнуто, то правовідношення можливе лише у випадках, визначених законом чи договором» [19, с. 84].

Грунтуючись на такому розумінні змісту правовідношення, вважаємо, що змістом правовідношення з розірвання договору є реальна поведінка учасників договору, залежно від їх прав і обов'язків спрямована на повне припинення договірного зобов'язання. Як зазначає Н.М. Процьків, «складовою частиною розірвання договору є спеціальна направленість волі на припинення договору і зобов'язань, які впливають з нього. Вольова складова розірвання договору знаходить своє відображення в тому, що договір розривається за угодою сторін, за ініціативою однієї сторони, на вимогу третіх осіб, якщо це передбачено законом» [116, с. 8].

Реальна поведінка учасників із розірвання договору має виявлятися у певній формі, тобто зовнішньому виявленні дій особи, яка прагне розірвання договору. До таких форм у цивільному законодавстві віднесено домовленість сторін і вимогу однієї із сторін. Водночас форма розірвання договору може змінюватися залежно від різних обставин, наприклад, якщо сторонами не

було досягнуто домовленості про розірвання договору, то зацікавлена сторона звертається до суду з такою вимогою.

Основним способом розірвання договору, як наголошує Н.М. Процьків, є угода сторін, оскільки такий спосіб в найменшій мірі вимагає правового регулювання внаслідок своєї безконфліктності [116, с. 10]. На думку А.В. Коструби, «будь-яка домовленість про припинення договірною зобов'язання має ознаки правочинів з тією особливістю, що вони спрямовані на припинення суб'єктивних цивільних прав та юридичних обов'язків, які виникли на підставі договору» [57, с. 111]. При цьому, наголошує вчений, що «такі домовленості мають відповідати загальним вимогам про правомірність правочинів, передбачених у ст. 203 ЦК України. Таким чином, припинення договірною зобов'язання за домовленістю сторін оформлюється у формі, встановленій для укладення такого зобов'язання» [57, с. 112]. Отже, способом розірвання договору довічного утримання (догляду) за згодою сторін є укладення договору про розірвання договору довічного утримання (догляду).

Цивільно-правовий договір у механізмі правового регулювання цивільних відносин А.В. Коструба розглядає як відповідний інструмент регулювання відповідних відносин (правовий засіб саморегулювання), як засіб встановлення правоприпиняючих юридичних фактів, а також як, власне, правоприпиняючий юридичний факт. Він забезпечує інтереси учасників цивільних правовідносин при збереженні властивості бути гнучким у межах механізмів забезпечення балансу інтересів конкретних суб'єктів цивільних правовідносин, суспільства і держави» [57, с. 121]. Тобто укладення цивільно-правового договору може спричиняти як виникнення, зміну, так і припинення цивільних відносин. Договір є джерелом договірною права, що здійснює правове регулювання цивільних відносин між конкретними сторонами для досягнення встановленої у змісті договору мети. На думку А.В. Коструби, «в стадії право реалізації правоприпиняючі

юридичні факти, за допомогою відповідного механізму правоприпинення, забезпечують настання узгодженого сторонами в договорі наслідку в виді правоприпинення. У разі виникнення дефекту юридичного факту в стадії правореалізації припинення договірних зобов'язань відбувається через юридичні факти іншого характеру. Їхня дія, яка полягає в компенсації неможливості усунення дефекту юридичного факту, заважає досягненню мети правового регулювання у стадії правореалізації настанням очікуваного юридичного наслідку відповідно до прийнятої учасниками цивільних правовідносин правової моделі поведінки суб'єктів права» [57, с. 121].

Слід зазначити, що законодавець у нормативних приписах та сторони за домовленістю у договорі можуть встановити положення про неможливість розірвання договору за домовленістю сторін. Такий висновок впливає зі змісту ч. 1 ст. 651 ЦК України, де встановлено застереження, «якщо інше не встановлено договором або законом» [162]. На думку Н.М. Процьків, «включення в договір умови, яка забороняє його розірвання за угодою сторін є неправомірним» [116, с. 10]. Погодитися з позицією вченої ми не можемо, оскільки сторони мають право на свободу договору щодо визначення його змісту. Тобто вони за домовленістю включають до змісту договору як права та обов'язки, так і заборони для себе щодо здійснення певних прав. Звичайно, своє право на свободу договору вони можуть здійснити за умови, що законодавець не встановлює нормативного обмеження їх у цьому.

Домовленість про розірвання договору за згодою сторін має значення за наявності трьох істотних моментів на яких наголошував Г.Ф. Шершеневич. 1) Узгоджена воля сторін. Домовленість полягає у відповідності, а не в однорідності змісту їх волі. Воля партнерів повинна відповідати одна одній, якщо не в усіх, то в істотних моментах, тобто таких, відсутність яких усуває саму можливість домовленості. 2) Взаємне пізнання цієї волі. Недостатнім є існування узгодженої волі двох або більше осіб. Домовленість означає взаємне пізнання цієї волі, тобто засвоєння однією

особою змісту волі іншого. 3) Зміст волі повинен мати юридичну ціль, тобто воля повинна бути спрямована на припинення юридичних відносин [174, с. 305].

Досліджуючи динаміку правовідношення по розірванню договору та залежно від способу розірвання, Н. М. Весна виділила етапи їх перебігу:

«1) розірвання договору за згодою сторін: а) виникнення інтересу особи на зміну або розірвання договору; б) повідомлення іншої (інших) сторони (сторін) про бажання змінити або розірвати договір; в) узгодження можливості змінити або розірвати договір; г) виникнення зміненого договору або припинення договірного правовідношення;

2) розірвання договору в судовому порядку: а) виникнення юридичного факту, що надає право на звернення до суду; б) виникнення інтересу на зміну або розірвання договору; в) звернення до суду із позовом про зміну або розірвання договору; г) винесення судового рішення про зміну або розірвання договору;

3) розірвання договору в односторонньому порядку: а) виникнення інтересу особи на зміну або розірвання договору; б) повідомлення іншої (інших) сторони (сторін) про зміну або розірвання договору; в) припинення (зміна) договору» [19, с. 189].

Домовленість про розірвання договору становить складовий елемент домовленості про передання боржником кредиторів відступного, прощення боргу.

Наступною формою реальної поведінки учасників із розірвання договору є вимога зацікавленої особи про розірвання договору в односторонньому порядку. Договір довічного утримання (догляду) може бути розірвано на вимогу однієї із сторін лише за рішенням суду. Це означає, що вираження волі особи про припинення дії договору не породжує будь-яких правових наслідків, а договір припиняє свою дію лише з моменту розірвання його судом. При цьому, розірвання договору не за домовленістю

обох сторін, а лише за ініціативи зацікавленої сторони наділяє таке розірвання договору характером одностороннього розірвання. Такий висновок є очевидним, оскільки вираження лише волі однієї зацікавленої особи для розірвання договору не є достатнім для розірвання договору; необхідним для цього є прийняття судом рішення про розірвання договору. Отже, у такому випадку розірвання договору є правовим наслідком вчинення двох дій: 1) учасника договору у формі вимоги про розірвання договору; 2) суду про визнання вимоги зацікавленої особи про розірвання договору у своєму рішенні.

Слід зазначити, що розірвання договору спричиняє припинення договору, однак не завжди спричиняє припинення зобов'язання з цього договору. На цей аспект слушно звертає увагу О.І. Міхно: «Розірвання договору не є поняттям, тотожним достроковому припиненню договірних зобов'язань, адже розірвання договору, по-перше, може бути вчинено і після спливу терміну його чинності, а по-друге, воно є лише однією з підстав (способів) припинення договірного зобов'язання за домовленістю сторін» [71, с. 5].

Заслуговує на увагу висновок Н.М. Процьків про те, що «розірвання договору – це дія, направлена на припинення частково або повністю невиконаного договору на майбутнє» [116, с. 6]. Тобто вчена звертає увагу на те, що «при розірванні договору договірні зобов'язання припиняються на майбутнє; дана ознака дозволяє відрізнити розірвання договору від визнання його недійсним або не укладеним» [116, с. 8].

Розглядаючи теоретичні аспекти припинення договірних зобов'язань у цивільному праві України, А.В. Коструба зазначає, що «розірвання договору за згодою сторін тягне за собою не лише припинення прав та обов'язків його сторін, а ще й низку інших правових наслідків. Зокрема, все виконане за договором до його розірвання залишається виконаним і після розірвання. Також фактичні наслідки настання вказаного правоприпиняючого

юридичного факту зберігаються незмінними. Виконане за договором до його розірвання не може розглядатись як безпідставне збагачення і не підлягає поверненню. Тобто права й обов'язки з договірної зобов'язання, що виникли до його розірвання, перестають існувати з моменту такого розірвання» [57, с. 112].

Законодавець розірвання договору пов'язує також із односторонньою відмовою від договору. Відповідно до ч. 3 ст. 651 ЦК України договір є розірваним у разі односторонньої відмови від договору у повному обсязі, якщо право на таку відмову встановлено договором або законом [162]. Грунтуючись на змісті цієї статті сторони у договорі довічного утримання(догляду) мають право закріпити випадки односторонньої відмови від договору, що спричиняють його розірвання. Тобто відмова від договору спричиняє його розірвання, однак зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) припиняються з моменту набрання законної сили рішення суду про це, а не з моменту одержання другою стороною повідомлення про відмову. Крім того у главі 57 ЦК України відсутнє будь-яке згадування категорії «відмова від договору» як підстави припинення зобов'язання із договору довічного утримання (догляду).

У юридичній літературі було приділено достатньо уваги порівняльному аналізу категорій «відмова від договору» та «розірвання договору», де зроблено висновок про їх відмінність.

Припинення договірної зобов'язання А.В. Коструба пов'язує із відмовою від виконання договору та відмовою від договору. Так, учений виділяє три аспекти, характерні для реалізації права на відмову від договірної зобов'язання: 1) наділення правом на відмову пов'язано з фідучіарним характером договірних відносин сторін (п. 1 ч. 1 ст. 1008 ЦК України); 2) право на односторонню відмову надається сторонам тоді, коли його укладено без визначення строку дії; наділення правом на односторонню відмову обумовлено необхідністю надання сторонам договору, дія якого не

має конкретних часових меж, додаткових можливостей для його розірвання (крім досягнення ними згоди), у разі втрати інтересу в однієї зі сторін до подальшого виконання договору (п. 4 ч. 1 ст. 1141 ЦК України); 3) право на односторонню відмову, що не обумовлена будь-якими обставинами, надається економічно більш слабкій стороні договору — фізичній особі (п. 6 ч. 1 ст. 911 ЦК України)» [57, с. 115]. Таким чином, стверджується, що відмова від договірного зобов'язання спричиняє припинення договірного зобов'язання внаслідок односторонньої дії однієї сторони договору на будь-якому етапі дії договору.

Заслуговує на увагу позиція Р.В. Гринько, який вбачає відмінність між односторонньою відмовою від договору та розірванням договору на вимогу однієї зі сторін у такому:

«1) одностороння відмова від договору застосовується в неюрисдикційному порядку, хоча це не позбавляє контрагента можливості оспорювати в суді обґрунтованість такої відмови на підставі загальних положень ЦК України про захист порушених прав; розірвання договору відбувається лише за рішенням суду;

2) внаслідок односторонньої відмови від договору зобов'язання припиняється з моменту одержання контрагентом повідомлення про відмову, а якщо договір розірваний – з моменту набрання законної сили рішення суду про це;

3) одностороння відмова від договору виступає заходом оперативного впливу, а розірвання договору – способом захисту цивільних прав та інтересів судом» [34, с. 158–159].

Таким чином, визначальною відмінною ознакою відмови від договору та розірвання договору є та, що відмова від договору здійснюється без звернення до суду, тому зобов'язання з договору припиняються з моменту одержання другою стороною повідомлення про відмову. Зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) можуть припинитися без звернення

до суду лише у разі смерті відчужувача та за згодою сторін про це. На вимогу однією сторони договір довічного утримання (догляду) може бути припинений лише за рішенням суду (ст. 755 ЦК України). Отже, за договором довічного утримання (догляду) зобов'язання можуть припинятися на вимогу однієї сторони лише у разі його розірвання. Відповідно відмова від договору, якщо вона була встановлена у договорі довічного утримання (догляду), не є підставою припинення цього договору.

Таким чином, свобода договору довічного утримання (догляду) щодо його розірвання виявляється у таких моментах: 1) розірвання договору за згодою сторін; 2) розірвання договору на вимогу однієї із сторін. Така загальна засада цивільного законодавства застосовується за умови дії договору та відсутності повного виконання зобов'язання за цим договором.

3.2. Розірвання договору довічного утримання (догляду) на вимогу відчужувача або третьої особи та правові наслідки припинення зобов'язання

Відповідно до ч. 1 ст. 755 ЦК України договір довічного утримання (догляду) може бути розірваний на вимогу відчужувача або третьої особи [162]. При цьому законодавець встановлює умови для настання цього правового наслідку:

- 1) договір припиняє свою дію лише за рішенням суду;
- 2) відчужувач або третя особа мають право заявити таку вимогу лише у разі невиконання або неналежного виконання набувачем своїх обов'язків.

Розірвання договору за рішенням суду є юрисдикційною формою захисту цивільних прав та інтересів сторін договору довічного утримання (догляду). Крім того, звернення до суду з заявою є основним та єдиним засобом припинення зобов'язання на вимогу однієї із сторін за цим

договором. Звичайно, що сторона договору може не скористатися таким правом, наданим законом. Вимога сторони про розірвання договору буде задоволена судом лише за наявності підстав для цього та надання відповідних доказів з боку заявника. Тобто сторони договору (відчужувач або третя особа) заявляють вимогу про розірвання договору довічного утримання (догляду) лише за наявності відповідних юридичних фактів – підстав для припинення зобов'язальних правовідносин. Зазначену позицію зайняв і ВС, який у постанові від 19 червня 2019 року в справі № 759/501/17 (провадження № 61-14554св18) виклав таке тлумачення пункту 1 частини першої статті 755 ЦК України: «Договір довічного утримання (догляду) може бути розірваний за рішенням суду за умови доведення відчужувачем факту порушення набувачем своїх обов'язків за договором довічного утримання (догляду), що може проявлятися у вигляді неповного чи неналежного забезпечення доглядом, допомогою, харчуванням відчужувача або у вигляді повного невиконання вказаних дій» [104].

У попередньому підрозділі цього дослідження нами розкривалася сутність загальної підстави розірвання договору, як істотне порушення договору іншою стороною (ч. 2 ст. 651 ЦК України) [162]. Особливість правового регулювання зобов'язань із договору довічного утримання (догляду) в ЦК України полягає у тому, що законодавець у ч. 1 ст. 755 ЦК України розкриває порушення договору іншою стороною як невиконання або неналежне виконання набувачем своїх обов'язків. Слід зазначити, що у викладеній законодавчій позиції вбачається відмінність від загального трактування поняття «істотне порушення договору», викладене у ч. 2 ст. 651 ЦК України, де ознакою істотного характеру порушення договору вказано завдання шкоди іншій стороні [162]. Це означає, що для розірвання договору довічного утримання (догляду) немає значення факт завдання шкоди іншій стороні. Крім того, законодавець щодо договору довічного утримання (догляду) звертає увагу на те, що невиконання або неналежне виконання

набувачем своїх обов'язків може мати місце незалежно від його вини (п. 1 ч. 1 ст. 755 ЦК України) [162], тобто наявність вини набувача немає значення для задоволення вимоги відчужувача про розірвання договору.

Позиція законодавця щодо встановлення спеціальної форми виявлення порушення договору довічного утримання (догляду) для заявлення вимоги відчужувача або третьої особи про його розірвання стала темою для дискусій поміж вчених. Так, О.М. Великорода вважає за доцільне розірвання договору довічного утримання (догляду) на вимогу відчужувача пов'язувати із суттєвим порушенням набувачем своїх обов'язків, тому він пропонує внести відповідні зміни в статтю 755 ЦК України» [17, с. 6–7]. Тобто вчений фактично пропонує застосовувати критерій «істотного порушення договору» для застосування ст. 755 ЦК України. При цьому, на його думку, «під суттєвими порушеннями слід розуміти втрату, пошкодження відчуженого за договором довічного утримання (догляду) майна чи іншу діяльність набувача, яка призводить до суттєвого зниження вартості цього майна; систематичне невиконання останнім умов договору; дії (бездіяльність) набувача, що призвели до погіршення здоров'я відчужувача чи справили суттєвий вплив на його інтереси» [17, с. 18]. Отже, істотність порушення договору він розкриває через такі критерії: 1) завдання збитків на випадок ймовірності майбутнього повернення відчуженого майна у власність відчужувача; 2) систематичність порушення; 3) негативний суттєвий наслідок для здоров'я та інтересів відчужувача внаслідок порушення договору.

Таким чином, задоволення вимоги відчужувача або третьої особи про розірвання договору довічного утримання (догляду) законодавець у ч. 1 ст. 755 ЦК України пов'язує із невиконанням або неналежним виконанням набувачем своїх обов'язків [162].

Подібну викладеній спостерігаємо позицію щодо підстав розірвання договору довічного утримання у цивільному законодавстві зарубіжних країн.

Відповідно до ст. ст. 941 ЦК Грузії порушення договірних зобов'язань зі сторони годувальника можуть виявлятися у невиконанні чи неналежному виконанні обов'язку щодо сплати на користь відчужувача утримання [26]. Законодавець виокремив такі форми виявлення порушення цього обов'язку: а) порушення щодо форми надання утримання, оскільки у договорі має бути встановлено натуральну чи грошову форми (надання житлового приміщення, харчування чи інша необхідна допомога) (ст. ст. 941, 947 ЦК Грузії) [26]; б) порушення щодо розміру утримання, який має бути також встановлено договором (ст. 943 ЦК Грузії) [26]; в) порушення щодо строків надання утримання, що встановлюються залежно від його природи та цілей домовленості сторін (ст. 944 ЦК Грузії) [26].

Підставою для розірвання договору довічного утримання відповідно до ЦЗ Латвії також є порушення договору з вини сторони, яка надавала утримання, що може виявлятися у таких формах: а) не наданні чи неналежному наданні утримання (якщо не було іншої домовленості), що означає харчування, житло, одяг і догляд [27]. Водночас, якщо сторона, яка одержує утримання є неповнолітнім, то також виховання та навчання в школах для одержання обов'язкової освіти (ст. 2098) [27]; б) порушення щодо розміру утримання, якщо такий розмір було прямо закріплено у договорі; якщо не було прямої домовленості сторін у договорі про розмір утримання, то він визначається судом залежно від умов життя сторони, яка його утримує, та від цінності, яка була одержана стороною, яка надає утримання(ст. 2098) [27]; в) порушення щодо строків надання утримання; г) надання утримання в іншому місці ніж те, де є домовленість про житло (ч. 2 ст. 2101) [27].

Для договору довічного утримання (догляду) характерним є виділення основних та додаткових обов'язків набувача. Основний обов'язок відповідає меті укладення договору, яку ставить перед собою друга сторона – відчужувач. Додатковий обов'язок набувача призначений виконувати

допоміжну функцію, яка доповнює належне виконання основного обов'язку набувача задля досягнення основної мети договору. У зв'язку з цим додаткові обов'язки можуть бути передбачені законом, так і встановлюватися у договорі за домовленістю сторін.

Відповідно до ст. 744 ЦК України за договором довічного утримання (догляду) набувач «зобов'язується забезпечувати відчужувача утриманням та (або) доглядом довічно» [162]. Тобто основний обов'язок набувача сформульовано дуже широко – забезпечення відчужувача утриманням та (або) доглядом. При цьому законодавець пов'язує вказівкою на «довічно» щодо виконання цього обов'язку зі строком життя відчужувача. Сторони мають право залежно від обставин домовитися про те, щоб конкретизувати у договорі основний обов'язок набувача.

Додаткові обов'язки набувача закріплено у законі, а також вони можуть бути передбачені договором. Згідно ч. 3 ст. 749 ЦК України на набувача покладається обов'язок у разі смерті відчужувача поховати його [162]. Слід звернути увагу на те, що це правило є обов'язковим для виконання набувачем, навіть тоді, якщо це не було передбачено договором довічного утримання (догляду) (ч. 3 ст. 749 ЦК України) [162]. Трапляються випадки, коли частина майна відчужувача перейшла до його спадкоємців. У такому разі згідно з п. 2 ч. 3 ст. 749 ЦК України «витрати на його поховання мають бути справедливо розподілені між ними та набувачем» [162].

Договором довічного утримання (догляду) може бути передбачено й інші обов'язки набувача. Так, до змісту договору довічного утримання (догляду) сторони можуть включити додатковий обов'язок набувача щодо «забезпечення відчужувача або третьої особи житлом у будинку (квартирі), який йому переданий за договором» (ч. 2 ст. 750 ЦК України) [162]. При цьому, як наголошує законодавець у ч. 2 ст. 750 ЦК України, «в договорі має бути конкретно визначена та частина помешкання, в якій відчужувач має право проживати» [162].

Для повної характеристики зазначеної підстави розірвання договору довічного утримання (догляду) на вимогу відчужувача або третьої особи слід більш детально розкрити основні та додаткові обов'язки набувача за цим договором [92].

1). Обов'язок набувача щодо забезпечення відчужувача утриманням та (або) доглядом.

У ст. 744 ЦК України закріплено, що за договором довічного утримання (догляду) набувач «зобов'язується забезпечувати відчужувача утриманням та (або) доглядом довічно» [162]. Тобто основний обов'язок набувача може полягати у вчиненні таких дій: 1) забезпеченні відчужувача утриманням та доглядом; 2) забезпеченні відчужувача утриманням або доглядом. Тобто види дій набувача, зокрема щодо одночасного забезпечення відчужувача утриманням та доглядом або лише забезпечення утриманням, або лише забезпечення доглядом, будуть залежати від домовленості сторін, що буде відображено у договорі.

На думку М.В. Ткаченка, «у ст. 749 ЦК України відбувається змішування понять «утримання» та «догляд», а також доповнення понятійного ряду термінами «матеріальне забезпечення», «опікування», зміст яких стосовно договору довічного утримання також залишається нерозкритим» [140, с. 76–79; 142, с. 75]. Вченим було розмежовано поняття «утримання» та «догляд» таким чином: «Утримання передбачає забезпечення матеріальними та грошовими ресурсами. Натомість, догляд не обов'язково пов'язаний з наданням матеріальної допомоги і опосередковується участю набувача в житті відчужувача, наданням набувачем відчужувачу послуг, обсяг яких передбачений договором» [142, с. 20].

Законодавець у ст. 749 ЦК України розкриває обов'язок набувача щодо забезпечення відчужувача утриманням як надання матеріального забезпечення [162], тобто вказує на матеріальну форму надання такого забезпечення. Судова практика також відображає законодавчу позицію, що

«утримання характерне для зобов'язань майнового характеру» [108]. При цьому, як зазначає І.Й. Пучковська, матеріальне забезпечення може мати натуральну (харчування) або грошову форму (грошові суми). Вчена розкриває його через «надання житла, організація щоденного харчування, придбання продуктів харчування, предметів гігієни, побутової хімії, забезпечення необхідним одягом (купити, замовити, пошити), виплата грошових сум, організація медичного обслуговування, санаторно-курортного лікування, виклик та оплата послуг перукаря, водія, прибирання квартири (будинку) тощо» [122, с. 52].

Проаналізувавши практику укладення таких договорів та судову практику вирішення спорів, О.С. Яворська прийшла до висновку, що «у випадках, коли набувачами за договором є юридичні особи, у договорі зазначається тільки грошова сума, яка підлягає періодичній виплаті на користь відчужувача, оскільки юридична особа за своєю суттю не здатна здійснювати догляд за відчужувачем» [179, с. 10]. На думку вченої, для забезпечення стабільності відносин сторін та надійному захисту інтересів відчужувача, як більш слабкої сторони договору, слід встановити право на стягнення неустойки у разі прострочення виконання обов'язку щодо надання грошового утримання, догляду в інших формах» [179, с. 10]. При цьому, О.С. Яворська наголошує на можливості встановити неустойку у відсотках чи в частковому виразі від суми періодичного утримання, обсяг якого зазначено у договорі. Водночас вона стверджує про можливість встановлення права відчужувача на стягнення процентів за прострочення виплати, аналогічно до ст. 756 ЦК України у випадках, коли договором визначене надання догляду шляхом виплати періодичних грошових платежів, оскільки має місце грошове зобов'язання із договору [179, с. 10]. Отже, О.С. Яворська пропонує надати відчужувачу право на захист своїх порушених прав внаслідок невиконання чи неналежного виконання обов'язку набувачем за договором довічного утримання (догляду) шляхом застосування до нього

заходів цивільно-правової відповідальності. Вважаємо таку позицію вченої слушною. Відчужувач має інтерес до належного виконання набувачем обов'язків і відповідно до збереження дії цього договору, тому слід відчужувача забезпечити усіма засобами для захисту його прав та інтересів із цього договору.

Відповідно до ч. 1 ст. 749 ЦК України [162] сторони у договорі довічного утримання (догляду) можуть визначити всі види матеріального забезпечення, якими набувач має забезпечувати відчужувача. Наприклад, у договорі може бути передбачено обов'язок набувача «надавати послуги у вигляді побутових послуг (лагодження одягу, взуття, вологе прибирання кімнат – один раз на тиждень, прання та прасування білизни – один раз на 10 днів, виконання різних видів ремонтних робіт, здійснення догляду та надання необхідної допомоги, забезпечення надання медичної допомоги удома лікарями загального профілю, а також лікарями-спеціалістами, щотижневого забезпечення відчужувача продуктами харчування шляхом організації доставки за місцем їх проживання, організації щоденного триразового харчування (сніданок, обід і вечеря)» [102].

У випадках, коли обов'язки набувача не було конкретно визначено, спір має вирішуватися відповідно до засад справедливості та розумності (ч. 2 ст. 749 ЦК України) [162]. Однак, зазначена законодавча позиція щодо можливості, а не обов'язковості, договірного врегулювання видів матеріального забезпечення викликала низку правильних критичних запитань і зауважень серед науковців.

На думку І.Й. Пучковської, у зв'язку з такою законодавчою конструкцією виникає питання про те, для чого укладається договір довічного утримання (догляду), якщо обов'язки набувача перед відчужувачем щодо видів матеріального забезпечення й видів догляду (опікування) можуть конкретно не визначатися в договорі?» [122, с. 53]. Вчена наголошує на тому, що «ст. 749 ЦК має застосовуватися лише в разі

виникнення потреби забезпечити відчужувача додатковими видами матеріального забезпечення й догляду, які не були передбачені сторонами на момент укладення договору й необхідність яких виникла пізніше» [122, с. 53]. Вона прийшла до висновку, що «види всіх послуг, їх розмір, порядок і строки надання повинні бути названі в договорі якомога детальніше, оскільки договір укладається з метою надання відчужувачеві матеріального забезпечення й догляду (опікування)» [122, с. 53]. Вважаємо, що викладені обґрунтування вченої є повністю слушними, оскільки передавати суду вирішення питання щодо видів матеріального забезпечення, навіть і на засадах справедливості та розумності, не є правильним. Хто краще за сторін договору знає про потреби відчужувача та матеріальні спроможності набувача? Свобода договору надає сторонам максимальні можливості врегулювати за взаємною домовленістю та на власний розсуд питання про види матеріального забезпечення. Тому, як підкреслює І.Й. Пучковська, «відсутність чітко визначених видів матеріального забезпечення й догляду впливає на можливість відчужувача розірвати договір у зв'язку з порушенням набувачем своїх обов'язків щодо надання такого утримання (догляду)» [122, с. 53].

Слід зазначити, що більшість позовів про розірвання договору довічного утримання (догляду) ґрунтуються на тому, що відчужувач на момент укладення договору розраховував не на той обсяг і характер послуг, які у подальшому йому надавалися набувачем. Договором довічного утримання (догляду), як правило, встановлюються обов'язки набувача дуже загального формулювання, які не забезпечують загалом потреб відчужувача. Сторони у більшості випадках мають усні домовленості про деталізацію видів утримання та догляду з яких відчужувач вважає, що умови договору повинні бути виконані певним чином.

Подібні міркування висловлює й М.Д. Пленюк, яка зазначає, що «викладена норма ч. 1 ст. 749 ЦК України є не досить вдалою, оскільки

через конструкцію *«можуть бути визначені»* дозволяє дійти висновку про необов'язковість, відповідно неістотність умови про матеріальне забезпечення за договором довічного утримання» [86, с. 39]. Вчена пропонує зазначену правову конструкцію у ч. 1 ст. 749 ЦК України замінити на іншу – *«мають бути»* [86, с. 39]. Крім того вона наголошує на тому, що «сторони мають чітко визначити, в чому саме полягатиме й догляд. Необхідно також при укладенні договору довічного утримання (догляду) визначити умови, форми, способи догляду, їх періодичність, якість та зміст. Якщо у договорі визначено, що відчужувач потребує медичного обслуговування, то треба вказати, якого саме – загального чи спеціального, які ліки необхідні, їх кількість і приблизна вартість» [86, с. 39].

На думку М.В. Ткаченка, важливим є питання про обсяг матеріальної допомоги (чи матеріального забезпечення) [140, с. 78]. Вчений пропонує визначати обсяг утримання за такими критеріями: «а) наявного в Україні державного соціального стандарту, визначеного як «прожитковий мінімум» (під яким слід розуміти вартісну величину достатнього для забезпечення нормального функціонування організму людини, збереження його здоров'я набору продуктів харчування, а також мінімального набору непродовольчих товарів та мінімального набору послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості; б) припущення про те, що матеріальна допомога може бути єдиним джерелом засобів існування утриманця за договором довічного утримання; в) визначеного ЦК України принципу свободи договору, який для випадку довічного утримання передбачає, зокрема, можливість встановлення розміру допомоги на розсуд сторін» [140, с. 78]. Водночас вчений вважає, що «поняття «утримання» у розрізі правовідносин довічного утримання має базуватися на таких засадах: 1) утримання має передбачати надання (отримання) матеріальної допомоги у формі грошових коштів та (або) інших матеріальних цінностей; 2) розмір матеріальної допомоги має бути не меншим, ніж загальний показник

прожиткового мінімуму в Україні, крім випадків, коли розмір допомоги прямо визначений у договорі» [140, с. 78]. Таким чином, вчений прийшов до висновку, що «матеріальне забезпечення, що надається набувачем за договором довічного утримання (догляду), повинно в повній мірі забезпечувати відчужувачу задоволення його життєво необхідних потреб, а тому його розмір має визначатися, виходячи з прожиткового мінімуму, передбаченого для конкретної соціальної і демографічної групи населення в Україні, крім випадків, коли більший розмір такого забезпечення прямо визначений у договорі» [142, с. 19].

Звичайно можуть виникати різні життєві ситуації за яких з'являється потреба у забезпеченні відчужувача іншими видами матеріального забезпечення та догляду, які не були встановлені при укладенні договору довічного утримання (догляду). Як зазначає М.Д. Пленюк, «сторонам може бути невідомо наперед, який догляд потрібний, чи визначити обсяг необхідної допомоги, яка буде потрібна відчужувачеві через деякий час у процесі чинності договору» [86, с. 39]. Насамперед, сторони самостійно домовляються про надання додаткових видів матеріального забезпечення та догляду. Однак, за наявності спору про покладення такого додаткового обов'язку на набувача, суд буде його вирішувати відповідно до засад справедливості та розумності згідно ч. 2 ст. 749 ЦК України [162]. Розглянемо на окремому прикладі таку підставу припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду).

«08 липня 2016 року між двома особами був укладений договір довічного утримання, на виконання якого відчужувач – позивач щомісячно отримувала 900 грн., інша допомога їй не надавалася. 12 вересня 2017 року був укладений договір про заміну набувача в договорі довічного утримання. Позивачка дійсно отримувала кожного місяця по 1 000 грн., але жодної іншої допомоги відповідач їй не надавав. 26 січня 2019 року позивачка отримала травму – закритий перелом шийки стегна, у зв'язку з чим вона

звернулася до відповідача, який в грубій формі відмовився надавати будь-яку допомогу. Посилаючись на те, що після укладення договору довічного утримання суттєво змінилися обставини в її житті, а саме суттєво погіршилося здоров'я через отриману травму й вона потребує сторонньої допомоги у зв'язку з безпорадним станом, а відповідач не погоджується на зміну умов договору, відчужувач посилаючись на положення статей 652, 755 ЦК України просила розірвати укладений між нею та набувачем договір довічного утримання із застосуванням наслідків розірвання договору, шляхом скасування реєстрації права власності на квартиру.

Рішенням Приморського районного суду м. Одеси від 11 липня 2019 року позов задоволено, оскільки подальше виконання договору довічного утримання на попередніх умовах з врахуванням суттєвих змін обставин в житті позивача, а саме отримання травми, унаслідок якої позивачка є лежачою хворою, не може самостійно пересуватися й потребує постійного стороннього догляду, стало неприйнятним для неї і неможливим, оскільки порушується співвідношення майнових інтересів сторін, а саме відповідач набуває у власність нерухоме майно, а позивачка, яка потребує постійного стороннього догляду в силу свого безпорадного стану, отримує лише грошове утримання в розмірі 1 000 грн. щомісячно, яке є недостатнім для її утримання.

Постановою Одеського апеляційного суду від 24 жовтня 2019 року апеляційну скаргу відповідача залишено без задоволення, а рішення Приморського районного суду без змін. Друга судова палата Касаційного цивільного суду у складі ВС також дійшла висновку про залишення касаційної скарги без задоволення, а рішення судів першої та апеляційної інстанцій – без змін» [106].

Законодавець у ст. 751 ЦК України встановлює додаткову вимогу до матеріального забезпечення відчужувача про обов'язкову грошову оцінку матеріального забезпечення, яке щомісячно має надаватися відчужувану

[162]. Для порівняння слід навести позицію ЦЗ Латвії, де у ст. 2101 передбачено, що утримання повинно надаватися, якщо немає іншої домовленості, на квартал наперед, а якщо утримання надається в натурі, то за півроку наперед [27].

Вітчизняний законодавець встановлює ще одну додаткову вимогу до змісту договору про обов'язковість індексації грошової оцінки у порядку, встановленому законом (ст. 751 ЦК України) [162]. На думку М.Д. Пленюк, «всі види матеріального забезпечення та догляду мають підлягати грошовій оцінці» [86, с. 38]. Тобто вчена вважає за доцільне не обмежувати обов'язок щодо грошової оцінки лише матеріального забезпечення, яке щомісячно має надаватися відчужувану, а слід поширити цей обов'язок на всі види матеріального забезпечення та догляду.

Відповідно до Закону України «Про індексацію грошових доходів населення» індексації підлягають грошові доходи громадян, одержані ними в гривнях на території України і які не мають разового характеру (ст. 2) [114]. Зокрема, до об'єктів індексації грошових доходів населення віднесено «суми відшкодування шкоди, заподіяної фізичній особі каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, а також суми, що виплачуються особам, які мають право на відшкодування шкоди у разі втрати годувальника» (ст. 2 цього Закону) [114]. Відповідно до ч. 2 ст. 1200 ЦК України «до складу доходів потерпілого також включаються пенсія, суми, що належали йому за договором довічного утримання (догляду)» [162]. Таким чином, як слушно зауважує М.В. Ткаченко, «законодавець, застосовуючи таке формулювання, фактично прирівнює матеріальне забезпечення, що надається відчужувачу за договором довічного утримання (догляду) до пенсії та інших аналогічних виплат, що дає підстави суду при вирішенні відповідних спорів застосовувати аналогію закону» [142, с. 129]. Наприклад, ВС у своїй постанові від 05.06.2019 р. вирішив спір щодо розірвання договору про довічне утримання на вимогу відчужувача на підставі неналежного

виконання набувачем своїх обов'язків за цим договором в частині відмови сплати індексації матеріальної допомоги. ВС висловив позицію, що обов'язок сплати набувачем індексації прямо передбачено положеннями ст. 751 ЦК України, а тому заперечення відповідача про те, що несвоєчасна сплата індексації не є порушенням істотних умов договору, не є обґрунтованими [105].

Істотною умовою договору довічного утримання (догляду), якщо основним обов'язком набувача є забезпечення відчужувача доглядом, є визначення всіх видів догляду (опікування) (ч. 1 ст. 749 ЦК України) [162]. За висновком ВС, «догляд, з-поміж іншого, може полягати в конкретних діях, турботі та опікуванні набувача над відчужувачем у силу його похилого віку та потребі в сторонній допомозі» [108].

На думку М.В. Ткаченка, поняття «догляд» за договором довічного утримання означає у широкому розумінні нагляд за відчужувачем, станом його здоров'я, умовами побуту тощо. При цьому вчений наголошує, що «догляд не обов'язково пов'язаний із наданням матеріальної допомоги й опосередковується своєрідною трудовою участю набувача в житті відчужувача, наданням відчужувачу послуг, обсяг яких передбачається договором. Межі поняття «догляд» охоплюють також морально-емоційні стосунки між набувачем та відчужувачем [140, с. 78].

У Класифікаторі соціальних послуг, який було затверджено Наказом Міністерства соціальної політики України 23 червня 2020 року № 429, виділено такі види догляду: догляд вдома, догляд стаціонарний, денний догляд, денний догляд дітей з інвалідністю та паліативний догляд [50]. Проаналізувавши зміст кожного виду догляду нами зроблено висновок, що для договору довічного утримання (догляду) мають значення всі зазначені види догляду. Однак найбільш поширений на практиці догляд вдома, що встановлюється за місцем проживання чи за місцем перебування отримувача соціальної послуги (вдома). Догляд вдома включає такі види допомоги: «в

самообслуговуванні (дотримання особистої гігієни, рухового режиму, годування), пересуванні в побутових умовах, веденні домашнього господарства (закупівля і доставка продуктів харчування, ліків та інших товарів, приготування їжі, косметичне прибирання житла, оплата комунальних платежів, прання білизни, дрібний ремонт одягу), в організації взаємодії з іншими фахівцями та службами (виклик лікаря, працівників комунальних служб, транспортних служб тощо); навчання навичкам самообслуговування; допомога в забезпеченні технічними засобами реабілітації, навчання навичкам користування ними; психологічна підтримка; інформування та представництво інтересів» (код 015.1) [50].

На думку М.В. Ткаченка, «у випадку, коли набувачем за договором довічного утримання (догляду) виступає юридична особа і догляд за відчужувачем здійснюється працівниками, які перебувають із такою юридичною особою у трудових відносинах, відповідна трудова функція має бути передбачена посадовими обов'язками працівників, а отже й статутні цілі юридичної особи мають включати діяльність із догляду за договорами довічного утримання. В іншому випадку догляд за відчужувачем мають право здійснювати або засновники чи учасники юридичної особи, або фізичні особи, з якими юридична особа уклала цивільно-правовий договір про надання відповідних послуг» [142, с. 19].

2. Обов'язок набувача щодо забезпечення відчужувача або третьої особи житлом [94].

Якщо предметом договору довічного утримання (догляду) є будинок (квартира), то одним із найбільш важливих для сторін є вирішення питання про те, чи повинен набувач забезпечити відчужувача (або третю особу) житлом. У ст. 750 ЦК України закріплено правило про те, що набувач може бути зобов'язаний забезпечити відчужувача або третю особу житлом у будинку (квартирі), який йому було передано за договором довічного утримання (догляду) [162]. Зі змісту цієї норми випливає, що вирішити

поставлене питання сторони мають право на момент укладення договору довічного утримання (догляду) шляхом закріплення у договорі такого обов'язку набувача. Тобто такий обов'язок набувача встановлюється у договорі лише за домовленістю сторін, а не є обов'язковим згідно закону. При цьому, якщо договором його було встановлено, то згідно ч. 2 ст. 750 ЦК України «в договорі має бути конкретно визначена та частина помешкання, в якій відчужувач має право проживати» [162]. Крім того, законодавець наголошує на тому, що набувач забезпечує житлом відчужувача лише у будинку (квартирі), який йому переданий за договором довічного утримання (догляду).

На нашу думку, законодавча позиція щодо можливості забезпечення житлом відчужувача лише у будинку (квартирі), який йому переданий за договором довічного утримання (догляду), є спірною. Відповідно до ст. 627 ЦК України сторони можуть встановити у договорі довічного утримання (догляду) такий вид матеріального забезпечення як забезпечення житлом відчужувача в будь-якому іншому будинку (квартирі) [162], зокрема укласти договір найму житла для проживання в ньому відчужувача. Слід зазначити, що у ЦК УРСР 1963 р. до різновидів матеріального забезпечення було віднесено забезпечення у вигляді житла [163], тоді як у главі 57 ЦК України відсутня будь-яка вказівка на види матеріального забезпечення відчужувача. Це той випадок у радянському законодавстві, який слід визнати правильною позицією, що дозволяє у повній мірі здійснити принцип свободи цивільно-правового договору. Слід зазначити, що у діючих кодифікованих актах більшості колишніх радянських республік відтворена позиція щодо можливості включення до обов'язків набувача (платника ренти) забезпечення потреб у проживанні (ст. 536 ЦК Республіки Казахстан [28], ст. 530 ЦК Республіки Узбекистан [29], ст. 616 ЦК Республіки Таджикистан [30], ст. 574 Зобов'язально-правового Закону Республіки Естонії [77] та ін.). Virізняється поміж них законодавство Республіки Естонії, де встановлено, що набувач

(утримувач) зобов'язаний забезпечити для відчужувача розумне житло (ст. 574 Зобов'язально-правового Закону Республіки Естонії) [77]. При цьому належним визнається виконання обов'язку набувача на засадах принципу розумності, що означає врахування сутності зобов'язальних відносин і мети правочину, звичаїв і практики, яка склалася у відповідній сфері діяльності та професійній сфері, а також інших обставин (ст. 7 цього Закону) [77].

Заслуговує на увагу позиція, викладена у ст. 524 Швейцарського зобов'язального закону, що рентоодержувач зобов'язаний переїхати до будинку платника ренти, який має надати йому відповідне житло та утримання.

Вважаємо, що врегулювати взаємовідносини сторони у договорі можуть таким чином: 1) у будинку (квартирі) проживає лише відчужувач або третя особа; 2) у будинку (квартирі) проживає відчужувач (або третя особа) та набувач; 3) за множинності осіб у зобов'язанні на стороні відчужувача, – право проживати належить одній особі, а забезпечення утриманням та (або) доглядом надається іншій особі; 4) набувач не має обов'язку забезпечити відчужувача житлом; 5) у договорі відсутня будь-яка згадка про забезпечення відчужувача житлом.

Слід зазначити, що деякі вчені тлумачать законодавчу дефініцію (ст. 750 ЦК України) по-іншому. Наприклад, М.С. Долинська зазначає: «Якщо предметом договору є будинок (квартира), то набувач (згідно зі ст. 750 ЦК) повинен забезпечити відчужувача (або третю особу) житлом, зазначивши в тексті договору, яка частина помешкання надається відчужувачеві» [40, с. 323]. Тобто вчена вказує на обов'язок набувача забезпечити відчужувача (або третю особу) житлом, якщо предметом договору є будинок (квартира). З цією позицією погодитися не можна, оскільки для набувача це буде обов'язком лише тоді, коли його буде закріплено у договорі.

Заслуговує на підтримку позиція М.В. Ткаченка, що «право на забезпечення житлом означає ніщо інше, як сервітут» [142, с. 130]. Відповідно до ст. 401 та ст. 402 ЦК України сервітутом є право користування чужим майном, що може бути встановлено договором, законом, заповітом або рішенням суду [162]. При цьому, вчений вбачає відмінність сервітуту, передбаченого ст. 405 ЦК України, від сервітуту за договором довічного утримання (догляду) у тому, що на підставі цього договору «у особи спочатку припиняється право власності на житло, а потім виникає право користування цим же житлом в межах, визначених сторонами в договорі» [142, с. 140].

Право користування житлом може бути припинено у випадку, якщо відчужувача відповідно до Закону України «Про соціальні послуги» було влаштовано до установи органів соціального захисту населення, де йому надаються стаціонарно соціальні послуги в приміщенні надавача соціальних послуг в умовах цілодобового перебування (проживання) отримувача соціальної послуги із забезпеченням харчуванням та умовами для проживання (ч. 3 ст. 16) [118]. Особи, які перебувають в таких установах, перебувають на повному матеріальному забезпеченні. При цьому оплата соціальних послуг може надаватися як за рахунок бюджетних коштів, із установленням диференційованої плати залежно від доходу отримувача соціальних послуг, так і за рахунок отримувача соціальних послуг або третіх осіб (ст. 28 цього Закону) [118]. Із врахуванням таких обставин, за домовленістю сторін можуть змінюватися умови договору довічного утримання (догляду) щодо змісту обов'язку набувача щодо матеріального забезпечення відчужувача.

Відповідно до ст. 322 ЦК України тягар утримання майна покладається на власника, якщо інше не встановлено договором або законом [162]. Це означає, що він має нести витрати, необхідні для збереження майна, а також мусить вжити усіх заходів, пов'язаних із забезпеченням належного стану

майна [166, с. 326]. Якщо за договором довічного утримання (догляду) у власність набувача передається житловий будинок, квартира або їх частина, то тягар утримання цього помешкання включає витрати на сплату комунальних послуг, постачання газу, світла, води тощо. Крім того набувач, як власник, зобов'язаний здійснювати поточний і капітальний ремонт нерухомого майна.

Виникає питання: чи може за договором довічного утримання (догляду) відчужувач нести тягар утримання житлом, переданим йому набувачем повністю чи частково для проживання?

Згідно ст. 322 ЦК України власник має право за договором передати повністю або частково тягар утримання майна іншій особі [166]. Однак, для відчужувача метою укладення договору довічного утримання (догляду) є одержання від набувача матеріального забезпечення та (або) догляду. Цей договір, як правило, укладається громадянами з низьким рівнем доходів, для яких матеріальне забезпечення є основним джерелом існування. Тому покладення на відчужувача обов'язку сплачувати комунальні та інші платежі за користування житлом є недоцільним, оскільки суперечить меті та сутності договору довічного утримання (догляду). Відповідно, набувач, який сплачує комунальні та інші платежі, підтримує належний стан житлового приміщення, такими діями забезпечує необхідні умови для проживання в ньому відчужувача, тобто забезпечує його матеріальне утримання.

Водночас, на нашу думку, відповідно до ст. 322 та ст. 627 ЦК України [166] сторони вільні у визначенні умов договору довічного утримання (догляду), тому можуть домовитися про покладення на відчужувача обов'язку сплачувати комунальні та інші платежі за користування житлом. Однак, таке правило повинно діяти лише у тому випадку, якщо воно встановлено договором. Відповідно, якщо у договорі довічного утримання (догляду) відсутній такий обов'язок для відчужувача, то набувач згідно закону повинен нести такі витрати. Наша позиція зумовлена тим, що, якщо

договором довічного утримання (догляду) встановлено обов'язок набувача забезпечити відчужувача або третю особу житлом, то такий обов'язок потрібно розглядати як вид матеріального забезпечення відчужувача утриманням.

Вважаємо за необхідне доповнити частину першу ст. 750 ЦК України новим пунктом третім такого змісту: *«Набувач несе тягар утримання житлом у будинку (квартирі), який йому переданий за договором довічного утримання (догляду), якщо інше не передбачено цим договором»*, а також ст. 750 ЦК України новою частиною другою такого змісту: *«Набувач може бути зобов'язаний забезпечити відчужувача або третю особу житлом в іншому будинку (квартирі). У цьому разі тягар утримання житлом покладається на набувача»*.

3. Обов'язок набувача щодо поховання відчужувача у разі його смерті.

Як вже нами зазначалося, що цей обов'язок набувача закріплено у законі (ч. 3 ст. 749 ЦК України) [166], тому сторони не можуть домовитися у договорі про звільнення набувача від нього. Єдине про що може мати місце домовленість сторін, то це щодо розподілу витрат на поховання відчужувача, якщо має місце множинність осіб на стороні набувача або частина майна відчужувача відійшла до спадкоємців.

Доцільно у договорі встановити види ритуальних послуг, за які зобов'язаний буде сплатити набувач. Однак, якщо такі види не буде визначено договором, то набувач у будь-якому випадку повинен сплатити за оформлення документів для поховання та самі поховання.

У більшості випадків, відчужувачем виступає одинока людина похилого віку, тому немає тих осіб, хто міг би проконтролювати належне виконання цього обов'язку набувача. Це означає, що обов'язок набувача поховати відчужувача у разі його смерті, як правило, залежить від моральних якостей набувача, а не від правового поля.

Водночас виникає питання: який правовий наслідок настає для набувача, якщо він не виконує чи неналежним чином виконує свій обов'язок щодо поховання відчужувача? Якщо немає спадкоємців у відчужувача, то хто має право захистити права відчужувача у разі його смерті у разі порушення умов договору довічного утримання (догляду)?

У межах цього дослідження нами неодноразово висвітлювалася діяльність нотаріуса при укладенні договору довічного утримання (догляду), яка пов'язана з посвідченням цього договору, накладенням заборони відчуження майна в реєстрі для реєстрації нотаріальних дій та реєстрі для реєстрації заборон відчуження нерухомого та рухомого майна, арештів, накладених на майно судами, слідчими органами, і реєстрації зняття таких заборон та арештів (п. 7.5 глави 2, п. 4.1 глави 15 Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України) [111]. У випадку припинення договору довічного утримання (догляду) нотаріус знімає заборону відчуження майна при одержанні повідомлення (п. 5.1 глави 15 цього Порядку) [111], про що робить відповідні відмітки в реєстрі для реєстрації заборон і арештів та в алфавітній книзі обліку заборон відчуження і арештів нерухомого майна (п. 6.1 глави 15 цього Порядку) [111]. Отже, як зазначають С.Д. Гринько та Р.В. Гринько, «нотаріус, взявши на себе таке зобов'язання, виконує охоронну функцію, спрямовану на охорону і захист прав та інтересів учасників договірної зобов'язання» [35, с. 52].

Враховуючи вищевикладене значення діяльності нотаріуса для динаміки зобов'язання з договору довічного утримання (догляду), вважаємо за доцільне покласти на нотаріуса обов'язок перевіряти належне виконання обов'язку набувача про поховання відчужувача, а також усіх передбачених договором довічного утримання (догляду) видів ритуальних послуг. Для цього набувач повинен як докази подати нотаріусу квитанції та інші документи, які свідчили б про повне і безумовне виконання зобов'язання.

У цивільному законодавстві України закріплено правові наслідки розірвання договору довічного утримання (догляду) на вимогу відчужувача:

- 1) відчужувач набуває право власності на майно, яке було ним передано набувачеві;
- 2) відчужувач має право вимагати його повернення;
- 3) витрати, зроблені набувачем на утримання та (або) догляд відчужувача, не підлягають поверненню (ч. 1 ст. 756 ЦК України) [162].

Отже, відчужувач має право заявити вимогу про розірвання цього договору лише за своє життя, оскільки «договір довічного утримання (догляду) припиняється зі смертю відчужувача» (ч. 2 ст. 755 ЦК України) [162].

Трапляються ситуації за яких відчужувач подав позовну заяву про розірвання договору, однак помер до прийняття судом рішення у цій справі. Відповідно виникає питання про захист майнових прав та інтересів померлого відчужувача? Відповідь на це питання було дано ВС у низці своїх постанов.

1) «Позов про розірвання договору довічного утримання та визнання права власності на квартиру за відчужувачем пред'явлено за життя відчужувача, тому факт смерті відчужувача до вирішення справи судом допускає правонаступництво у спірних правовідносинах, тому оспорюваний договір довічного утримання може бути розірвано.

2) Якщо правонаступник позовних вимог відчужувача про розірвання договору довічного утримання не підтримав, то він має право набути вказане нерухоме майно у власність не на підставі статті 756 ЦК України, а у порядку спадкування в позасудовому порядку або у судовому порядку, якщо судом буде встановлено у нього таке право» [98; 101; 103;107].

3.3. Розірвання договору довічного утримання (догляду) з ініціативи набувача майна та правові наслідки припинення зобов'язання

Відповідно до п. 2 ч. 1 ст. 755 ЦК України договір довічного утримання (догляду) може бути розірваний за рішенням суду на вимогу набувача [162]. При цьому припинення договору у цьому випадку оформлюється за заявою зацікавленої особи – сторони договору та на підставі рішення суду про розірвання договору довічного утримання (догляду) [20].

Водночас у ч. 2 ст. 756 ЦК України зазначається про розірвання договору довічного утримання (догляду) за вимогою набувача у зв'язку з неможливістю його подальшого виконання з підстав, що мають істотне значення [162]. У викладеній позиції вбачаємо відмінність від позиції ЦК УРСР 1963 р., де у ч. 2 ст. 428 було встановлено право набувача майна вимагати розірвання договору довічного утримання у разі, «якщо з незалежних від нього обставин його майновий стан змінився настільки, що він не має змоги надавати відчужувачеві обумовлене забезпечення» [163].

Слід зазначити, що Є.О. Харитонов і О.В. Старцев слушно звертають увагу на те, що законодавець у п. 2 ч. 1 ст. 755 ЦК України не вказує підстави для розірвання договору довічного утримання (догляду) на вимогу набувача. Водночас учені виділяють дві ймовірні підстави для звернення набувача з такою вимогою: а) «неможливість виконання набувачем договору з підстав, що мають істотне значення (наприклад, хвороба набувача), невігідність договору довічного утримання (догляду) для набувача (наприклад, коли сума, належна до сплати за договором довічного утримання (догляду), відповідно до закону була збільшена настільки, що внаслідок виплати збільшеної суми набувач втрачає вигоди, на одержання яких він міг розраховувати при укладенні договору; б) у разі істотного порушення договору відчужувачем (наприклад, непередання майна за договором,

передання майна із необумовленими недоліками чи обтяженнями)» [152, с. 534].

До таких підстав М.Д. Пленюк відносить «інвалідність самого набувача, переїзд в іншу місцевість і відмову відчужувача змінити місце проживання, неможливість виконувати свої обов'язки внаслідок погіршення майнового стану набувача тощо» [86, с. 41]. Тобто вчена також вказує на суб'єктивні обставини з боку набувача, так і на обставини, що свідчать про вину відчужувача.

На нашу думку, формулювання змісту п. 2 ч. 1 ст. 755 ЦК України слід тлумачити так: набувачеві надається право у будь-який час без будь-якого пояснення причини вимагати розірвання договору довічного утримання (догляду). Підстава для звернення набувача з вимогою про розірвання договору довічного утримання (догляду) має значення лише щодо настання правових наслідків розірвання цього договору.

Якщо у випадку розірвання договору довічного утримання (догляду) за вимогою набувача у зв'язку з неможливістю його подальшого виконання з підстав, що мають істотне значення, суд може залишити за набувачем право власності на частину майна, з урахуванням тривалості часу, протягом якого він належно виконував свої обов'язки за договором (ч. 2 ст. 756 ЦК України) [162]. На думку Р.А. Майданика, «на позитивне рішення суду може розраховувати лише набувач, який здебільшого добросовісно ставився до виконання своїх обов'язків і з поважних причин не може так само виконувати їх надалі» [2, с. 345]. Відповідно недобросовісному набувачу, зауважує вчений, «суд може відмовити або суттєво зменшити частку права власності, на яку мав право претендувати набувач за звичайних умов добросовісного виконання своїх зобов'язань» [2, с. 345].

При цьому, судова практика свідчить про те, що «закон чи договір не ставить в залежність факт належності здійсненого забезпечення утриманням чи доглядом від прийняття виконання таких дій відчужувачем. Зобов'язання

за договором довічного утримання вважається належно виконаним з моменту вчинення передбаченої договором дії набувачем. Мотиви неприйняття виконання, як і сам факт такого неприйняття не мають правового значення до вирішення питання про належність виконання набувачем своїх обов'язків» [73].

У інших випадках розірвання договору на вимогу набувача відчужувачеві повертається право власності на майно, яке було ним передане, а зроблені набувачем витрати на утримання та (або) догляд відчужувача, не підлягають поверненню. Отже, законодавець встановлюється різні правові наслідки розірвання договору довічного утримання (догляду) залежно від наявності підстави, що має істотне значення для неможливості подальшого виконання обов'язку за договором.

Слід наголосити, що позиція у законодавстві щодо правових наслідків розірвання договору довічного утримання (догляду) за вимогою набувача у зв'язку з неможливістю його подальшого виконання з підстав, що мають істотне значення (ч. 2 ст. 756 ЦК України) [162], відрізняється від попередньої, викладеної у ЦК УРСР 1963 р. [163]. Відповідно до ч. 2 ст. 428 ЦК УРСР 1963 р. розірвання договору довічного утримання як на вимогу набувача, так і відчужувача, спричиняє настання єдиного наслідку: «будинок повинен бути повернутий відчужувачеві; витрати по утриманню відчужувача, зроблені набувачем майна до розірвання договору, не відшкодовуються» [163].

На думку О.С. Яворської, зазначена позиція у законодавстві «має позитивний характер, оскільки спрямована на захист інтересів добросовісних набувачів за договором» [179, с. 11]. При цьому вона зауважує на можливе виникнення обставин за яких «режим спільної часткової власності для колишніх сторін договору може виявитися доволі проблематичним» [179, с. 11]. Вона вважає, що було б доцільним на законодавчому рівні встановити право на відшкодування набувачеві понесених витрат. Таке правило на

сьогодні може застосовуватися, оскільки відчужувачами за договором довічного утримання можуть виступати фізичні особи незалежно від їх віку та стану здоров'я [179, с. 11]. Крім того, вчена звертає увагу на ту обставину, що «в майбутньому між сторонами може виникнути спір порядок користування спільним майном. Однією зі сторін може бути заявлена вимога про поділ майна чи виділ частки. У таких випадках суд має застосовувати норми глави 26 ЦКУ, що регулює відносини спільної часткової власності. Введення такої норми має позитивний характер, оскільки спрямоване на захист інтересів добросовісних набувачів за договором» [182, с. 314].

Позиція О.С. Яворської віднайшла однодумців поміж вчених. О.В. Розгон наголошує на можливості виникнення проблем для колишніх сторін договору, яким належить майно на праві спільної часткової власності [124, с. 37]. На думку М. Ткаченка, виходом з цієї ситуації може стати закріплення на законодавчому рівні механізму відшкодування набувачеві понесених витрат на утримання відчужувача за час дії договору довічного утримання в разі його припинення до моменту повного виконання [141, с. 37].

Заслуговують на увагу міркування О.М. Великороди щодо доцільності того, коли при вирішенні питання про залишення за набувачем права власності на частину майна, враховувалась не тільки тривалість часу належного виконання договору, але й витрати зроблені набувачем та майно, яке було передане за цим договором» [17, с. 18]. На думку О.С. Яворської, зазначена «пропозиція О.М. Великороди є слушною, однак належне виконання договору охоплює конкретні витрати та їх вартісний вираз, що були понесені набувачем у зв'язку з виконанням договору. Тому при вирішенні конкретного спору суд і так враховуватиме ці обставини» [182, с. 314]. Слушною є думка О.С. Яворської, яка зауважує на те, що «застосовуючи норми ст. 756 ЦКУ, суд очевидно мав би враховувати характеристику майна з огляду на можливість його поділу» [182, с. 315].

Під час виконання договору довічного утримання (догляду) можуть виявитися обставини, які не могли бути враховані сторонами при його укладенні, але істотно впливають на інтереси однієї чи обох сторін [166, с. 639]. Відповідно до ст. 652 ЦК України набувач має право розірвати договір у зв'язку з істотною зміною обставин, якщо сторони не досягли згоди щодо приведення договору у відповідність з обставинами, які істотно змінилися, або щодо його розірвання [162]. Для здійснення цього права набувач має звернутися до суду з відповідною заявою, який визначає наслідки розірвання договору виходячи з необхідності справедливого розподілу між сторонами витрат, понесених ними у зв'язку з виконанням цього договору (ч. 3 ст. 652 ЦК України) [162].

Враховуючи вищезазначене, слід навести твердження В.Д. Примака: «Під час застосування ст. 652 ЦК України не можна забувати про її зв'язок зі ст. 607 ЦК України – «зобов'язання припиняється неможливістю його виконання у зв'язку з обставиною, за яку жодна із сторін не відповідає». Тому, якщо виконання договору є об'єктивно неможливим, а не утрудненим, належним способом захисту буде не зміна або розірвання договору у зв'язку з істотною зміною обставин, а визнання зобов'язання припиненим через неможливість його виконання» [97, с. 47].

Законодавець у ч. 2 ст. 653 ЦК України закріпив умови за яких договір може бути розірваний: «1) в момент укладення договору сторони виходили з того, що така зміна обставин не настане; 2) зміна обставин зумовлена причинами, які заінтересована сторона не могла усунути після їх виникнення при всій турботливості та обачності, які від неї вимагалися; 3) виконання договору порушило б співвідношення майнових інтересів сторін і позбавило б заінтересовану сторону того, на що вона розраховувала при укладенні договору; 4) із суті договору або звичаїв ділового обороту не випливає, що ризик зміни обставин несе заінтересована сторона» [162].

Відповідно до частин 2 і 3 ст. 653 ЦК України розірвання договору на вимогу набувача спричиняє припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) з моменту набрання рішення суду законної сили [162]. Правовими наслідками припинення зобов'язання з цієї причини законодавець називає такі: «Сторони не мають права вимагати повернення того, що було виконане ними за зобов'язанням до моменту зміни або розірвання договору, якщо інше не встановлено договором або законом» (ч. 4 ст. 653 ЦК України) [162]. Однак, закріплений у ч. 4 ст. 653 ЦК України правовий наслідок припинення зобов'язання не можна застосувати для договору довічного утримання (догляду). Це пояснюється тим, що для договору довічного утримання (догляду) законодавець у ст. 756 ЦК України передбачає спеціальні правові наслідки розірвання цього договору [162]. У разі розірвання договору довічного утримання (догляду) у зв'язку з істотною зміною обставин суд може залишити за набувачем право власності на частину майна, з урахуванням тривалості часу, протягом якого він належно виконував свої обов'язки за договором [162].

Наступною підставою для розірвання договору довічного утримання (догляду) на вимогу набувача є відмова відчужувача у наданні згоди на передання обов'язків набувача за договором довічного утримання (догляду) іншій особі. Нами у попередніх підрозділах розкривалося питання про право набувача – фізичної особи передати свої обов'язки за договором довічного утримання (догляду) у разі неможливості їх подальшого виконання з підстав, що мають істотне значення, члену своєї сім'ї або іншій особі (ч. 1 ст. 752 ЦК України) [162]. Тобто мова йде про заміну набувача за договором довічного утримання (догляду).

Обов'язковими умовами такої заміни набувача, як боржника, є такі: 1) наявність факту неможливості подальшого виконання фізичною особою обов'язків набувача за договором довічного утримання (догляду) з підстав, що мають істотне значення; 2) наявність згоди особи, якій мають бути

передані такі обов'язки; 3) наявність згоди відчужувача (ч. 1 ст. 752 ЦК України) [162].

Правовий механізм заміни набувача полягає у вчиненні правочину, що є додатком до основного договору довічного утримання (догляду). Правочин щодо заміни набувача (боржника) у зобов'язанні вчиняється у такій самій формі, що і правочин, на підставі якого виникло зобов'язання, право вимоги за яким передається новому кредиторіві (ст. ст. 513, 520 ЦК України) [162]. Тобто правочин про заміну набувача у договорі довічного утримання (догляду) вчиняється у письмовій формі та підлягає нотаріальному посвідченню (ст. 745 ЦК України) [162]. Для вчинення такого правочину обов'язково потрібна згода відчужувача, оскільки така вимога щодо заміни набувача відповідає загальним вимогам для заміни боржника у зобов'язанні: «Боржник у зобов'язанні може бути замінений іншою особою (переведення боргу) лише за згодою кредитора, якщо інше не передбачено законом» (ст. 520 ЦК України) [162]. На випадок відмови відчужувача у наданні згоди на передання обов'язків набувача за договором довічного утримання (догляду) іншій особі у законодавстві передбачено право набувача оскаржити таку відмову до суду (ч. 2 752 ЦК України) [162]. Розглядаючи таке звернення набувача, суд повинен взяти до уваги тривалість виконання договору та інші обставини, які мають істотне значення (ч. 2 752 ЦК України) [162]. Тобто суд із врахуванням вищезазначених обставин може задовольнити прохання набувача про передачу його обов'язків за договором довічного утримання (догляду) члену його сім'ї або іншій особі або відмовити у його задоволенні.

Якщо набувач звернувся до суду з вимогою про розірвання договору довічного утримання (догляду) у зв'язку з відмовою відчужувача у наданні згоди на передання обов'язків набувача за договором довічного утримання (догляду) іншій особі відповідно до п. 2 ч. 1 ст. 755 ЦК України, то суд має право застосувати правові наслідки розірвання договору, передбачені у ч. 2

ст. 756 ЦК України [162], оскільки підставою для звернення до суду є факт неможливості подальшого виконання набувачем обов'язків за договором довічного утримання (догляду) з підстав, що мають істотне значення. Подібні міркування висловлюють також провідні вітчизняні вчені. На думку І.О. Дзери, для застосування правових наслідків розірвання договору згідно ч. 2 ст. 756 ЦК України на вимогу набувача є «незгода відчужувача від заміни набувача за договором з підстав неможливості останнім виконувати обов'язки за договором» [39, с. 191].

У першому розділі цієї дисертаційної роботи нами розкривалися особливості зобов'язань із договору довічного утримання (догляду) за участю декількох осіб на стороні набувача, якими може бути й подружжя. Відповідно до ч. 3 ст. 746 ЦК України всі особи на стороні набувача стають «співвласниками майна, переданого їм за договором довічного утримання (догляду), на праві спільної сумісної власності» [162].

На практиці виникають питання про право одного з набувачів – колишнього подружжя, розірвати договір довічного утримання (догляду), якщо його було укладено під час перебування ними у шлюбі. Розглянемо таку життєву ситуацію та позицію ВС з цього питання, коли відчужувач за договором довічного утримання ще не помер, а подружжя вже розлучилося і почало ділити спільне майно [112].

Колишня дружина набувача подала до суду позов про визнання будинку, набутого за договором довічного утримання, сумісною власністю подружжя та про поділ цього будинку навпіл. Окрім цього набувач, а не відчужувач, самостійно звернувся із позовом про розірвання договору довічного утримання, оскільки він не може виконувати прийняті на себе зобов'язання [112].

ВС висловив позицію, що «відповідно до ст. 60 СК України у сімейному праві діє презумпція права спільної сумісної власності майна подружжя, яка діє також і для майна набутого на підставі договору довічного

утримання. Таке майно, як у будь-яке інше спільне сумісне майно набуто під час шлюбу, підлягає поділу в порядку, передбаченому ст. 70 СК України. Відповідно той з подружжя, хто оспорує презумцію права спільної сумісної власності на окремі об'єкти майна, повинен довести в суді, що справжньою метою укладання договору довічного утримання були не інтереси сім'ї, а його особисті інтереси» [112]. У справі, яка нами розглядається, набувач цього не довів. Водночас його колишня дружина надала докази належного виконання нею обов'язку за договором довічного утримання (догляду). Вона зазначала, що «разом із відповідачем та їх дітьми в період шлюбу однією сім'єю проживали в будинку, одержаному внаслідок укладення договору довічного утримання, здійснювали поточний ремонт будинку, а також доглядали та забезпечували за рахунок сімейного бюджету утримання відчужувача» [112].

Вищезазначене дозволяє зробити висновок про правові наслідки вирішення цієї ситуації:

1) якщо стороною договору довічного утримання (догляду) є один із подружжя, якому було передано відчужувачем майно за цим договором, то діє презумпція права спільної сумісної власності майна подружжя;

2) набувач має право оспорити презумцію права спільної сумісної власності, а для цього він повинен довести, що справжньою метою укладання договору довічного утримання були не інтереси сім'ї, а його особисті інтереси;

3) якщо набувач не оспорив презумцію права спільної сумісної власності, то майно, передане відчужувачем за договором довічного утримання (догляду), належить подружжю та підлягає поділу;

4) якщо суд задовольняє вимогу набувача – колишнього подружжя, про розірвання договору довічного утримання (догляду), то для нього зобов'язання за цим договором припиняються з настанням правових наслідків, передбачених у ч. 1 ст. 756 ЦК України [162]. Це означає, що

відчужувач набуває право власності на частину майна, яке було ним передано, і має право вимагати його повернення. У цьому випадку набувачеві не повертаються витрати, зроблені на утримання та (або) догляд відчужувача;

5) якщо внаслідок поділу майна, що було передано відчужувачем за договором довічного утримання (догляду), його частина перейшла до іншої особи – колишнього подружжя, то до нього переходять права та обов'язки набувача за цим договором довічного утримання (догляду);

б) за наявності ситуації, викладеної нами у п'ятому пункті, набувач має право звернутися до відчужувача про зміни договору довічного утримання (догляду) у зв'язку з істотною зміною обставин, а у разі не досягнення такої згоди – до суду (ст. 652 ЦК України) [162]. Вважаємо, що такі зміни договору повинні стосуватися зміни обсягу та видів матеріального забезпечення та (або) догляду відчужувача, оскільки відчужувач набув право власності на частину майна, яке було ним передано набувачеві. Крім того, суд повинен буде задовольнити таку вимогу нового набувача (повністю або частково, залежно від її змісту та обставин) відповідно до засад справедливості, добросовісності та розумності (п. 6 ч. 1 ст. 3 ЦК України) [162].

Таким чином, договір довічного утримання (догляду) може бути розірваний за рішенням суду на вимогу набувача. Правові наслідки розірвання договору довічного утримання (догляду) на вимогу набувача залежать від того, чи має місце неможливість подальшого виконання набувачем обов'язку за договором із підстав, що мають істотне значення.

Висновки до розділу 3

Загальні підстави розірвання цивільно-правового договору закріплено у главі 53 ЦК України та вони мають значення для будь-якого договору (наприклад, істотне порушення договору другою стороною). За спеціальними підставами відбувається розірвання договору довічного утримання (догляду) відповідно до ст.ст. 755 і 756 ЦК України: 1) на вимогу відчужувача у разі невиконання або неналежного виконання набувачем своїх обов'язків, незалежно від його вини; 2) на вимогу набувача у зв'язку з неможливістю подальшого виконання набувачем договору з підстав, що мають істотне значення; 3) на вимогу набувача незалежно від підстав.

Зміст правовідношення з розірвання договору становить реальна поведінка учасників договору, залежно від їх прав і обов'язків, спрямована на повне припинення договору. Тобто розірвання договору спричиняє припинення договору, однак не завжди спричиняє припинення зобов'язання з цього договору. Обов'язковою ознакою розірвання договору є те, що договірні зобов'язання припиняються на майбутнє.

Виділено такі форми реальної поведінки учасників із розірвання договору: 1) домовленість (згода) сторін; 2) вимога однієї із сторін. Вона може змінюватися залежно від різних обставин, наприклад, якщо домовленості між сторони немає, то зацікавлена сторона звертається до суду з вимогою про розірвання договору. Законом або договором може бути передбачено неможливість розірвання договору за домовленістю сторін.

Згода сторін про розірвання договору відноситься до загальної підстави розірвання договору довічного утримання (догляду), оскільки така обставина має значення правоприпиняючого факту для будь-якого цивільно-правового договору. Право на розірвання договору довічного утримання (догляду) за згодою сторони здійснюють шляхом укладення договору про розірвання договору.

Вимога однієї із сторін про розірвання договору спричиняє припинення дії договору довічного утримання (догляду) лише за рішенням суду у таких випадках: 1) істотне порушення договору другою стороною; 2) відсутність згоди сторін щодо приведення договору у відповідність з обставинами, які істотно змінились; 3) відсутність згоди другої сторони щодо розірвання договору; 4) якщо згідно норм моралі та втрати взаємної довіри договірні правовідносини між сторонами не можуть надалі існувати.

Особливість визначення істотності порушення договору другою стороною виявляється у тому, що немає значення факт завдання шкоди та її значущість.

Відчужувач або третя особа мають право звернутися до суду з вимогою про розірвання договору довічного утримання (догляду) у разі невиконання або неналежного виконання набувачем своїх обов'язків (основних та додаткових).

До основного обов'язку набувача віднесено забезпечення відчужувача утриманням та (або) доглядом. Належне виконання цього обов'язку залежить від двох чинників: 1) договірного закріплення всіх видів матеріального забезпечення, якими набувач має забезпечувати відчужувача; 2) індексації грошової оцінки у порядку, встановленому законом.

Додаткові обов'язки набувача закріплено у законі (поховати відчужувача у разі його смерті) та можуть бути передбачені договором (забезпечення відчужувача або третьої особи житлом у будинку (квартирі), який йому переданий за договором).

Відчужувач має право заявити вимогу про розірвання цього договору лише за своє життя, оскільки договір довічного утримання (догляду) припиняється з його смертю. У разі звернення відчужувача до суду з вимогою про розірвання договору довічного утримання за його життя

Якщо відчужувач подав позовну заяву про розірвання договору довічного утримання (догляду) та помер до прийняття судом рішення у цій

справі, то для вирішення судом справи допускаються правонаступники та договір може бути розірвано. У іншому випадку правонаступники відчужувача не мають права вимагати розірвання договору довічного утримання (догляду), а мають право на майно у порядку спадкування.

Договір довічного утримання (догляду) може бути розірваний за рішенням суду на вимогу набувача. Правові наслідки розірвання договору довічного утримання (догляду) на вимогу набувача залежать від того, чи має місце неможливість подальшого виконання набувачем обов'язку за договором із підстав, що мають істотне значення:

1) за наявності таких підстав, – суд може залишити за набувачем право власності на частину майна, з урахуванням тривалості часу, протягом якого він належно виконував свої обов'язки за договором;

2) за відсутності таких підстав, – відчужувач набуває право власності на майно, яке було ним передане набувачеві, та йому це майно повертається, а витрати, зроблені набувачем на утримання та (або) догляд відчужувача, не підлягають поверненню.

Якщо стороною договору довічного утримання (догляду) є один із подружжя, якому було передано відчужувачем майно за цим договором, то діє презумпція права спільної сумісної власності майна подружжя. Набувач – один із подружжя – має право оспорити презумпцію права спільної сумісної власності, а для цього він повинен довести, що справжньою метою укладання договору довічного утримання були не інтереси сім'ї, а його особисті інтереси. Якщо цей набувач не оспорив таку презумпцію, то майно, передане відчужувачем за договором довічного утримання (догляду), належить подружжю на праві спільної сумісної власності та підлягає поділу у разі їх розлучення.

ВИСНОВКИ

У дисертації проведено комплексне дослідження припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду), що дозволило визначити загальні закономірності та видові особливості припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду), а також розробити науково-теоретичні пропозиції для вирішення проблемних питань у сфері правового регулювання цивільних договірних відносин.

1. Зобов'язанням із договору довічного утримання (догляду) характерні загальні ознаки цивільно-правових зобов'язань, а також спеціальні ознаки, що обумовлені правовою природою договору довічного утримання (догляду), а саме: 1) метою укладення договору є відчуження права власності на майно та надання матеріального утримання (догляду); 2) відплатний; 3) реальний; 4) двосторонній; 5) строковий (як правило довгостроковий), за яким дострокове припинення зобов'язання не допускається 6) фідучіарний (довірчий); 7) ризиковий.

2. Суб'єктами зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) є відчужувач (фізична особа незалежно від віку та стану здоров'я), набувач (повнолітня дієздатна фізична особа та юридична особа), а також третя особа, якщо укладено договір на її користь.

Зроблено висновок про доцільність запровадження додаткової вимоги для набувача – фінансова платоспроможність у формі фінансової звітності (для юридичної особи) та довідки про доходи (для фізичної особи).

У зобов'язаннях з договору довічного утримання (догляду) може мати місце заміна набувача за умови згоди відчужувача. Однак заміна відчужувача не допускається. У зв'язку з таким висновком, умова цього договору про заміну відчужувача та договір про уступку вимоги прав відчужувача будуть нікчемними.

3. Зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) на користь третьої особи виникають у разі, коли має місце переадресування його виконання третій особі (замість відчужувача). До особливостей таких зобов'язань віднесено: а) вимагати виконання зобов'язання на користь третьої особи може як відчужувач, який уклав договір, так і третя особа, на користь якої передбачено виконання, якщо інше не встановлено договором; б) сторони не мають права розірвати договір за взаємною згодою без згоди третьої особи, якщо інше не встановлено договором; в) відчужувач може вимагати виконання зобов'язання на свою користь лише у випадку, якщо третя особа відмовилася від права, наданого їй на підставі договору.

4. Об'єктом зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) є дія (активна поведінка), яку повинна виконати зобов'язана особа.

5. Зміст зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) становлять права та обов'язки сторін, закріплені на двох рівнях: імперативному – у законодавстві (главі 57 ЦК України), тому є обов'язковими незалежно від умов договору (забезпечити відчужувача або третю особу утриманням та (або) доглядом, поховати відчужувача у разі його смерті); диспозитивному – як умови договору за згодою сторін.

Виконання зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) може бути забезпечено встановленням за згодою сторін у договорі довічного утримання (догляду) обов'язку набувача застрахувати ризик невиконання ним своїх обов'язків за цим договором.

6. Припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) – це зникнення правового зв'язку між відчужувачем і набувачем щодо об'єкта зобов'язання на підставах, передбачених законом або договором, внаслідок чого вони не мають прав і обов'язків один до одного, а у випадках, передбачених договором, перед третьою особою, що становили зміст договірної зобов'язання.

Зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) можуть припинятися повністю або частково на підставах, передбачених законом або договором. Зокрема часткове припинення зобов'язання має місце у разі смерті одного з відчужувачів, згоди сторін зобов'язання про звільнення набувача від обов'язку забезпечення відчужувача житлом або доглядом.

7. Підстави припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду), що залежать від волі сторін: 1) виконання зобов'язання; 2) передання боржником кредиторів відступного; 3) домовленість сторін (крім новації); 4) прощення боргу.

Виконання є підставою припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) лише у двох випадках: 1) виконання зобов'язання набувачем щодо поховання відчужувача; 2) неналежне виконання обов'язків набувачем спричиняє виникнення у відчужувача права вимоги про припинення зобов'язання.

Передання боржником кредиторів відступного (грошей, іншого майна тощо) як підстава припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) застосовується за згодою сторін, де вони також погоджують розмір, строки й порядок передання відступного.

Підставою припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) є домовленість сторін. Винятком із такої домовленості є новація, що не буде підставою припинення цих зобов'язань, оскільки це буде суперечити їх правовій природі.

Прощення боргу є підставою припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду), що означає звільнення відчужувачем (кредитором) від обов'язку набувача (боржника) щодо забезпечення відчужувача або третю особу утриманням та (або) доглядом. Застосовується за таких умов: 1) якщо договір укладено відчужувачем на користь третьої особи, то для вчинення такого правочину відчужувачем слід одержати згоду третьої особи; 2) якщо за договором довічного утримання (догляду) не

виникає зобов'язання на користь третьої особи, то зобов'язання припиняються на підставі вчиненого відчужувачем правочину.

8. Підстави припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду), що не залежать від волі сторін: 1) поєднання боржника і кредитора в одній особі; 2) неможливість виконання зобов'язання у зв'язку з обставиною, за яку жодна зі сторін не відповідає; 3) обставини, пов'язані зі смертю відчужувача та набувача; 4) обставини, пов'язані з ліквідацією юридичної особи як набувача.

Поєднання боржника і кредитора в одній особі є підставою припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) за участю як фізичної особи, так і юридичної особи на стороні набувача. До випадків припинення цього зобов'язання за участю як фізичної особи віднесено: 1) у порядку спадкування, – як до спадкоємця; 2) якщо у набувача немає спадкоємців або вони відмовилися від прийняття майна, переданого відчужувачем.

Поєднання боржника і кредитора в одній особі за участю юридичної особи на стороні набувача має місце у разі ліквідації юридичної особи-набувача, якщо: 1) відбувається перехід до відчужувача, як до її засновника (учасника); 2) ліквідації юридичної особи-набувача, якщо немає у юридичної особи-набувача правонаступників.

Неможливість виконання зобов'язання у зв'язку з обставиною, за яку жодна із сторін не відповідає, є підставою припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) у таких випадках:

1) визнання фізичної особи-набувача недієздатним є фактом, що свідчить про неможливість виконання зобов'язання, що є підставою для припинення цього зобов'язання;

2) військова агресія російської федерації проти України може бути фактом, що спричиняє припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) лише у разі неможливості його виконання щодо

забезпечення відчужувача або третьої особи житлом у будинку (квартирі), який йому переданий за цим договором, якщо цей обов'язок був передбачений у договорі, у зв'язку з його знищенням або пошкодженням внаслідок чого він непридатний для проживання.

Виділено такі обставини, за які жодна із сторін не відповідає, однак їх не можна віднести до підстав припинення з договору довічного утримання (догляду):

1) військова агресія російської федерації проти України загалом не є підставою припинення зобов'язання, оскільки з настанням перемоги України у набувача з'явиться фізична можливість виконання зобов'язання за договором довічного утримання (догляду);

2) призов набувача як суб'єкта зобов'язання на військову службу у порядку загальної мобілізації, оскільки набувач має право передати свої обов'язки за згодою відчужувача члену сім'ї набувача або іншій особі за їхньою згодою.

Смерть фізичної особи розкривається як юридичний факт, що спричиняє припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) у таких випадках: 1) смерть одного із відчужувачів, якщо на стороні відчужувача було декілька фізичних осіб, яким належить на праві спільної сумісної власності майно, що було передано набувачеві за цим договором; 2) смерть набувача, якщо у нього немає спадкоємців за заповітом і за законом або вони відмовилися від прийняття майна, переданого відчужувачем.

Зроблено висновок про те, що підставою припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) може бути смерть відчужувача, що стала наслідком вчинення набувачем умисного вбивства. Засобом припинення зобов'язання є розірвання договору на вимогу спадкоємців відчужувача. Правовим наслідком розірвання договору за таких обставин має бути передання права власності на майно, передане набувачеві, та

повернення майна відчужувачу. На набувача, як завдавача шкоди, покладаються витрати на поховання та спорудження надгробного пам'ятника відчужувачу, за правилами глави 82 ЦК України.

Ліквідація юридичної особи є підставою припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) лише у разі, коли майно в результаті ліквідації юридичної особи-набувача не переходить до його засновника (учасника). Правовим наслідком є відновлення у відчужувача права власності на майно, передане ним набувачеві за договором довічного утримання (догляду).

Зроблено висновок про те, що зміст п. 7 ч. 1 ст. 59 Кодексу України з процедур банкрутства, де вказано про скасування обмеження щодо розпорядження майном боржника, яке до нього перейшло за договором довічного утримання (догляду), порушує загальні засади цивільного законодавства – «справедливість, добросовісність та розумність». Це пояснюється тим, що ліквідація юридичної особи шляхом банкрутства спричиняє припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) та повернення відчужувачеві права власності на майно, передане ним набувачеві за цим договором. Однак, якщо це майно включається до складу ліквідаційної маси набувача як банкрута, то відчужувач втрачає можливість повернути саме майно та права на нього.

9. Реальна поведінка учасників правовідношення з розірвання договору довічного утримання (догляду) виявляється в таких формах: 1) домовленість (згода) сторін; 2) вимога однієї із сторін.

Розірвання договору довічного утримання (догляду) за згодою сторони здійснюють шляхом укладення договору про розірвання договору довічного утримання (догляду). До підстав розірвання договору довічного утримання (догляду) за згодою сторін віднесено передання боржником кредиторіві відступного та прощення боргу.

Вимога однієї із сторін про розірвання договору є загальною підставою припинення дії договору довічного утримання (догляду) у таких випадках: 1) істотне порушення договору другою стороною, що не залежить від факту завдання шкоди та її значущості; 2) відсутність згоди сторін щодо приведення договору у відповідність з обставинами, які істотно змінились; 3) відсутність згоди другої сторони щодо розірвання договору; 4) якщо згідно норм моралі та втрати взаємної довіри договірні правовідносини між сторонами не можуть надалі існувати, оскільки договір має фидуціарний характер.

10. Відмова від договору спричиняє його розірвання, оскільки зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) припиняються з моменту набрання законної сили рішення суду про це, а не з моменту одержання другою стороною повідомлення про відмову. Тому за договором довічного утримання (догляду) зобов'язання можуть припинитися на вимогу однієї сторони лише у разі його розірвання. Відмова від договору, якщо вона була встановлена у договорі довічного утримання (догляду), не є підставою припинення цього договору та зобов'язання загалом.

11. Сторони можуть встановити у договорі довічного утримання (догляду) обов'язок забезпечення житлом відчужувача або третю особу у будинку (квартирі), який йому переданий за договором, так і в будь-якому іншому будинку (квартирі). У цьому разі тягар утримання житлом покладається на набувача як вид матеріального забезпечення.

12. Смерть відчужувача не є підставою припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду), оскільки набувач зобов'язаний поховати відчужувача. Обов'язок перевіряти належне виконання обов'язку набувача про поховання відчужувача, а також усіх передбачених договором довічного утримання (догляду) видів ритуальних послуг, слід покласти на нотаріуса.

13. Якщо набувач звернувся до суду з вимогою про розірвання договору довічного утримання (догляду) у зв'язку з відмовою відчужувача у наданні згоди на передання обов'язків набувача за договором довічного утримання (догляду) іншій особі відповідно до п. 2 ч. 1 ст. 755 ЦК України, то суд має право застосувати правові наслідки розірвання договору, передбачені для звернення до суду у разі неможливості подальшого виконання набувачем обов'язків за договором довічного утримання (догляду) з підстав, що мають істотне значення.

14. Запропоновано внести зміни та доповнення до ЦК України такого змісту:

– доповнити статтю 515 словами *«а також з договору довічного утримання (догляду)»*;

– доповнити частину першу статті 750 ЦК України новим пунктом третім такого змісту:

«Набувач несе тягар утримання житлом у будинку (квартирі), який йому переданий за договором довічного утримання (догляду), якщо інше не передбачено цим договором»;

– доповнити статтю 750 ЦК України новою частиною другою такого змісту:

«Набувач може бути зобов'язаний забезпечити відчужувача або третю особу житлом в іншому будинку (квартирі). У цьому разі тягар утримання житлом покладається на набувача»;

– доповнити главу 57 статтею 752¹ такого змісту:

«Стаття 752¹. Заміна відчужувача за договором довічного утримання (догляду)

Умова договору, відповідно до якої права відчужувача можуть бути передані іншій особі, є нікчемною»;

– доповнити статтю 754 ЦК України частиною четвертою такого змісту:

«Забезпечення відчужувача утриманням може бути забезпечено шляхом встановлення у договорі довічного утримання (догляду) обов'язку набувача застрахувати ризик невиконання ним своїх обов'язків за цим договором»;

– доповнити пункт перший частини першої статті 755 ЦК України словами *«а також у разі визнання набувача – фізичної особи недієздатним»;*

– доповнити частину першу статті 755 ЦК України пунктами третім і четвертим такого змісту:

«3) на вимогу спадкоємців відчужувача, якщо набувач вчинив умисне вбивство відчужувача;

4) на вимогу відчужувача або набувача, якщо згідно норм моралі та втрати взаємної довіри договірні правовідносини між сторонами не можуть надалі існувати»;

– доповнити статтю 756 ЦК України частиною третьою та четвертою такого змісту:

«3. У разі розірвання договору у зв'язку з визнанням набувача – фізичної особи недієздатним, відчужувач набуває право власності на майно, яке було ним передано набувачеві, та має право вимагати його повернення. Суд може залишити за набувачем право власності на частину майна, з урахуванням тривалості часу, протягом якого він належно виконував свої обов'язки за договором, а витрати, зроблені набувачем на утримання та (або) догляд відчужувача, не підлягають поверненню.

4. У разі розірвання договору у зв'язку з вчиненням набувачем умисного вбивства відчужувача, майно, яке було передано набувачеві, повертається на праві власності відчужувачу».

15. Запропоновано внести зміни до пункту 7 частини 1 статті 59 Кодексу України з процедур банкрутства такого змісту:

«скасовуються арешт, накладений на майно боржника, визнаного банкрутом, та інші обмеження щодо розпорядження майном такого

боржника, за винятком майна, набутого на праві власності за договором довічного утримання (догляду».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агарков М.М. Обязательство по советскому гражданскому праву : монография. М. : Юридическое издательство НКЮ СССР, 1940. 192 с.
2. Аномалії в цивільному праві України: навч.–практ. посіб. / Р.А. Майданик та ін. ; відп. ред. Р. А. Майданик ; Київський національний ун–т ім. Тараса Шевченка. Юридичний факультет. Кафедра цивільного права. К. : Юстініан, 2007. 912 с.
3. Анікіна Г.В. Цивільно-правове регулювання відносин, пов'язаних зі смертю фізичної особи : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2014. 16 с
4. Анікіна Г.В. Поняття та ознаки цивільних правовідносин, пов'язаних зі смертю фізичної особи. *Електронне науково-практичне фахове видання. Журнал східноєвропейського права*. 2016. № 27. С. 55–62. URL: <http://easternlaw.com.ua>
5. Алексеев С.С. Проблемы теории права. Курс лекций в двух томах. Т. 1. Свердловск : Свердловский юридический институт, 1972. 396 с.
6. Бабаскін А.Ю. Щодо фідучіарності та алеоторності кредитного договору за цивільним законодавством України. *Судова апеляція*. 2017. № 3 (48). С. 97–103.
7. Бервено С. М. Проблеми договірної права України: монографія. К.: Юрінком Інтер, 2006. 392 с.
8. Блащук А.М. Припинення договірних зобов'язань у цивільному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2006. 22 с.
9. Боднар Т.В. Виконання договірних зобов'язань у цивільному праві: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2005. 272 с.

10. Боднар Т.В. Теоретичні проблеми виконання договірних зобов'язань: (цивільно-правовий аспект) : автореф. дис ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2005. 34 с.

11. Братусь С.Н. К вопросу об объекте правоотношений по советскому гражданскому праву. *Советское государство и право*. 1950. № 9. С. 85–86.

12. Брауде И.Л. Право на строение и сделки по строениям по советскому праву. М. : Гос. изд-во юрид. лит., 20-тип. Союзполиграфпрома, 1950. 168 с.

13. Булеца С.Б. Право фізичної особи на життя та здоров'я (порівняльно-правовий аспект). Монографія. Ужгород: Поліграфцентр „Ліра”, 2006. 172 с.

14. Бурлаков С. Критерії істотності або неістотності порушення умов договору як підстава для його розірвання. *Судова юридична газета*. 2021. 30 липня. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/1159520/>

15. Васильєва В.А. Договір консигнації. Івано-Франківськ : Плай, 2002. 148 с.

16. Великанова М.М. Ризики в цивільному праві : монографія. Київ : Алерта, 2019. 378 с.

17. Великорода О. М. Договір довічного утримання: автореф. дис. ... канд. юр. наук : 12.00.03. Івано-Франківськ, 2006. 25 с.

18. Венедиктова И.В. Охраняемый законом интерес в гражданском праве : монография. Х. : Точка, 2012. 508 с.

19. Весна Н.О. Зміна та розірвання договору як цивільне правовідношення : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Хмельницький, 2018. 225 с.

20. В яких випадках договір довічного утримання (догляду) припиняє свою дію? URL: <https://ldn.org.ua/useful-material/v-akih-vipadkah-dogovir-dovichnogo-utrimanna-dogladu-pripinae-svou-diu/>

21. Волосенко І.В. Ризик у цивільному праві (поняття, природа, види) : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2011. С. 64-67.
22. Гойхбарг А.Г. Хозяйственное право РСФСР: Гражданский кодекс. Т. 1. М. : Госиздат, 1924. 269 с.
23. Голубева Н.Ю. Зобов'язання у цивільному праві України: методологічні засади правового регулювання : монографія. О. : Фенікс, 2013. 642 с
24. Голубева Н.Ю. Зобов'язання у цивільному праві України: методологічні засади правового регулювання : автореф. дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2013. 42 с.
25. Горбатов Л.С. Моральні принципи соціалістичного суспільства. К. : Політвидав України, 1979. 135 с. URL: [http://propaganda-journal.net/bibl/Moralische Grundsuetzen der sozialistische Gesellschaft \(L S Gorbatova\) an ukrainisch.html](http://propaganda-journal.net/bibl/Moralische_Grundsuetzen_der_sozialistische_Gesellschaft_(L_S_Gorbatova)_an_ukrainisch.html)
26. Гражданский кодекс Грузии от 26.06.1997 г. URL: <https://www.matsne.gov.ge/ru/document/view/31702?publication=119>
27. Гражданский Закон Латвийской республики от 1937 г. Обязательственное право. URL: http://www.pravo.lv/likumi/05_4_gz.html
28. Гражданский кодекс Республики Казахстан (Особенная часть) от 01.07. 1999 г. URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1013880#sub_id=0
29. Гражданский кодекс Республики Узбекистан (Часть вторая) от 01.03.1997 г. URL: <https://lex.uz/docs/180550>
30. Гражданский кодекс Республики Таджикистан (Часть вторая) от 11.12.1999 г. URL: <http://ncz.tj/content/гражданский-кодекс-республики-таджикистан-часть-вторая>
31. Гревцов Ю.И. Проблемы теории правового отношения. Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1981. 83 с.

32. Гринько С. Д. Деліктні зобов'язання римського приватного права : поняття, система, рецепція : монографія / за наук. ред. Є. О. Харитонова. Хмельницький : Вид-во Хмельницького університету управління та права, 2012. 724 с.

33. Гринько С. Д. Рецепція деліктних зобов'язань римського приватного права в Україні : дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2013. 390 с.

34. Гринько Р. В. Заходи оперативного впливу у зобов'язальних правовідносинах : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2015. 198 с.

35. Гринько С. Д., Гринько Р. В. Заходи оперативного впливу, пов'язані з виконанням зобов'язання за рахунок боржника. *Університетські наукові записки*. 2016. № 1. С. 45–56.

36. Гриняк А. Б. Теоретичні засади правового регулювання підрядних зобов'язань у цивільному праві України : монографія. К. : НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України, 2013. 374 с.

37. Дихта Н. М. Договір доручення за римським приватним правом та його рецепція у сучасному цивільному законодавстві України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2018. 216 с.

38. Договірне право України. Загальна частина : навч. посіб. / Т. В. Боднар, О. В. Дзера, Н. С. Кузнецова та ін.; за ред. О. В. Дзери. К. : Юрінком Інтер, 2008. 896 с.

39. Договірне право України. Особлива частина : навч. посіб. / Т. В. Боднар, О. В. Дзера, Н. С. Кузнецова та ін.; за ред. О. В. Дзери. К. : Юрінком Інтер, 2009. 1200 с.

40. Долинська М. С. Особливості нотаріального посвідчення договору довічного утримання (догляду). *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. Вип. 64. С. 318–324.

41. Жданкіна Л. К. Припинення цивільних зобов'язань шляхом зарахування зустрічних однорідних вимог : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Тернопіль, 2018. 20 с.
42. Жеков Д.В. Припинення юридичних осіб за законодавством України: питання термінології. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2019. Volume 3. С. 96–102.
43. Жеков Д.В. Припинення юридичної особи за цивільним законодавством України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2015. 20 с. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/1899>
44. Зобов'язальне право: теорія і практика: навч. посібн. / О.В. Дзера та ін.; за ред О.В. Дзери. К. : Юрінком Інтер, 1998. 912 с.
45. Исаков В.Б. Юридические факты в советском праве. М. : Юрид. лит., 1984. 144 с.
46. Иоффе О.С. Спорные вопросы учения о правоотношении. *Очерки по гражданскому праву: Сб. статей* / Ленингр. гос. ун-т. ; отв. ред. О. С. Иоффе. Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1957. С. 21 – 64.
47. Иоффе О. С. Обязательственное право. М. : Юрид. лит., 1975. 880 с. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/KNIGI/IOFFE_1975.pdf
48. Калаур І.Р., Зайцева-Калаур І.В. Принцип справедливості у цивільно-правових зобов'язаннях. *Приватне право і підприємництво*. 2019. Вип. 19. С. 25–28.
49. Кізлова О.С. Загальні положення про договір в праві та законодавстві. *Окремі види договорів у сучасному законодавстві України: кол. моногр.* / За заг. ред. О. С. Кізлової, Одеса, 2013. 392 с.
50. Класифікатор соціальних послуг, затв. Наказом Міністерства соціальної політики України 23 червня 2020 року № 429. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0643-20#Text>

51. Ковальська В. С. Підстави зміни та припинення сімейних правовідносин : монографія / За наук. ред. С.Д. Гринько. Хмельницький : ПП Мельник А. А., 2014. 260 с.

52. Кодекс України з процедур банкрутства від 18.10.2018 р. № 2597-VIII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2019, № 19, ст.74. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2597-19#Text>

53. Кожевнікова В.О. Співвідношення правової категорії «обмеження» з іншими правовими категоріями у праві. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 1. С. 18–21.

54. Кожевнікова В.О. Законодавчі обмеження майнових прав суб'єктів сімейних відносин. *Проблеми сучасного сімейного права. Проблеми сучасного сімейного права: моногр.* / За наук. ред. док. юрид. наук І.С. Лукасевич-Крутник. Тернопіль ЗУНУ, 2020. 47–75 с.

55. Кожевнікова В.О. Законодавчі обмеження при здійсненні права власності подружжя. *Юридичний вісник повітряне та космічне право*. 2021. № 2. С.136-140.

56. Коструба А.В. Юридичні факти в механізмі правоприпинення цивільних відносин : монографія. К. : Ін Юре, 2014. 376 с.

57. Коструба А. Теоретичні аспекти припинення договірних зобов'язань у цивільному праві України. *Право України*. 2017. № 7. С. 109–123.

58. Красавчиков О.А. Юридические факты в советском гражданском праве. М. : Госюриздат, 1958. 184 с.

59. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2001, № 25–26, ст.131. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>

60. Кузнєцова Н. С. Договір у механізмі регулювання цивільно-правових відносин. *Право України*. 2012. № 9. С. 12–18.

61. Куртакова А.О., Лаптош М.В. Договір довічного утримання : питання теорії. *Трипільська цивілізація*. 2012. № 8. С. 58–62
62. Ландкоф С. Н. Основи цивільного права. Київ : Радянська школа, 1948. 424 с.
63. Лист Торгово-промислової палати України № 2024/02.0-7.1 від 28.02.2022 р. URL: <https://uccr.org.ua/uploads/files/621cba543cda9382669631.pdf>
64. Луць В.В. Проблеми договірного регулювання майнових відносин. *Українське комерційне право*. 2003. № 4. С.25.
65. Луць В. Інститут договору в цивільному праві України (до 10–ї річниці чинності ЦК України). *Приватне право*. 2013. № 2. С. 29–37.
66. Майданик Р.А. Довірчі угоди в праві Стародавнього Риму: поняття, види, правова природа. *Вісник: Юридичні науки*. Київський національний університет ім. Т.Шевченка. 2000. № 40. С. 17–25.
67. Майданик Р.А. Проблеми регулювання довірчих відносин у цивільному праві : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2003. 31 с.
68. Маслов В.Ф. Договори с условием пожизненного содержания. *Советское государство и право*. 1954. № 6. С. 112–116.
69. Матвеев Г. К. О понятии непреодолимой силы в советском гражданском праве. *Советское государство и право*. 1963. № 8. С. 95–105.
70. Міловська Н.В. Договірні зобов'язання зі страхування у цивільному праві України: проблеми теорії та практики : монографія. К. : НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф.Г. Бурчака НАПрН України, 2019. 488 с.
71. Міхно О.І. Припинення договору за цивільним законодавством України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2007. 26 с.
72. Мічурін Є. О. Правочини з житлом: наук.-практ. посіб. Харків: Юрсвіт, 2007. 536 с.

73. Морозов Е. Дострокове розірвання договору довічного утримання. 18.12.2020. URL: <https://advokatmorozov.com/1680-dostrokovye-rozivrannya-dogovoru-dovichnogo-utrimannya>

74. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / Ю. В. Александров та ін.; за ред. С. С. Яценка. К. : А. С. К., 2002. 936 с.

75. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: в 2 т. / за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. К. : Юрінком Інтер, 2013. Т. 2. 1120 с.

76. Новицкий И. Б., Л. А. Лунц. Общее учение об обязательстве. М. : Юриздат, 1950. 416 с.

77. Обязательственно-правовой Закон Республики Эстонии от 26.09.2001 г. URL: <https://www.juristaitab.ee/sites/www.juristaitab.ee/files/elfinder/ru-seadused/OBYAZATELSTVENNO-PRABOVOY%20ZAKON%2014.01.2021.pdf>

78. Ойгензихт В. А. Проблема риска в гражданском праве: Часть общая. Душанбе : Изд-во «Ирфон», 1972. 224 с.

79. Оновлення договірної регулювання приватноправових відносин в Україні : монографія / за заг. ред. А.Б. Гриняка, М.Д. Пленюк. Київ : НДІ приват. права і підприємництва ім. Ф.Г. Бурчака НАПрН України, 2020. 488 с.

80. Орловский П. Е. Практика Верховного Суда СССР по гражданским делам в условиях Отечественной войны. М., 1944. 132 с.

81. Особливості посвідчення договору довічного утримання (догляду): Роз'яснення Міністерства юстиції від 01.04.2011. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_34461

82. Основи римського приватного права: Підручник / В.І. Борисова, Л.М. Баранова, М. В. Домашенко та ін.; за заг. ред. В. І. Борисової та Л.М. Баранової. Х. : Право, 2008. 224 с.

83. Пергамент А. К. вопросу об объекте правоотношения по гражданскому праву. (Доклад И.Л. Брауде). *Советское государство и право*. 1950. № 9. С. 85–86.

84. Перетерский И. С. Дигесты Юстиниана: Очерки по истории составления и общая характеристика. М. : Госюриздат, 1956. 131 с.

85. Підпригора О. А., Харитонов Є. О. Римське право: підручник. К. : Юрінком Інтер, 2003. 512 с.

86. Пленюк М.Д. Договір довічного утримання (догляду): виникнення, формування, правові характеристики. *Нове українське право*. Вип. 2. 2021. С. 35–42.

87. Пленюк М. Д. Цивільно-правовий договір як підстава виникнення зобов'язань : нотатки до наукової дискусії. *Приватне право і підприємництво*. 2016. Вип. 15. С. 102–107. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pprip_2016_15_27.

88. Пленюк М. Д. Юридичні факти як підстави виникнення цивільно-правових зобов'язань (теоретичні та практичні засади) : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2017. 36 с.

89. Погрібний С.О. Механізм та принципи регулювання договірних відносин у цивільному праві України : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2009. 51 с.

90. Погребняк М.В. Місце договору довічного утримання (догляду) у зобов'язальному праві. *Наукові записки. Серія : Право*. 2022. № 12. С. 275–280. URL: <https://pravo.cuspu.edu.ua/index.php/pravo/article/view/155> DOI: <https://doi.org/10.36550/2522-9230-2022-12-275-280>

91. Погребняк М.В. Свобода договору довічного утримання (догляду) щодо його розірвання. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2022. № 4. С. 116–120. URL: <http://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2022/11/23-1.pdf> DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.04.21>

92. Погребняк М.В. Окремі аспекти розірвання договору довічного утримання (догляду) на вимогу відчужувача або третьої особи. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція. 2022. № 57. С. 80–84. URL: <http://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc57/17.pdf> DOI <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2022.57.17>

93. Погребняк М.В. Правова природа договору довічного утримання (догляду). *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 9. С. 180–183. URL: <http://lsej.org.ua/index.php/arkhiv-nomeriv?id=154> DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-9/43>

94. Погребняк М.В. Обов'язок набувача щодо забезпечення відчужувача або третьої особи житлом. *Актуальні проблеми юридичної науки : збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції «Двадцять перші осінні юридичні читання»* (м. Хмельницький, 6 жовтня 2022 року). Хмельницький : Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2022. С. 155–157. URL: [https://www.univer.km.ua/sites/default/files/news/Збірник%20тез%20Міжнародної%20науково-практичної%20конференції%20Двадцять%20перші%20осінні%20юридичні%20читання%20\(06.10.2022\).pdf](https://www.univer.km.ua/sites/default/files/news/Збірник%20тез%20Міжнародної%20науково-практичної%20конференції%20Двадцять%20перші%20осінні%20юридичні%20читання%20(06.10.2022).pdf)

95. Погребняк М. В. До питання про віднесення договору довічного утримання (догляду) до консенсуальних чи реальних договорів у цивільному праві. *Гуманітарний і інноваційний ракурс професійної майстерності: пошуки молодих вчених : матеріали VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих учених*, 18 листопада 2022 р., м. Одеса. Львів – Торунь : Liha-Pres, 2022. С. 90–93. URL: <http://catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog/view/162/2118/5048-1> DOI: <https://doi.org/10.36059/978-966-397-266-4/23>

96. Покровский И.А. Основные проблемы гражданского права. Петроград : Издание Юридического книжного склада «Право», 1917. 328 с.

97. Примак В.Д. Розірвання договору як спосіб цивільно-правового захисту в кризових умовах. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 5. С. 43–49.

98. Постанова Верховного Суду від 25 грудня 2013 року. Справа № 6-142цс13. URL:<https://reyestr.court.gov.ua/>

99. Постанова Верховного Суду України від 18 вересня 2013 року. Справа № 6-75цс13. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/>

100. Постанова Верховного Суду України від 14 жовтня 2014 року. Справа № 3-143гс14. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/>

101. Постанова Верховного Суду від 12 квітня 2018 року. Справа № 759/14846/15-ц. <https://reyestr.court.gov.ua/>

102. Постанова Верховного Суду від 28.03.2018 р. [Справа № 509/513/16-ц](#). Провадження № 61-6725св18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/>

103. Постанова Верховного Суду від від 15 травня 2019 року у справі № 306/2548/14-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/>

104. Постанова Верховного Суду від 19 червня 2019 року. Справа № 759/501/17. Провадження № 61-14554св18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/>

105. Постанова Верховного Суду від 05 червня 2019 року. [Справа № 755/5449/17](#). Провадження № 61-48053св 18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/>

106. Постанова Верховного Суду від 09 листопада 2020 року. Справа № 522/3958/19. Провадження № 61-21438св19. URL: <http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=92811574&red=1000034600b1c3a6cbfec5cb305ade4714805&d=5>

107. Постанова Верховного Суду від 30 червня 2021 року. Справа №310/5175/15-ц. Провадження № 61-6666св20. URL:

<http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=98105342&red=1000035ecadba4d3c1c668b1c0613684d959fd&d=5>

108. Постанова Верховного Суду від 18 серпня 2021 року. Справа № 645/3284/19. Провадження № 61-15301св20. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/99088261>

109. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 09 грудня 2020 року. Справа № 199/3846/19. URL: <https://reestr.court.gov.ua/>

110. Попондопуло В. Ф. Динамика обязательственного правоотношения и гражданско-правовая ответственность : монографія. Владивосток : Изд-во Дальневосточного унив-та, 1985. 112 с.

111. Порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України: затв. Наказом Міністерства юстиції України 22.02.2012 № 296/5; за реєстр. в Міністерстві юстиції України 22.02.2012 № 282/20595. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0282-12#Text>

112. Правова позиція Верховного Суду України. Справа № 6-843цс17. URL: <https://court.gov.ua/sud1590/pravovipoziciivsu/6-843cs17>

113. Принципи міжнародних комерційних договорів УНІДРУА. URL: <https://www.unidroit.org/wp-content/uploads/2021/06/Unidroit-Principles-2010-Ukrainian-bl.pdf>

114. Про індексацію грошових доходів населення: Закон України від 03.07.1991. № 1282-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1991, № 42, ст.551. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1282-12#Text>

115. Продаєвич І.С. Зміна та розірвання договору як цивільне правовідношення: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2009. 22 с.

116. Процьків Н.М. Правове регулювання розірвання цивільно-правових договорів за цивільним законодавством України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2003. 17 с.

117. Про заборону пропаганди російського нацистського тоталітарного режиму, збройної агресії Російської Федерації як держави-терориста проти України, символіки воєнного вторгнення російського нацистського тоталітарного режиму в Україну : Закон України від 22.05.2022. № 2265-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2265-20#Text>

118. Про соціальні послуги : Закон України від 17.01.2019. № 2671-VIII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2019, № 18, ст.73. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text>

119. Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України № 64/2022. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397>

120. Про загальну мобілізацію : затверджено Законом [№ 2501-IX від 15.08.2022](#). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/574/2022#n2>

121. Про торгово-промислові палати в Україні : Закон України від 02.12.1997. № 671/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1998, № 13, ст.52. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/671/97-вр#Text>

122. Пучковська І.Й. Щодо загальної характеристики договору довічного утримання (догляду). *Проблеми законності*. 2009. № 105. С. 49–56.

123. Пучковська І.Й. Теоретичні проблеми забезпечення зобов'язань : монографія. Харків : Право, 2017. 472 с.

124. Розгон О.В. Теоретичні та практичні аспекти виконання договору довічного утримання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2016. № 2. С. 39–42.

125. Ромовська З.В. Українське цивільне право. Договірне право : Академічний курс. Львів : ПАІС, 2020. 464 с.

126. Рясенцев В. Договор об отчуждении имущества на условии пожизненного пользования. *Социалистическая законность*. 1945. № 1–2. С. 15–25.

127. Святошнюк А.Л. Інститут розірвання порушеного договору у цивільному праві України та країн Європейського Союзу (порівняльно-

правовий аналіз) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2015. 19 с.

128. Семенов П. Г. Категория непреодолимой силы в советском гражданском праве. *Советское государство и право*. 1956. № 10. С. 38–46.

129. Сенін Ю.Л. Новація як спосіб припинення зобов'язань за цивільним законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2013. 22 с.

130. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 р. № 2947-III. Відомості Верховної Ради України. 2002. № 21–22. Ст.135. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>

131. [Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. К. : Наукова думка, 1970—1980. Т. 1. С. 345. Словник. Портал української мови та літератури. URL: <https://slovyk.ua/index.php?swrd=%D0%B2%D0%B7%D0%B0%D1%94%D0%BC%D0%BD%D1%96>](#)

132. [Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. К.: Наукова думка, 1970–1980. Т. 5. С. 550. С. 345. Словник. Портал української мови та літератури. URL: \[http://ukrlit.org/slovyk/slovyk_ukrainskoi_movy_v_11_tomakh/обопільний\]\(http://ukrlit.org/slovyk/slovyk_ukrainskoi_movy_v_11_tomakh/обопільний\)](#)

133. Слома В.М. Цивільно-правові зобов'язання з множинністю суб'єктів : монографія. Тернопіль : ТНЕУ, 2020. 384 с.

134. Советское гражданское право : учебник : в 2 т. / Т. И. Илларионова и др. ; под ред. О. А. Красавчикова. М. : Высш. шк., 1985. Т. 1. 544 с.

135. Советское гражданское право : учебник : в 2 т. / Т. И. Илларионова и др. ; под ред. О. А. Красавчикова. М. : Высш. шк., 1985. Т. 2. 456 с.

136. Советское гражданское право : в 2-х ч. / Под общ. ред. В.Ф. Маслова, А.А. Пушкина. К. : Вища школа, 1978. Ч. II. 494 с.

137. Советское гражданское право : учебник : в 2-х частях. / Под ред. В.А. Рясенцева. М. : Юрид. лит., 1987. Ч. 2. 576 с.

138. Тархов В.А. Советское гражданское право : учебник : в 2 ч. Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1978. Часть первая. 230 с.

139. Тархов В. А. Советское гражданское право : учебник : в 2 ч. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1979. Часть вторая. 231 с.

140. Ткаченко М. В. Поняття та сутність договору довічного утримання *Национальный юридический журнал: теория и практика*. 2017. № 3 (25). С. 76–79. URL: <http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2017/3/17.pdf>

141. Ткаченко М. Припинення договору довічного утримання в цивільному праві зарубіжних країн. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 4. С. 34–38.

142. Ткаченко М. В. Договір довічного утримання (догляду) в цивільному праві України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2018. 244 с.

143. Толстой Ю.К. К теории правоотношения. Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1959. 88 с.

144. Узагальнення судової практики розгляду справ про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною, поновлення цивільної дієздатності, встановлення над фізичною особою опіки та піклування призначення опікуна. *Закон і Бізнес*. URL: https://zib.com.ua/ua/print/100789-uzagalnennya_sudovoi_praktiki_rozglyadu_sprav_pro.html

145. Федорченко Н.В. Договірні зобов'язання з надання послуг : проблеми теорії і практики : монографія. К. : НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України, 2015. 328 с.

146. Форс-мажор і військовий стан: ДПС бачить недоліки у листі ТТП від 28.02.2022 № 2024/02.0-7.1 URL: <https://buhplatforma.com.ua/news/57723-fors-mazhor-i-viyskoviy-standps-bachit-nedoliki-u-listi-ttp-vid-28022022-2024020-71>

147. Халфина Р.О. Значение и сущность договора в советском социалистическом гражданском праве / Отв. ред.: Можейко В.Н. М. : Изд-во АН СССР, 1954. 239 с.

148. Халфина Р. О. Общее учение о правоотношении. М. : Юрид. лит., 1974. 340 с.

149. Харитонов Є. О., Санахметова Н. О. Цивільне право України : підручник. К. : Істина, 2003. 776 с.

150. Харитонов Є.О., Харитонova О.І. Цивільні правовідносини: Навчальний посібник. К. : Істина, 2008. 304 с.

151. Харитонов Є.О., Харитонova О.І. Регулятивні правовідносини: приватно-правовий та публічно-правовий виміри : монографія. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2018. 404 с.

152. Харитонов Є.О., Старцев О.В. Цивільне і право України : підручник. К. : Істина, 2007. 816 с.

153. Харитонов Є.О. Основи римського приватного права : посіб. для аудиторного і самостійного вивчення курсу. Одеса : видавець Букаєв Вадим Вікторович, 2016. 396 с

154. Харьковская цивилистическая школа: о договоре : монография / И.В. Спасибо-Фатеева, О.П. Печеный, В.И. Крат и др. ; под общ. ред. И.В. Спасибо-Фатеевой. Харьков : Право, 2017. 576 с.

155. Хрестоматія по інституціямъ гражданского римского права и истории гражданского процесса. К. : Типографія «Петръ Барскій», 1908. 55 с.

156. Церковна О. В. Підстави звільнення від цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди : дис. ...канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2008. 200 с.

157. Цивільне право України: підручник : у 2 кн. / О. В. Дзера, Д. В. Боброва, А. С. Довгерт та ін. ; за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. К. : Юрінком Інтер, 2002. Кн. 1. 720 с.

158. Цивільне право України : в 2 т. підручник / за ред. Є.О. Харитонов, Н.Ю. Голубєва. Х. : ТОВ «Одіссей», 2008. Т. 2 . 872 с.

159. Цивільне право України: підручник: у 3 кн. / Є.О. Харитонов та ін. ; за ред. Є.О. Харитонова, А.І. Дрішлюка. Одеса : Юридична література, 2005. Кн. 1. 528 с.

160. Цивільне право України : академічний курс: підруч. : у двох томах / За заг. ред. Я.М. Шевченко. Т. 1. Загальна частина. К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. 520 с.

161. Цивільне право України : навч. посіб. / Ю. В. Білоусов, А. В. Ватрас, С. Д. Гринько та ін. ; за ред. Р. О. Стефанчука. К. : Правова єдність, 2009. 536 с.

162. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №№ 40–44. Ст. 356. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>

163. Цивільний кодекс Української РСР від 18.07.1963. № 1540-VI (зі змінами та доповненнями). *Бюлетень законодавства і юридичної практики України*. 1999. № 1. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1540-06#Text> (Втрата чинності від 01.01.2004, підстава - [435-IV](#))

164. Цивільний кодекс Української РСР від 1922 року. *Кодифікація цивільного законодавства на українських землях* : Т. 2 / Уклад. : Ю. В. Білоусов, І. Р. Калаур, С. Д. Гринько та ін.; за ред. Р. О. Стефанчука та М. О. Стефанчука. К. : Правова єдність, 2009. 1240 с.

165. Цивільний кодекс України : Науково-практичний коментар / Є. О. Харитонов, О. А. Підпригора, Ю. С. Червоний та ін. ; за ред. Є. О. Харитонова, О. М. Калітенко . Х. : ТОВ «Одіссей», 2003. 856 с.

166. Цивільний кодекс України : науково-практичний коментар / Є. О. Харитонов та ін. ; за ред. Є. О. Харитонова. Х. : ТОВ «Одіссей», 2006. 1200 с.

167. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар: У 2 ч. / За заг. ред. Я.М. Шевченко. К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. Ч. 2. 896 с.

168. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар: пояснення, тлумачення, рек. з використ. позицій вищ. суд. інстанцій, М–ва юстиції, науковців, фахівців. Х. : Страйд, 2010 . Т. 7 : Загальні положення про зобов'язання та договір / О.О. Банасько та ін. ; за ред. проф. І. В. Спасибо-Фатєєвої. 2012. 734 с.

169. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар: пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій Міністерства юстиції, науковців, фахівців: правникам, нотарям, адвокатам, суддям, викладачам, студентам. Х. : Страйд, 2009. Т. 8 : Договори про передачу майна у власність та користування / Л.М. Баранова та ін. ; за ред. проф. І. В. Спасибо-Фатєєвої. 2013. 670 с.

170. Цопіна Н.Л. До питання про суб'єктний склад договору довічного утримання (догляду). *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право.* №4(16). 2017. С. 135–142.

171. Цопіна Н.Л. Встановлення нотаріусом майна, що може бути об'єктом договору довічного утримання (догляду). *Часопис Київського університету права.* 2017. № 4 . С. 170–173.

172. Черняк О.Ю., Абросімов С.А. Оновлення парадигми договірною права в контексті рекодифікації цивільного законодавства України. *Науковий вісник публічного та приватного права.* 2020. Випуск 6, Том 2. С. 48–52.

173. Шершеневич Г.Ф. Общая теория права. Москва : Изд. Бр. Башмаковых, 1912. Вып. 1–4. 805 с.

174. Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права. М. : Тип. т–ва И.Н. Кушнерев и К°, 1912. VIII, 951 с.

175. Шершеневич Г. Ф. Курс гражданского права. Казань : Тип. имп. ун-та, 1901–1902.

176. Шинкарьова Є. Категорія «фідуція» в сучасному цивільному праві України. *Юридичний вісник*. 2020. № 4. С. 210–216.

177. Шимон С. І. Співвідношення понять «об'єкт цивільних прав» та «об'єкт цивільних правовідносин» (до наукової дискусії). *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія 18: Економіка і право. 2010. Вип. 10. С. 217–225.

178. Явич Л.С. Общая теория права. Л. : Изд-во ЛГУ, 1967. 286 с.

179. Яворська О.С. Договір довічного утримання: проблеми теорії та практики застосування. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2009. № 3. С. 1–12.

180. Яворська О. Договір ренти. Договір довічного утримання (догляду). *Нотар-XXI*. 2003. № 4 (14). С. 35–45.

181. Яворська О. С. Договірне право як регулятор цивільних відносин. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України: економіко-правове забезпечення розвитку підприємництва в Україні : зб. наук. праць*. Львів : Ін-т регіональних досліджень НАН України, 2008. Вип. 6 (74). С. 148–158.

182. Яворська О.С. Договірні зобов'язання про передання майна у власність: цивільно-правові аспекти: монографія. Тернопіль : Підручники і посібники, 2009. 384 с.

183. Bundesgesetz betreffend die Ergänzung des Schweizerischen Zivilgesetzbuches (Fünfter Teil: Obligationenrecht). URL: vom 30. März 1911. https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/27/317_321_377/de

184. Le Code civil des Français. URL: <https://codes.droit.org/PDF/Code%20civil.pdf>

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

7. Погребняк М.В. Місце договору довічного утримання (догляду) у зобов'язальному праві. *Наукові записки. Серія : Право*. 2022. № 12. С. 275–280. URL: <https://pravo.cuspu.edu.ua/index.php/pravo/article/view/155> DOI: <https://doi.org/10.36550/2522-9230-2022-12-275-280>
8. Погребняк М.В. Свобода договору довічного утримання (догляду) щодо його розірвання. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2022. № 4. С. 116–120. URL: <http://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2022/11/23-1.pdf> DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.04.21>
9. Погребняк М.В. Окремі аспекти розірвання договору довічного утримання (догляду) на вимогу відчужувача або третьої особи. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція. 2022. № 57. С. 80–84. URL: <http://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc57/17.pdf> DOI <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2022.57.17>
10. Погребняк М.В. Правова природа договору довічного утримання (догляду). *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 9. С. 180–183. URL: <http://lsej.org.ua/index.php/arkhiv-nomeriv?id=154> DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-9/43>
11. Погребняк М.В. Обов'язок набувача щодо забезпечення відчужувача або третьої особи житлом. *Актуальні проблеми юридичної науки : збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції «Двадцять перші осінні юридичні читання»* (м. Хмельницький, 6 жовтня

2022 року). Хмельницький : Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2022. С. 155–157. URL: [https://www.univer.km.ua/sites/default/files/news/Збірник%20тез%20Міжнародної%20науково-практичної%20конференції%20Двадцять%20перші%20осінні%20юридичні%20читання%20\(06.10.2022\).pdf](https://www.univer.km.ua/sites/default/files/news/Збірник%20тез%20Міжнародної%20науково-практичної%20конференції%20Двадцять%20перші%20осінні%20юридичні%20читання%20(06.10.2022).pdf)

12. Погребняк М. В. До питання про віднесення договору довічного утримання (догляду) до консенсуальних чи реальних договорів у цивільному праві. *Гуманітарний і інноваційний ракурс професійної майстерності: пошуки молодих вчених : матеріали VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих учених*, 18 листопада 2022 р., м. Одеса. Львів – Торунь : Liha-Pres, 2022. С. 90–93. URL: <http://catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog/view/162/2118/5048-1>
DOI: <https://doi.org/10.36059/978-966-397-266-4/23>

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Ректор
Хмельницького університету
управління та права
імені Леоніда Юзькова, доктор юридичних
наук, професор, заслужений юрист України

Олег ОМЕЛЬЧУК

листопад 2022 р.

А К Т

про реалізацію результатів наукових досліджень Погребняк Марії Володимирівни на тему: «ПРИПИНЕННЯ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ З ДОГОВОРУ ДОВІЧНОГО УТРИМАННЯ (ДОГЛЯДУ)»

Комісія у складі: голови, декана юридичного факультету, кандидата юридичних наук, доцента Захарчука Віктора Миколайовича, членів комісії: завідувачки кафедри цивільного права та процесу, докторки юридичних наук, професорки Гринько Світлани Дмитрівни, доцентки кафедри цивільного права та процесу, кандидатки юридичних наук, доцентки Анікіної Галини Володимирівни, стверджує цим актом, що розроблені в ході дисертаційного дослідження Погребняк Марії Володимирівни наукові положення і висновки з теми «Припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду)» були детально вивчені колективом кафедри цивільного права та процесу Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова реалізовані в освітньому процесі.

Зокрема, дисертанткою було надано комісії для ознайомлення перераховані у дисертації наукові публікації:

1. Погребняк М.В. Місце договору довічного утримання (догляду) у зобов'язальному праві. *Наукові записки*. Серія : Право. 2022. № 12. С. 275-280. URL: <https://pravo.cuspu.edu.ua/index.php/pravo/article/view/155> DOI: <https://doi.org/10.36550/2522-9230-2022-12-275-280>

2. Погребняк М.В. Свобода договору довічного утримання (догляду) щодо його розірвання. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2022. № 4. С. 116-120. URL: <http://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2022/11/23-1.pdf> DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.04.21>

3. Погребняк М.В. Окремі аспекти розірвання договору довічного утримання (догляду) на вимогу відчужувача або третьої особи. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція. 2022. № 57. С. 80-84. URL: <http://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc57/17.pdf> DOI <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2022.57.17>

4. Погребняк М.В. Правова природа договору довічного утримання (догляду). *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 9. С. 180-183. URL: <http://lsei.org.ua/index.php/arkhiv-nomeriv?id=154> DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-9/43>

5. Погребняк М.В. Обов'язок набувача щодо забезпечення відчужувача або третьої особи житлом. *Актуальні проблеми юридичної науки : збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції «Двадцять перші осінні юридичні читання»* (м. Хмельницький, 6 жовтня 2022 року). Хмельницький : Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2022. С. 155-157. URL: [https://www.univer.km.ua/sites/default/files/news/Збірник%20тез%20Міжнародної%20науково-практичної%20конференції%20Двадцять%20перші%20осінні%20юридичні%20читання%20\(06.10.2022\).pdf](https://www.univer.km.ua/sites/default/files/news/Збірник%20тез%20Міжнародної%20науково-практичної%20конференції%20Двадцять%20перші%20осінні%20юридичні%20читання%20(06.10.2022).pdf)

6. Погребняк М. В. До питання про віднесення договору довічного утримання (догляду) до консенсуальних чи реальних договорів у цивільному праві. *Гуманітарний і інноваційний ракурс професійної майстерності: пошуки молодих вчених : матеріали VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих учених*, 18 листопада 2022 р., м. Одеса. Львів – Торунь : Liha-Pres, 2022. С. 90-93. URL: <http://catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog/view/162/2118/5048-1> DOI: <https://doi.org/10.36059/978-966-397-266-4/23>

Наведені наукові публікації були розглянуті науково-педагогічними працівниками кафедри цивільного права та процесу Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова та були включені до матеріалів лекційних занять з таких навчальних дисциплін:

«Цивільне право»:

1) віднести до видів забезпечення виконання зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) страхування ризику невиконання набувачем своїх обов'язків за цим договором, що може передбачатися у договорі довічного утримання (догляду) за згодою сторін;

2) підставою припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) не може бути новація, оскільки: не застосовується для цих зобов'язань з таких причин: а) новація означає заміну первісного зобов'язання новим зобов'язанням між тими ж сторонами, однак з моменту укладення цього договору відчужувач вже виконав свій обов'язок перед набувачем щодо

передання йому у власність майна, тому заміна одного зобов'язання на інше неможлива; б) заміна майна, яке було передано набувачем за цим договором, означає часткову заміну об'єкта зобов'язання, а його зміст залишається незмінним;

3) значення військової агресії російської федерації проти України як обставини непереборної сили (форс-мажорні обставини) для зобов'язання з договору довічного утримання (догляду): а) обставина не є підставою припинення зобов'язання, оскільки з настанням перемоги України у набувача з'явиться фізична можливість виконання зобов'язання за договором довічного утримання (догляду); б) може бути фактом, що спричиняє припинення цього лише у разі неможливості його виконання щодо забезпечення відчужувача або третьої особи житлом у будинку (квартирі), який йому переданий за цим договором, якщо цей обов'язок був передбачений у договорі, у зв'язку з його знищенням або пошкодженням внаслідок чого він непридатний для проживання; в) призов набувача як суб'єкта зобов'язання на військову службу у порядку загальної мобілізації не є підставою припинення цього зобов'язання, оскільки набувач має право передати свої обов'язки за згодою відчужувача члену сім'ї набувача або іншій особі за їхньою згодою;

4) зроблено висновок про те, що включення майна, одержаного набувачем за договором довічного утримання (догляду), до складу ліквідаційної маси набувача як банкрута (п. 7 ч. 1 ст. 59 Кодексу України з процедур банкрутства), позбавляє відчужувача права повернути це майно та права на нього, що суперечить п. 1 ч. 2 ст. 758 ЦК України та загальним засадам цивільного законодавства - «справедливості, добросовісності та розумності» (п. 6 ч. 1 ст. 3 ЦК України);

«Порівняльне цивільне право»:

1) запропоновано віднести до підстав припинення зобов'язання з договору довічного утримання (догляду) смерть відчужувача, що стала наслідком вчинення набувачем умисного вбивства; правовим наслідком розірвання договору за таких обставин визнати передання права власності на майно, передане набувачеві, та повернення майна відчужувачу; на набувача, як завдавача шкоди, покладаються витрати на поховання та спорудження надгробного пам'ятника відчужувачу, відповідно до глави 82 ЦК України;

2) характеристика суб'єктів зобов'язання з договору довічного утримання (догляду). Зроблено такі висновки: а) заміна відчужувача як кредитора не можлива, що зумовлено правовою природою цих зобов'язань; б) умова договору про заміну відчужувача та договір про уступку вимоги прав відчужувача є нікчемними;

3) надати право відчужувачу та набувачу вимагати розірвання договору у разі, якщо згідно норм моралі та втрати взаємної довіри договірні правовідносини між сторонами зобов'язання не можуть надалі існувати.

«Правочини з нерухомістю»:

1) надати право на розірвання договору довічного утримання (догляду) відчужувачу або або третій особі, на користь якої він був укладений, у разі визнання фізичної особи-набувача недієздатним;

2) визначено правові наслідків розірвання договору довічного утримання (догляду) у разі визнання фізичної особи-набувача недієздатним: 1) набуття відчужувачем права власності на майно, яке було ним передано набувачеві за договором довічного утримання (догляду), та повернення йому цього майна; 2) залишити за набувачем право власності на частину майна, з урахуванням тривалості часу, протягом якого він належно виконував свої обов'язки за договором; 3) витрати, зроблені набувачем на утримання та (або) догляд відчужувача, не підлягають поверненню;

3) зроблено висновок про доцільність покласти на нотаріуса обов'язок перевіряти належне виконання обов'язку набувача про поховання відчужувача, а також усіх передбачених договором довічного утримання (догляду) видів ритуальних послуг.

Голова комісії:

декан юридичного факультету,
кандидат юридичних наук, доцент

Віктор ЗАХАРЧУК

Члени комісії:

завідувачка кафедри
цивільного права та процесу,
докторка юридичних наук, професорка,
заслужена юристка України

Світлана ГРИНЬКО

доцентка кафедри
цивільного права та процесу,
кандидатка юридичних наук, доцентка

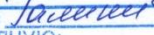
Галина АНІКІНА

Підпис
ЗАСВІДЧУЮ:
Нач. БК ХУУП
імені Леоніда Юзькова

Підпис
ЗАСВІДЧУЮ:
Нач. БК ХУУП
імені Леоніда Юзькова

Підпис
ЗАСВІДЧУЮ:
Нач. БК ХУУП
імені Леоніда Юзькова

